

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
факультет соціології
Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Шелухін Володимир Анатолійович

УДК 316.25: 316.37

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИЙ ВИМІР КОНЦЕПЦІЇ МІКРО-МАКРО ПЕРЕХОДІВ
ДЖ. С. КОЛМЕНА**

22.00.01 – теорія та історія соціології

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

В. А. Шелухін

Науковий керівник: Куценко Ольга Дмитрівна доктор соціологічних наук, професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Шелухін В. А. Епістемологічний вимір концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології. - Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2019.

У дисертації представлена авторська епістемологічна реконструкція концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена. Реконструкція здійснена з особливою увагою до теоретичних дебатів другої половини ХХ ст., які фокусувалися на таких темах, як дія vs структура, виклик міждисциплінарності та раціональності.

Спроба Дж. С. Колмена перезаснувати зв'язок між соціологічною та економічною теоріями була проблематичною. Визначений контекст становлення концепції мікро-макро переходів – «економічний імперіалізм» у соціальних науках – теоретична ситуація за якої типове для економіки пояснення, базоване на калькуляції вигод і витрат, застосовується до неекономічних сфер. Ця ситуація досягла піку, коли Чиказька школа в економічній науці, змінила дисциплінарний мейнстрім в економіці. Експансія економічних пояснень у соціології провокує два типи реакцій: з одного боку, творить новий погляд на соціальну реальність з принципом максимізації корисності як підставою. З іншого – підриває дисциплінарну та інтелектуальну ідентичність соціології.

Сучасна теорія раціонального вибору є наслідком першої реакції. Саме в її контексті Дж. С. Колмен розвивав концепцію мікро-макро переходів. Всупереч поширеній критиці (Ч. Тіллі, Й. Ельстера, Р. Джеперсона, Дж. Майєра), доведено, що концепція Дж. С. Колмена не була простим перенесенням економічної логіки в соціологічне пояснення. Він підкреслював, що категорія ринку не є еквівалентною

соціальної структурі та не може її цілком замінити. Автор зосереджується на питанні причин чому на межі ХХ-ХХІ ст. економічна теорія суттєво випереджає соціологічну в поясненні багатьох явищ, які традиційно вважалися складовою предметного поля соціології. Спроба Дж. С. Колмена, як реакція на економічний імперіалізм, мала на меті посилити пізнавальні можливості соціологічного теоретизування через залучення здобутків економічної теорії.

Найперше, чому економічна наука обігнала соціологію у поточних дослідженнях? Економіка уникла епістемологічного реалізму у 1950-1970-і р. р.. У випадку економічної теорії, превалюючий принцип – аналітична зручність. Соціологія, між тим, намагається, відновити теоретичне пояснення на реалістичних підставах. Мейнстрімна економіка має чітке теоретичне ядро, що базується на неокласичній економічній парадигмі. Всупереч більшості написаному, у стосунку до поточних дискусій, соціологія не демонструє подібного поступу. Мультипарадигмальний стан провокує деякі складнощі для евристичного потенціалу соціологічної теорії.

Автор застосовує методологію П. Феєрабенда аби пояснити, що спроба Дж. С. Колмена мала суперечливі передумови. Історико-теоретичний екскурс виявляє принципову епістемологічну відмінність соціології та економіки – першої як реакції, другої як продовження Просвітництва. Чиказька школа в економіці переорієнтувала економічне теоретизування із епістемологічного реалізму до аналітичної зручності, який лишився неприйнятним для соціології. Умова сумісності соціологічної теорії була порушена двома принципами, впровадженими Дж. С. Колменом: цілеорієнтацією та максимізацією корисності. Це порушення описане через концепт «онтологічної аргументації». І хоча концепція мікро-макро переходу стала стимулом для низки актуальних дослідницьких стратегій у соціології (концепції інституційних логік, аналітичної соціології), базові засновки підходу Дж. С. Колмена лишилися за межами легітимного соціологічного теоретизування.

Автор доводить, що це пов'язано не з недоліками емпіричної верифікації концепції Дж. С. Колмена, а епістемологічним напруженням між засновками його концепції та легітимним стандартом теоретизування у соціології: конфліктом між аналітичною зручністю та епістемологічним реалізмом.

Ключові слова: мікро-макро переходи, Дж. С. Колмен, теорія раціонального вибору, соціальна епістемологія, економічний імперіалізм.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Шелухін В. А. Раціональність у добу пізнього модерну: до розвитку методологічної основи онтології множинності // Соціологія. Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – №1(4). – 2013. – С. 75-78.
2. Шелухін В. А. Принцип максимізації корисності поза класичною концепцією раціональності: «соціальний механізм» як альтернатива // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – Том 1, №29. – 2015 – С. 13-20.
3. Шелухін В. А. Концепція норм Дж. С. Колмена: мікро-макро теоретичні рамки та їх критичне прочитання // Соціологія. Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – №1(7). – 2016. – С. 23-27. (*Index Copernicus*)
4. Шелухін В. Епістемологічний вимір vs онтологічний аргумент: концепція Дж. С. Колмена у критиці // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна. – Вип. 10. – 2016. – С. 84-95. (*Index Copernicus*)
5. Шелухін В. А. Громадська діяльність і спорідненість: мікро-макро переходи у піднесенні українського національного руху 1860-1890-х рр.. // Соціологія. Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – №1(8). – 2017. – С. 80-86.
6. Шелухін В. А. Інтернет-піратство як раціональний вибір (з погляду моделі Г. Беккера та концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена) // Вісник НТУУ

«КПІ» . Політологія. Соціологія. Право. – Вип.1/2 (33/34). – 2017. – С. 161-170.
(*Index Copernicus*)

7. Shelukhin V. Between Street Mobilization and Backroom Dealing: The Power to Prevent Action at the Ukrainian Parliament (an Evidence of the Coleman Index) // Open Journal for Sociological Studies. - 2019, 3(2). – Belgrad: Center for Open Access in Science. – P. 37-44. - <https://doi.org/10.32591/coas.ojss.0302.01037s>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Шелухін В. А. Концептуальні рамки мікро-макро переходу Дж. С. Колмена в поясненні соціальних процесів: вихідні засновки // Матеріали VIII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Соціологія та сучасні соціальні трансформації» (12-13 листопада 2015 р.) / За ред. А. Горбачика, М. Соболевської, О. Куценко, В. Шелухіна. – К.: Логос, 2015. – С. 56-58.
9. Шелухін В. А. Кровна спорідненість та громадська активність членів Старої Громади 1860-1890-х років у мікро-макро переходах: досвід мікросоціологічного дослідження // Матеріали XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці» (19-20 травня 2016 р.). – К.: Логос, 2016. – С. 150-151.
10. Шелухін В. А. Онтологічний аргумент як епістемологічний конструкт: випадок концепції Дж. С. Колмена // Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень» (17-18 листопада 2016 р.) / Упор. О. Маринич, О. Харіна. – К.: ВПЦ Київський університет, 2016. – С. 38-40.
11. Шелухін В. А. Чи можливо елімінувати індивіда? Дилема безбілетника як виклик соціологічному теоретизуванню у версії Дж. С. Колмена // Матеріали IX Всеукраїнської конференції з міжнародною участю «Соціологія та сучасні

соціальні трансформації» (24-25 листопада 2016 р.) /За ред. В. Судакова, В. Жукова, Є. Мороз. – К.: Логос, 2016. – С. 177-179.

12. Шелухін В. А. Мікро-макро перспектива аналізу соціального контексту інновацій: засновки до концептуальної схеми // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Держава та глобальні соціальні зміни: двадцять п'ять років української незалежності»(29-30 листопада 2016 р.)/ Упор. А. Мельниченко, П. Кутуєв. – Київ, Одеса: Типографія «Айс Принт», 2016.– С. 67-68.
13. Шелухін В. А. Концепція мікро-макро переходів Дж. С. Колмена в поясненні революційної мобілізації // Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Структурні зміни і соціальна напруженість» (25-26 травня 2017 р.) / під заг. ред. А. Горбачика, В. Судакова. – К.: Логос, 2017. – С. 181-183.
14. Шелухін В. А. Інтернет-піратство як раціональний вибір // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XVI Міжнародної конференції наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених (15-16 березня 2018 р.) / За ред. О. Мурадян, Л. Сокурянської, Н. Погарської, В. Кудоярової. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – С. 105-106.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

15. Шелухін В. А. Мікро-макро теоретичний синтез у концепції норм Д. Коулмана // «SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи». – 2015. – №4. – С. 9-16.
16. Шелухін В. А. Від родини до нації: мікросоціологія громадівського руху 1860-1890-х років // Всеукраїнський соціологічний часопис «СВОЄ». – 2016. – №1-2(15). – С. 16-23.

17.Шелухін В. А. В очікуванні Колмена // Всеукраїнський соціологічний часопис «СВОЄ». – 2017. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://svoye.wordpress.com/2017/11/09/%D0%B2-%D0%BE%D1%87%D1%96%D0%BA%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%96-%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B0/>

ANNOTATION

Shelukhin V.A. The Epistemological Dimension of James S. Coleman’s Conception of Micro-to-Macro Transitions. - Manuscript.

Dissertation for obtaining the scientific degree of the Candidate of Sociological Sciences on specialty 22.00.01 – Theory and History of Sociology. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2019.

The dissertation introduces the epistemological reconstruction of James S. Coleman’s conception of micro-to-macro transitions. This reconstruction provides with particular attention to theoretical debates of the second half of XXth century. The debates focused on such topics as action versus structure, interdisciplinary challenge, and rationality. James S. Coleman’s attempt to re-establish the connection between sociological and economic theory was questionable.

“Economics imperialism” was identified as a context of micro-to-macro conceptualization. Economics imperialism is a theoretical situation when typical in economics cost-benefit explanation introduces in non-economic areas. That situation was at a historical peak when Chicago School of economics changed theoretical mainstream in economic science. Expansion of economics explanation in sociology provokes different reactions among sociologists. On the one hand it causes emergence of a new way to

looking at social reality with utility maximization principle as conceptual core, on the other, it challenges disciplinary and intellectual identity of sociology. Contemporary rational choice theory is a consequence of the first reaction. J. S. Coleman chose this theory as a basic point for further conceptualization. Contrary to critique that has been written in response to Coleman's attempt (C. Tilly, J. Elster, R. Jepperson, J. W. Meyer), the author proved that Coleman's attempt was not a simply replication of an economic approach. J. S. Coleman stressed on non-equivalence of categories "social structure" and "market". The author focuses on the cause of success of economic explanation that has been applying to sociological subject at the dawn of the 21st century. The Coleman's conception was a reaction on economics imperialism as well as attempt to reinforce sociological theory with effective economic presuppositions.

First and foremost, why economic science leaves sociology behind in current research? Economics avoided epistemological realism in the 1950-1970s. In a case of economic theory the most prevalent epistemological principle is analytical suitability. Sociology tries to re-establish theoretical explanation with realistic foundations. The mainstream economics has clear theoretical core that is based on neoclassical economic paradigm. Contrary to much of what has been written in response to recent discussions, sociology does not make progress in the same sense. This poly-paradigmatic condition provokes some troubles with heuristic power of sociological theory.

The author uses Feyerabend's methodology to explain such questionable preconditions of this attempt. The historical and theoretical excursus is specified a crucial epistemological difference between sociology and economics. The first one was a reaction to the Enlightenment, while the second one was a development of its agenda. The Chicago school in economics reoriented economic thought from epistemological realism to analytical usability. The consistency of the theory was challenged by two principles that J. S. Coleman introduced: purposive action and utility maximization. That challenge was reconstructed by concept that we call the "ontological argument". Despite the fact that conception of micro-to-macro transitions was a starting point for some contemporary

research strategies, such as conception of institutional logics and analytical sociology, the basic assumptions are still outside the legitimate sociological theorizing. The author argues such situation was not due to the empirical verification of Coleman's conception, but to epistemological tension between his assumptions and legitimate sociological theorizing: a conflict between analytical usability and epistemological realism.

Key words: micro-to-macro transitions, James S. Coleman, rational choice theory, social epistemology, economics imperialism.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	11
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ТА МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДґРУНТЯ КОНЦЕПЦІЇ МІКРО-МАКРО ПЕРЕХОДІВ ДЖ. С. КОЛМЕНА.....	22
1.1. Концепція мікро-макро переходів: базові концепти та засновки.....	22
1.2. Дилеми онтологічного аргументу Дж. С. Колмена.....	28
1.3. Епістемологічні джерела онтологічного аргументу.....	38
<i>Висновки до Розділу 1</i>	66
РОЗДІЛ 2. УТИЛІТАРНА АНТРОПОЛОГІЯ ЯК ОСЕРДЯ КОНЦЕПЦІЇ МІКРО- МАКРО ПЕРЕХОДІВ ДЖ. С. КОЛМЕНА.....	69
2.1. «Економічний імперіалізм» і формування теорії раціонального вибору.....	69
2.2. Соціологічна реакція на «економічний імперіалізм»: позиція Дж. С. Колмена.....	82
2.3. Порухення умови сумісності у синтетичних засновках концепції мікро-макро переходів.....	104
<i>Висновки до Розділу 2</i>	111
РОЗДІЛ 3. ЦІЛЕ-ОРІЄНТАЦІЯ ТА МАКСИМІЗАЦІЯ КОРИСНОСТІ: ПРОБЛЕМНІ ПІДСТАВИ КОНЦЕПЦІЇ МІКРО-МАКРО ПЕРЕХОДІВ.....	115
3.1. Аналітична перспектива концепції мікро-макро переходів.....	116
3.2. Ціле-орієнтація vs аналітичне пояснення.....	133
3.3. Ціле-орієнтація та мікро-макро переходи: можливість синтезу.....	153
3.4. Ціле-орієнтація як пізнавальний принцип (на прикладі політичної дії).....	169
<i>Висновки до Розділу 3</i>	185
ВИСНОВКИ.....	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	193
ДОДАТКИ.....	217

ВСТУП

Обгрутування вибору теми дослідження обумовлене низкою викликів, які стоять перед теоретичною соціологією. По-перше, викликом міждисциплінарності, який стає дедалі більш виразно артикулюється у соціальних науках останніми роками. У цьому контексті привертає увагу концепція Дж. С. Колмена, оскільки претендує на вирішення проблеми мікро-макро переходів в соціологічному пізнанні та спирається на широке коло засновків узагальнених теорію раціонального вибору, які включають напрацювання в межах економічної теорії та політичної філософії. По-друге, це виклик здолання «старих» теоретичних дилем, у першу чергу структури та дії, на що орієнтовано чимало розроблюваних в останні десятиліття концепцій (наприклад, структурації Е. Гіденса, «втілення» М. Грановетера й Р. Сведберга тощо). Намір розробити таку дослідницьку стратегію, яка би пояснювала формування колективних дій з індивідуальних, як це пропонує концепція Дж. С. Колмена, посилює аргумент на користь звернення уваги на неї. Обговорення проблематики соціальної структури у контексті такої синтетичної концептуальної конфігурації загострює низку традиційних теоретичних проблем про значення та межі впливу певних соціоструктурних факторів (норм/ санкцій, конформності у діях, індивідуальної та колективної дій). Загострюються також відповідні емпіричні проблеми, як-то можливість вивчати соціоструктурні явища крізь прояви індивідуальної дії, можливість за допомогою аналізу соціоструктурних явищ пояснювати індивідуальні дії, не звертаючись до їх конкретних проявів тощо.

Концептуальний спадок Дж. С. Колмена, починаючи з 1990-х років, став важливим підґрунтям розвитку «аналітичної соціології» (П. Гедстрем, П. Юлікоскі). Концепція Дж. С. Колмена більшою чи меншою мірою вплинула на дослідження колективного вибору, функціонування норм і санкцій у спільноті (Е. Остром, Я. Піскорський, А. Горбатаї). Між тим цей концептуальний спадок, як і теорія раціонального вибору, що є одним із ключових методологічних підґрунть концепції Дж. С. Колмена, – залишаються «білою плямою» у вітчизняній соціології й до сього

часу не привертали до себе достатньої уваги вітчизняних теоретиків (за винятком напрацювань В. Резніка з аналізу теорії соціального порядку, а також статей деяких інших авторів, які стосуються соціального та людського капіталів).

Разом з тим, незважаючи на широку вживаність концепції «мікро-макро переходів» Дж. С. Колмена у західній соціології (перш за все, американській, британській), фундаментальне узагальнення положень цієї концепції на базі раціонально-орієнтованої теоретичної програми, яке представлено Дж. Колменом у фундаментальній праці «Підстави соціальної теорії» (“Foundations of Social Theory”, перше видання 1990 року) викликало доволі скептичні відгуки у фаховій спільноті, що визнавав і сам автор. Положення концепції Дж. С. Колмена й надалі викликали суперечливі інтерпретації, що призводило до кардинально різних оцінок її евристичності. Причому критика відходила від соціологів, які репрезентували відмінні парадигмальні традиції (Й. Ельстер, Ч. Тіллі, Д. Літл тощо). Дж. С. Колмену або закидали редукцію економічної логіки до соціологічної теорії, або психологічний редукціонізм, або ж ігнорування мезорівня соціальних процесів. Деякі сучасні соціологи, які розвивають ідеї Дж. С. Колмена в аспекті мікро-макро переходу (Р. Фрідленд, Р. Елфорд, П. Торнтон, В. Оказіо) і що найбільш виразно прослідковується у межах аналітичної соціології та концепції інституційної логіки, відкидають важливий аспект його теоретизування, а саме ідею про значення ціле-орієнтації та ґрунтування пояснення мікро-макро зв'язку на підставах теорії раціонального вибору. Ключовими проблемними аспектами концепції Дж. С. Колмена, таким чином, виступають: концептуальне місце індивідуальної дії в пояснювальній схемі, проблема раціональності та неоднозначна реакція на переорієнтацію соціологічного теоретизування на стандарти економічного мислення.

Привабливість концептуальних розробок Дж. С. Колмена в контексті загальних теоретичних викликів соціології, широке звернення до них в західній аналітичній соціології, що супроводжується, між тим, суперечливими оцінками з

боку критиків обґрунтованості цих розробок, актуалізують задачу комплексного критичного аналізу концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена та підстав цих суперечливих оцінок. Оцінці евристичності положень концепції має передувати ретельне з'ясування її аргументів, відповідності чи суперечності щодо легітимного стандарту теоретичного доведення у межах соціології. Відсутність такої епістемологічної реконструкції у наявній науковій дискусії слугує *науковою проблемою*, на розв'язання якої спрямовано наше теоретико-епістемологічне дослідження.

Орієнтуючись на постпозитивістську соціальну епістемологію (П. Феєрабенда), під епістемологічним виміром концепції розуміємо систему вихідних припущень і пізнавальних принципів, а також інституційно закріплених критеріїв доведення, які прямо не пов'язані з емпіричною верифікацією концептуальних положень, натомість конституюють загальну дослідницьку логіку. Епістемологічний вимір виражається не лише у логічно узгоджених судженнях, які відсилають до більш загальної теорії, в межах якої концепція розвивається. Важливу його компоненту складає також гіпотетичне знання та парадигмальна інерція, сформована попередніми станами розвитку дисципліни й інституціоналізована у вигляді легітимних у фаховій спільноті практик доведення. Реконструкція епістемологічного виміру передбачає виявлення найбільш значущих елементів пізнавального контексту у межах більш загальних форм знання, який надає концептуальним аргументам завершеної форми, конституюючи сталі зв'язки між ними, а також передбачає постановку питання про легітимність її положень у межах соціологічного теоретизування. Відповідь на це питання, у свою чергу, означає розгляд співвідношення аргументів концепції з імперативами соціологічної уяви як теоретичного «здорового глузду» - сукупності ритуалізованих практик доведень, що існують в межах соціологічної науки. *Ключова гіпотеза дослідження* полягає в тому, що суперечлива рецепція концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена є наслідком не стільки теоретичної та \ чи емпіричної непереконливості концепції,

скільки наслідком епістемологічної суперечності між вихідними засновками і припущеннями та прийнятими в сучасній науці стандартом соціологічного теоретизування. Перевірка гіпотези, власне, й потребує реконструкції епістемологічного виміру концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою наукової теми «Тенденції соціальних змін в сучасних суспільствах» кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (затверджено протоколом вченої ради факультету соціології № 8 від 5.04.2016 року).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є реконструкція епістемологічного виміру формування концепції мікро-макро переходів Дж.С.Колмена. Досягнення мети потребує виконання наступних **завдань**: 1) аналіз сучасних дискусій стосовно пізнавальної релевантності концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена та систематизація критичних аргументів; 2) ідентифікація базових засновків концепції мікро-макро переходів; 3) аналіз теоретичного контексту формування концепції, виявлення теоретико-методологічного впливу утилітарної антропології та економічного підходу як її засновків; 4) виявлення міри сумісності епістемологічних підстав концепції мікро-макро переходів та принципів соціологічного теоретизування, визначення суперечних легітимному стандарту соціологічного теоретизування положень цієї концепції; 5) виявлення проблемних підстав концепції мікро-макро переходів та окреслення перспективи інкорпорації концепції до легітимної соціологічної теорії при елімінації принципів ціле-орієнтації та максимізації; 6) визначення передумови атрактивності епістемології економіки в межах концепції мікро-макро переходів.

Об'єкт дослідження – концепція мікро-макро переходів Дж. С. Колмена.

Предмет дослідження – пізнавальні принципи та підстави концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена.

Методи дослідження. Для вирішення завдань дисертаційної роботи використовувався комплекс загальнонаукових і спеціальних методів пізнання. Зокрема, використані наступні загальнонаукові методи: порівняльний аналіз (для аналізу критики концепції та її інтелектуальних витоків), конкретно-історичний аналіз (при обговоренні обставин авторської аргументації та академічного контексту теоретизування), методи дедукції та узагальнення (для ідентифікації базових засновків концепції та з'ясування підстав теоретичних дебатів щодо конкретної практики застосування концепції), методи синтезу та узагальнення (в окресленні перспектив інкорпорації концепції до легітимної соціологічної теорії).

Для пояснення перетворення концепції мікро-макро переходів у стимул теоретичного оновлення застосований теоретичний метод контріндукції (за П. Феєрабендом). Значущим в дослідженні стало звернення до підходу П. Феєрабенда, зокрема, відмова від розмежування «теорії» та «спостереження» і застосування концепту «умова сумісності». «Умова сумісності» гарантує додавання нових фактів до наукового знання. Йдеться про сумісність вже наявного, «легітимного» знання із проблематизацією поточних емпіричних реалій. Умова сумісності, водночас, гарантує легітимний статус вже існуючого знання, до якого воно прив'язане. Класичні стандарти науковості у соціології ґрунтуються на принциповому розмежуванні повсякденного досвіду, сприйняття соціальної реальності та теорії як «мови», що цю реальність описує); вимога зберігати це протиставлення у поясненні сприймається як засаднича підстава приросту теоретичного знання. Відповідно до позиції П. Феєрабенда, реальний приріст наукового знання не передбачає такого протиставлення. Ця теза в дисертаційному дослідженні проблематизована.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження складають роботи самого Дж. С. Колмена, представників аналітичної соціології та теорії раціонального вибору (насамперед, Г. Беккера), які прочитані з позицій постпозитивістської епістемології П. Феєрабенда із частковим залученням напрацювань А. Фавелла.

Емпірична база дослідження – дані Центральної виборчої комісії України (2014 р.) та дані фракційного розподілу Верховної Ради України VIII скликання (2014, 2017 р.р.). При обговоренні принципу максимізації корисності в стосунку до пояснення девіантної поведінки в порівняльному аспекті аналітичної та раціонально-орієнтованої стратегій були використані дані з «піратського» каналу в Telegram «Склад книжок українською мовою» (2035 читачів на листопад 2017 р.) і матеріали Peterborough Adolescent and Young Adult Development Study, присвячені вивченню девіантної поведінки молоді у третьому розділі.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в історико-теоретичній реконструкції епістемологічних підстав концепції мікро-макро переходів Дж.С.Колмена та теоретичному обґрунтуванні її евристичності в соціологічних дослідженнях. На відміну від критичної рецепції концепції мікро-макро переходів з позицій окремих соціологічних теорій чи підходів, яка представлена в світовій соціології з 1990-2000-х років, в дослідженні отримано результат на основі іншого способу критичної рецепції, зорієнтованого на виявлення епістемологічних підстав концепції мікро-макро переходів із одночасною установкою на рефлексивність щодо дисциплінарних обмежень соціологічного теоретизування. Найбільш важливими результатами, що характеризують наукову новизну дисертаційного дослідження, є наступні:

вперше:

- виявлено ключове епістемологічне напруження концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена, що ускладнює повноцінне розкриття її евристичного потенціалу у соціологічному теоретизуванні. Напруження окреслене поняттям *онтологічного аргументу*, що позначає сприйняття об'єкта дослідження як безпосередньо даного, а не конструйованого у дослідницькому процесі. Таке використання теоретиком епістемологічних принципів є більш властивим економічному, а не соціологічному теоретизуванню. Система базових припущень концепції мікро-макро переходів відсилає саме до епістемології економіки, а не

соціології, які історично мають різні пізнавальні орієнтири. Причому, Дж. С. Колмен не розрізняє базові епістемологічні принципи соціологічної та економічної теорій, що створює виразне напруження між положеннями його концепції та соціологічним теоретизуванням;

- запропоновано термін «легітимного стандарту соціологічного теоретизування», яке позначає дисциплінарний консенсус у професійній спільноті з приводу визначення пояснювальної прийнятності теорій чи концепцій у соціології. Легітимний стандарт задає орієнтири, властиві соціологічному теоретизуванню в певний час історії науки, та конституюється панівними парадигмами й історично сформованими авторитетами. Окрім суто раціонального виміру (понять, пізнавальних принципів, наукових авторитетів та окреслених ними предметних меж), також передбачає евокативний – емоційне ставлення до проблем, академічний «здоровий глузд», ідентифікація з традицією. Легітимний стандарт спрямовує проліферацію (за П. Феєрабендом) концепцій у межах дисципліни таким чином, щоби підтримувати парадигмальний status quo. Стандарт функціонує як інституціоналізована практика інструментального впорядкування історії соціології з виключенням неконвенційних авторів і принципів. Соціологія, на відміну від економіки, має набагато більшу залежність від орієнтирів, окреслених класиками, що задається її легітимним стандартом і що не враховується Дж. С. Колменом;

- всупереч критичним позиціям J. Elster (2003) визначено, що епістемологічні підстави концепції мікро-макро переходів не вичерпуються лише економічною теорією, а спосіб бачення соціальних процесів Дж. С. Колменом в основі є локк'янським і відсилає до континентально-європейської соціально-філософської традиції;

- з'ясовано, що використані Дж. С. Колменом здобутки епістемологічної переорієнтації у період піднесення «економічного імперіалізму» в науках не відповідали наявній епістемологічній ситуації в соціології, в якій домінували на той

час мультипарадигмальні орієнтації, що ускладнило власне соціологічну рецепцію його підходу. Між тим, здійснення переорієнтації з принципу епістемологічного реалізму (орієнтованого перш за все на пояснення емпіричної реальності) до принципу аналітичної зручності як важливої підстави теоретичної рефлексії ідентифіковано як ключову епістемологічну підставу успіху економічно-орієнтованого пояснення в соціальних науках;

- визначено потенційний стимул розвитку соціологічного теоретизування під впливом концепції мікро-макро переходів, який полягає у переорієнтації в теоретизуванні з домінуючого онтологічного розуміння раціональності на користь інтерпретації раціональності як аналітичного принципу;

- визначено і розрізнено дві конкуруючі сучасні стратегії застосування концепції мікро-макро переходів, які сформовані в межах теорії раціонального вибору та аналітичної соціології і навколо яких триває полеміка у верифікаціоністському ключі. Якщо перша базується на ціле-орієнтації, то друга розглядає її лише як одну із багатьох опцій. Однак ціле-орієнтація та максимізація корисності характеризують метод, а не емпіричну ситуацію. За результатами теоретичного й емпіричного аналізу доведено, що пояснювальний потенціал концепції мікро-макро переходів не зменшується через залучення або вилучення принципу ціле-орієнтації як онтологічної властивості об'єкта. Проте скерованість дослідницького пошуку цим принципом при відмові від реалістичного опису може стати чинником його методологічного спрощення.

Удосконалено:

- впровадження у вітчизняну соціологію понятійно-категоріального апарату концепції мікро-макро переходів («макро-мікро-макро переходи», «обмін правами контролю та ресурсами», «природна особа», «корпоративний актор»), що лишається наразі маловживаним і цитованим винятково у відношенні до проблематики соціального капіталу. Продемонстровані можливості адаптації підходу до вивчення

процесів впливу груп при схваленні рішень у парламенті та проявів девіантної поведінки;

- систематизацію критичних зауважень на адресу концепції мікро-макро переходів, що здійснена через відмову від верифікаціоністського обговорення її положень. Спростовані твердження про механічне перенесення принципів «економічного підходу» до соціологічного теоретизування та психологічний редукціонізм. Дискусії щодо критики концепції мікро-макро переходів введені в епістемологічний контекст дисципліни та продемонстровано, що підхід Дж. С. Колмена проблематизує легітимний стандарт соціологічного теоретизування, потенційно може слугувати чинником змістовного теоретичного оновлення дисципліни через прийняття принципу аналітичної зручності;

- парадигмальну ідентичність концепції мікро-макро переходів. Всупереч позиції М. Гацкова аргументовано неможливість вважати Дж. С. Колмена представником аналітичної соціології, але її попередником, а також непродуктивність окреслення концептуальної амбіції Дж. С. Колмена в межах традиційних для соціології парадигмальних розмежувань.

Дістало подальшого розвитку:

- історико-епістемологічний аналіз теорії раціонального вибору та підходу Дж. С. Колмена, запропонований у А. Favell (1993) з виявленням більш загальних соціально-філософських підстав колменівської стратегії, вкорінених в моральній філософії XVIII ст.;

- застосування постпозитивістської методології науки у версії П. Феєрабенда до аналізу стану соціологічного теоретизування у контексті виклику міждисциплінарності;

- застосування індексу Колмена у вивченні процесу схвалення рішення у Верховній Раді України, а також концепції мікро-макро переходів до аналізу інтернет-піратства.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані як теоретичне підґрунтя для вдосконалення методології соціологічних досліджень структурних процесів, що розгортаються одночасно на мікро- й на макрорівнях суспільства. Дослідницькі результати доцільно застосувати у вдосконаленні навчальних дисциплін з сучасної соціологічної теорії та історії соціології, соціальної структури суспільства, раціональних моделей в соціології, при викладі теоретичних засад міждисциплінарних соціальних досліджень. Результати також можуть слугувати підґрунтям для подальшого розвитку та доповнення сучасних дискусій стосовно епістемологічних орієнтирів соціологічного пізнання, зокрема, в контексті «економічного імперіалізму».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаним науковим дослідженням. Наукові результати і висновки, що містяться в дисертації, отримані автором особисто. Усі публікації, що в них висвітлено результати дослідження, є одноосібними.

Апробація результатів дисертаційного дослідження відбувалась під час дослідницького стажування на кафедрі соціології факультету соціальних наук Лундського університету (Швеція) за програмою Erasmus+ у 2017-2018 рр., на III міжнародній конференції “Historical Network Research 2015” (Лісабон, 2015 р.), а також на наукових конференціях на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Харківського національного університету імені Василя Каразіна, Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», а саме: VIII міжнародна конференція студентів, аспірантів і молодих вчених «Соціологія та сучасні соціальні трансформації (Київ, 2015 р.), XIII міжнародна науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці» (Київ, 2016 р.), **науково-практична конференція «Об'єднані наукою: перспективи**

міждисциплінарних досліджень» (Київ, 2016 р.), VIII міжнародна науково-практична конференція «Держава та глобальні соціальні зміни: 25 років української незалежності» (Київ, 2016 р.), Всеукраїнська конференція студентів, аспірантів і молодих вчених із міжнародною участю «Соціологія і сучасні соціальні трансформації» (Київ, 2016 р.), Міжнародна наукова конференція “Exploring the Past: New Social History at the Crossroads of Methodological Trends” (Київ, 2018 р.), XVI міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2018 р.).

Основні положення і висновки дисертації обговорено на науковому семінарі факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також на засіданнях кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 17 публікаціях, з яких 7 наукових статей у фахових виданнях з соціології, у тому числі 1 – у закордонному виданні з соціології та 3 - у виданнях, внесених до міжнародної науково-метричної бази Index Copernicus; 7 публікацій засвідчують апробацію результатів дисертаційного дослідження, 3 – додатково засвідчують результати розробок.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та трьох додатків. Повний обсяг дисертації налічує 218 сторінок, обсяг основного тексту – 182 сторінки. Список використаних джерел займає 23 сторінки й нараховує 197 джерел, із яких 119 англійською мовою.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ТА МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДРУНТЯ КОНЦЕПЦІЇ МІКРО-МАКРО ПЕРЕХОДІВ ДЖ. С. КОЛМЕНА

У «Підставах соціальної теорії», яка стала своєрідним підсумком багаторічних теоретичних пошуків, обговоренню проблематики мікро-макро переходів Дж. Колмен присвячує вже перші сторінки, наголошуючи на вказаному аспекті як ключовому в розумінні власної дослідницької стратегії. У цьому розділі окреслимо логіку, якою керувався Дж. С. Колмен у конструюванні власної концепції та окреслимо основний понятійно-категоріальний апарат, залучений ним для відповідної цілі.

1. 1. Концепція мікро-макро переходів: базові концепти та засновки

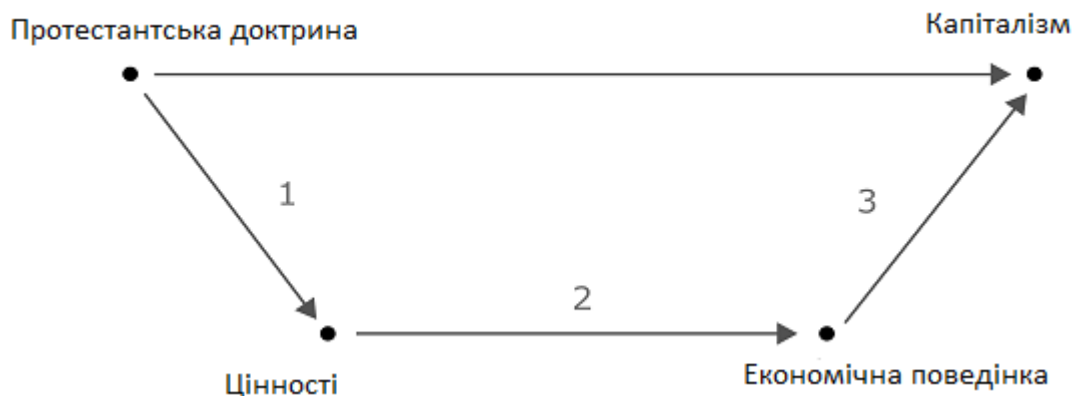
Ілюструючи дослідницьку логіку, теоретик обирає приклад із праці М. Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму» в якій розглядається зв'язок між протестантською етикою та піднесенням капіталізму. Слідуючи за аргументами класика, Дж. Колмен наголошує: «Зміст протестантської етики може бути описаний через цінності, що виникають із релігійних вірувань суспільства й зміст того, що Вебер називає “духом капіталізму”, може бути описаний як цінності, що скеровують економічну діяльність суспільства. Зазначені цінності – два компоненти ціннісної системи суспільства, що скеровують активність у двох різних інституційних сферах» [Coleman, 1994: 7]. Пояснення одного через друге, де релігійні цінності суспільства впливають на економічну організацію суспільства є прикладом макро-макро пояснення¹. Такий тип пояснення, коли один великий соціальний феномен пояснюється через інший, несе ризик тавтологічності, що суттєво знижує евристичний потенціал соціологічних концепцій. Соціальні явища виявляють себе як функції соціального цілого. Умовно кажучи, будь-який соціальний процес чи явище можна тлумачити як прояв суспільних процесів, а отже стверджувати, що

¹ “macrosocial proposition” [Coleman, 1994: 6].

«суспільство впливає» на характер розгортання певних явищ: трансмісію колективної пам'яті, ціннісні зсуви, соціальні конфлікти чи кооперацію, впорядкування соціально-економічних процесів тощо. Таке квазікаузальне пояснення, яке дедалі більше скеровує соціологічну теорію в оперування метафорами чи інструментально звуженими в своїх значеннях поняттями («суспільство», «капіталізм», «релігійна доктрина») пояснює все й не пояснює нічого, адже найпростіше тлумачення, котре полягає в тому, що «суспільство» впливає на щось, не має евристичної цінності, позаяк не дозволяє прояснити які саме виміри соціоструктурних процесів піддаються впливу, яке спрямування та онтологічна сутність цих впливів, і як у підсумку це відображається на конкретних соціальних акторах – індивідах та групах.

Класичний веберівський приклад можна пояснити інакше. У схемі, що одержала метафоричну назву «човен Колмена» (“Coleman’s boat”), стисло візуалізована дослідницька логіка концепції мікро-макро переходів.

Рис. 1 «Човен Колмена»: візуалізація мікро-макро/ макро-мікро переходів

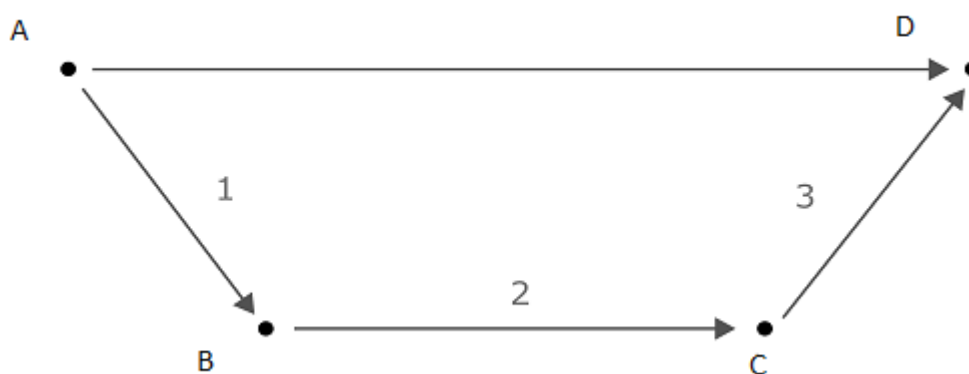

Джерело: [Coleman, 1994: 8].

Протестантська доктрина та капіталізм у розширеній схемі Дж. Колмена доповнені двома новими пунктами та ще одним типом зв'язку, що обумовлено, на думку теоретика, опосередкованістю макросоціальних явищ мікрорівнем

індивідуальних дій та взаємодій². А саме: 1) протестантська релігійна доктрина генерує певні цінності у своїх прихильників; 2) індивіди – носії цих цінностей, засвоюють через них певний тип орієнтацій економічної поведінки; 3) зазначені орієнтації економічної поведінки стимулюють піднесення капіталістичної економічної організації суспільства [Coleman: 1994, 8]. В узагальненому вигляді, цю схему аналізують П. Гедстрем та Ш. Стерн, виокремлюючи: А – дії інших чи інші релевантні зовнішні умови (ланка протестантської доктрини у прикладі-ілюстрації Д. Колмена), В – індивідуальні мотиви чи інші мотиви дії (цінності у прикладі), С – індивідуальні дії (економічна поведінка у прикладі), D – соціальні результати (капіталізм у прикладі). Дії інших впливають на індивідуальні мотиви, які провокують індивідуальні дії, що в сукупності з низкою додаткових чинників призводять до певних соціальних наслідків. Мікрорівень – це в першу чергу рівень індивідуальних мотивів та дій (В, С). Макрорівень – сукупність дій інших і соціальний результат (А, D).

Рис. 2. Мікро-макро граф Дж. Колмена (систематизація П. Гедстрема та Ш. Стерн)

Джерело: [Hedstrom, Stern, 2008: 9]

² Дж. Колмен, в аспекті опосередкованості зв'язку рівня індивідуальних соціальних дій та макрофеноменів, погоджується, із тим, що «...зрозуміло, що М. Вебер має це на увазі. Але відсутність ґрунтовного обговорення зазначеного питання вказує на відсутність важливого елементу в його теорії» [Coleman, 1994: 9].

Дж. С. Колмен виокремлює три ключові компоненти своєї теорії, що складають осердя концепції мікро-макро переходів: три типи зв'язку, що відображені на схемі, а саме макро-мікро зв'язок (1), мікро-мікро зв'язок (2), мікро-макро зв'язок (3). Перша та третя ланки включають рух від макроструктур до мікро й від мікроструктур до макро, а друга – рівень індивідуальних дій. Всі ці ланки онтологічно взаємопов'язані [Coleman, 1994: 11].

Свій підхід, який наголошує на опосередкуванні релігійної доктрини та капіталізму цінностями, Дж. Колмен дистанцією від того, що узагальнено називає «культурною психологією» (“cultural psychology”) і суть якого в тому, аби пояснювати соціальні зміни із застосуванням концептів культури та цінностей самостійно, без зв'язку зі структурною організацією соціальних відносин [Coleman, 1994: 9]. Навпаки, він підкреслює вагомість виміру організованої соціальності та цінностей і культурних орієнтацій у контексті соціальних змін – дії індивідів хоча і лишаються елементарним об'єктом спостереження, конституалізовані соціоструктурно. Обговорюючи питання закономірностей за якими відбуваються взаємодії на мікрорівні соціальних відносин, де визначальними лишаються індивідуальні дії, Дж. С. Колмен звертається до їхнього нормативного підґрунтя.

Поняття соціальної норми належить до числа базових у соціології, саме завдяки фіксованим ним онтологічним характеристикам, чимало соціологічних теорій впорядковують соціальні реалії. Водночас, чимало соціологічних теорій відштовхуються в своїх засновках від ідеї передзаданості норм, змушуючи рахуватися із фактом їхнього існування як таким, що передує соціальним взаємодіям на мікрорівні [Coleman, 1994: 241]. Натомість Дж. С. Колмен пояснюючи взаємодії природних осіб – індивідів (“natural persons”) відходить від цієї особливості наполягаючи на певному моменті виникнення норм у процесі взаємодій.

«Норма існує лише, коли інші переймають право контролю за дією актора» [Coleman, 1994: 243]. Таким чином, норма не існує до тих пір, поки індивідуальний актор зберігає за собою право виключного контролю за власними діями. Водночас,

він не виключає процесу інтерналізації норм як елементу вищого рівня, що засвоюється внутрішньо для актора й надалі санкціонує його дії. Ці два принципово різні твердження, які співіснують в одному поясненні, постулюють онтологічну амбівалентність соціальних норм, які з одного боку будучи елементом макрорівня, можуть актуалізуватися в мережі взаємодій лише на мікрорівні. Умовно кажучи, про їхнє існування на макрорівні можна вести мову лише по проявам цих норм і утвердженими ними санкціям на мікрорівні. Норми функції соціальних інтеракцій, їхнє утворення пов'язане із потребою обміну контролю за ресурсами в процесі соціальних взаємодій, що виступає своєрідним соціальним «бартером» у побудові стійких взаємодій необхідних для досягнень акторами певних цілей.

Дж. С. Колмен намагається слідувати власній логіці, що передбачає відхід від аналізу норм «як даних» - так, як цим поняттям переважно оперують соціологи. «Поява норм до певної міри прототип мікро-макро переходу, оскільки процес має виникнути з індивідуальних дій, при тому, що сама собою норма є властивістю системного рівня, котра впливає на майбутні дії індивідів, санкції...» [Coleman, 1994: 244].

Обмін контролю за діями, є водночас формою обміну контролю за ресурсами, який витворює специфічні центри тяжіння в мережах взаємодій, навколо яких кристалізуються центри влади, найбільш впливові актори, що санкціонують певні норми.

Актори не завжди вступають у процеси обміну, вони можуть їх уникати й не завжди вони долучаються до соціальної кооперації. Це може мати свої вигоди³, та в значній кількості випадків така стратегія провокує виникнення специфічного стану соціальної рівноваги. Соціальна рівновага (“social equilibrium”) – механіцистська метафора в рамках теорії раціонального вибору, що дозволяє зафіксувати важливу онтологічну рису індивідуальних дій на мікрорівні. Точка в якій відсутній обмін, що

---

³ На цей аспект, особливо в суміжних соціальних науках, спершу в економіці та політології, а вже згодом і в соціології, звертають увагу теоретики, що досліджують «проблемою безбілетника» (“a free rider problem”), увагу якій також присвятив і Дж. С. Колмен [Coleman, 1988; Coleman, 1994: 273-277, 574-575].

міг би сприяти піднесенню очікуваної реалізації інтересу актора. Простіше кажучи, за умов рівноваги жодний актор не міг би поліпшити своїх результатів, скільки би він не змінював власних індивідуальних дій [Coleman, 1994: 38-39; Коулман, 2004: 38]. За таких умов, *оптимальна* реалізація інтересу потребує кооперації з іншими акторами. А отже, за дослідницькою логікою Дж. Коулмена, вона передбачає процеси обміну, в тому числі обміну контролю за діями та ресурсами.

Результуючий підсумок процесів обмін – перерозподіл контролю (“redistribution of control”), перерозподіл, який провокує наслідки у певному сенсі «оптимальні» для включених у взаємодію акторів [Coleman, 1994: 39]. Тобто, соціальний обмін, формою якого є взаємодії акторів на мікрорівні, у функціональному відношенні передбачатиме створення ситуації обмін в тому числі контролю, а отже агрегування тих позицій у мережах обміну, коли виникнуть бенефіціари та цільові актори з різними обсягами контролю за діями. Різниця між соціальною рівновагою та соціальним оптимумом в онтологічному сенсі – це різниця між індивідуальними та колективними діями. Соціальна рівновага – це результат сукупних наслідків ізольованих індивідуальних дій, тоді як соціальний оптимум – це стан, який виникає через колективні дії, двосторонні взаємодії, де один із акторів має більший обсяг контролю за діями інших [Коулман, 2004: 40].

Підсумовуючи даний пункт, можемо виокремити ключові концепти у концепції мікро-макро переходів: 1) два рівні соціальних відносин: мікрорівень та макрорівень; 2) три типи зв'язку рівнів: макро-мікро перехід, мікро-мікро зв'язок, мікро-макро перехід, де зв'язок, властиво, є переходом, якщо йдеться про міжрівневий зв'язок (між мікро- та макрорівнями) і зв'язок однорівневий; 3) соціальна рівновага; 4) соціальний оптимум; 5) соціальний обмін та його конкретний прояв – обмін контролю за діями та ресурсами, наслідок якого – генерування норм.

Вище наведений перелік не вичерпує всього застосованого Дж. С. Колменом понятійно-категоріального апарату, проте подальша термінологічна «надбудова»

здійснюється виходячи саме із тих концептуальних рамок, які задані ним. З формально-логічної точки зору, не всі виокремлені концепти можуть бути означені як поняття, деякі з них лишаються радше понятійними метафорами, особливо це стосується «соціальної рівноваги» та «соціального оптимуму», які мають механіцистське підґрунтя, тим не менше це не знижує їхньої принципової значущості в загальній архітектоніці Колменової концепції.

1. 2. Дилеми онтологічного аргументу Дж. С. Колмена

«Підстави соціальної теорії» переважно написана з позиції розгляду дій акторів як природних осіб, лише в третій частині автор звертається до систематичного розгляду закономірностей функціонування корпоративних акторів [Coleman, 1994: р. 325-530]. Подібна логіка цілком узгоджується із вихідною засадою колменівської методології, яка полягає в твердженні про формування теорії виходячи з епістемологічних рамок методологічного індивідуалізму [Coleman, 1994: р. 5]. Однак, що відразу звертає на себе увагу – відсутність епістемологічного обґрунтування звернення до методологічного індивідуалізму. Обумовленість концепції засадами методологічного індивідуалізму розглядається як онтологічно даний факт. Р. Швері у своїй систематизації колменівських аргументів на користь методологічного індивідуалізму, пропонує звести їх до чотирьох постулатів: 1) емпіричні дані, які використовуються для дослідження будь-якого явища в абсолютній більшості випадків, незалежно від теоретичних засновків самого дослідження, агрегуються з індивідуального рівня⁴; 2) сформульовані у соціальній взаємодії рішення реалізуються на індивідуальному рівні – лише тоді вони мають сенс і значущі наслідки для групи; 3) пояснювальні моделі, сформульовані на індивідуальному рівні відзначаються вищим ступенем надійності та переконливості;

---

⁴ Можна навести такі ілюстративні приклади: скажімо, вивчення громадської думки здійснюється з допомогою репрезентативних опитувань конкретних індивідів, де громадська думка, з суто емпіричної точки зору, є «сумою» думок окремих індивідів, однак із теоретичної – звісно, стверджувати подібне є цілковито помилковим [Бурдьє, 1993]. Вивчення колективної пам'яті через нарративні інтерв'ю носіїв пам'яті групи, аналіз структур.

4) ціннісний контекст дії та соціальних процесів потребує звернення уваги на індивідуальний рівень, де артикуляція цих цінностей здійснюється і є самодостатнім аргументом на користь методологічного індивідуалізму [Швери, 1996].

Перші два аргументи можуть бути визначені як суто онтологічні, третій – більшою мірою онтологічний, четвертий – епістемологічний. Перші два постулати виводяться із буттєвих характеристик соціальності й обґрунтовуються через інструментальний вимір їхньої фіксації з допомогою дослідницьких методів. Два останніх постулати претендують на епістемологічний статус, але за справедливим зауваженням Р. Швери, вони саме й видаються найбільш проблемними (Швери, с. 2). Третій постулат фактично також є онтологічним, позаяк питання надійності будь-якої пояснювальної моделі є, насамперед, емпіричним питанням, яке вирішується через тестування моделі. Єдиним суто епістемологічним аргументом лишається лише останній – «ціннісний».

За Дж. С. Колменом цінності є елементом мікрорівня соціальних відносин, які артикулюються в індивідуальних діях та міжіндивідуальних взаємодіях. У різних місцях систематичного викладу концепції мікро-макро переходів можна знайти доволі суперечливі авторські твердження. З одного боку Дж. С. Колмен від початку наголошує на необхідності звернення до принципів методологічного індивідуалізму як засадничих, з іншого – він уточнює, що це «особливий варіант» (“special variant”) методологічного індивідуалізму, в межах якого «взаємодія між індивідами розглядається як результат емерджентного феномену на системному рівні», що не обумовлений намірами й не передбачений самим індивідами [Coleman, 1994: p. 5]. Повертаючись до питання про статус «елементарних акторів» (“elementary actors”), тобто базових акторів, взаємодії між якими мають бути об’єктом аналізу, в рамках обговорення функціонування корпоративних акторів, Дж. С. Колмен стверджує, що самі ці корпоративні актори можуть виступати такими елементарними одиницями [Coleman: 1994, p. 367]. З одного боку такі твердження цілком узгоджуються із висловленим раніше аналітичним розмежуванням типів базових соціальних

відносин за суб'єктністю, де виокремлюються 1) відносини між індивідами; 2) відносини між індивідами та корпоративними акторами; 3) відносини між корпоративними акторами [Coleman: 1994, р. 546-548], а також вище згаданим авторським визначенням «особливого варіанту» методологічного індивідуалізму. З іншого боку вони лишаються дещо неузгодженими із твердженням про необхідність старту аналізу з мікрорівня соціальних взаємодій як вихідного.

Так, наприклад, Дж. С. Колмен пояснює виникнення модерних економічних систем із неформальних торговельних і бартерних угод, а модерних правових систем із локальних звичаїв, правил і традицій [Coleman: 1994, р. 534]. Він погоджується із твердженням про те, що історично виникнення корпоративних акторів все ж є наслідком агрегування індивідуальних дій та міжіндивідуальних взаємодій. Для ілюстрації Дж. С. Колмен використовує генезу ідеї легітимності монархії втіленої у доктрині двох тіл короля – фізичного та політичного тіла [Канторович, 2015]. Ця доктрина, котра виникла й утвердилася впродовж XVII-XVIII ст., пояснювала двовимірний характер існування особи монарха, як людини із властивим останній рисами: народження, життям, смертю, індивідуальною біографією – фізичне тіло. Та політичне тіло, що вміщало особливе сакральне начало монарха.

У термінах колменівської концепції, зазначена доктрина обумовлювало два типи дій монарха як одночасно природної особи та корпоративного актора і це мало далекосяжні наслідки для соціальної системи. Поняття «корони» як інституту монархії, що розглядалося тотожним політичному тілу короля та його відмежуванню від особи останнього, уможливило повстання парламенту 1642 р. проти Чарльза I, яке водночас супроводжувалося заявою про вірність повсталих короні як інституту [Coleman, 1994: р. 540].

«Концепція корпорації⁵ як юридичної особи й реорганізація суспільства навколо деперсоніфікованих корпоративних утворень уможливили радикально інший тип соціальної структури», – стверджує теоретик [Coleman, 1994: р. 536]. Виникнення такої концепції було напряду пов'язано з поняттям юридичної особи (“legal person”), використання якого дало можливість будь-якій спільноті деперсоніфікувати свою активність і через те набути самостійної суб'єктності. Ще задовго до підсумкового теоретичного синтезу у «Підставах соціальної теорії», Дж. С. Колмен аналізував процес виникнення інституту юридичної особи, оскільки це мало принципове значення для його концепції корпоративної дії та корпоративних акторів. У своїй історико-соціологічній реконструкції виникнення даного поняття, Дж. С. Колмен занурює його в контекст історичної генези корпоративного права. Неінституціоналізований характер церковної власності в ранньому Середньовіччі, для якого було властивим відсутність чіткого розмежування між особистою власністю настоятеля чи єпископа та суто церковними маєтками, призводив до майнових конфліктів між церковною та світською владами. Тоді в межах канонічного права було сформульоване обґрунтування, що «власниками» маєтків закріплених за конкретним монастирем чи храмом є святі, у віданні яких перебували ці землі з кріпаками, а церковні ієрархи розглядалися в межах цієї концепції як своєрідні «розпорядники». Таким чином переведення, персональне покарання чи смерть кожного конкретного настоятеля не мала наслідком припинення церковного володіння над даними об'єктами, забезпечуючи тяглість власності незалежно від особи такого розпорядника, яким фактично, в підсумку, була Церква як інститут [про це – Гацков, 2014: 161-163]. Те, що було можливо в минулому – у разі відсутності настоятеля певного монастиря чи іншого ієрарха, феодалський зверхник міг відчужити землі, або доходи від них, апелюючи до відсутності «власника», то

---

⁵ Термін «корпорація», в даному разі, Дж. С. Колмен використовує в загальнішому значенні, йдеться не лише про приватне підприємство, але про будь-яке деперсоніфіковане утворення із самостійною суб'єктністю.

відтепер інституціоналізація корпоративного права через поняття юридичної особи⁶, нівелювала подібні претензії, окрім тяглості забезпечуючи також безперербійне нагромадження економічних ресурсів Церкви, що в підсумку збільшувало її соціальний вплив в цілому.

Вже на початку 1990-х, підсумовуючи свої концептуальні пошуки, Дж. С. Колмен повернувся до історичного виміру соціальних трансформацій саме в контексті онтологічного обґрунтування вихідних засновків свого підходу. Запозичуючи термінологію К. Поланьї, Дж. С. Колмен наголошував на обумовленій промисловими переворотом та Французькою революцією «великою трансформацією», яка супроводжувалася занепадом примордіальних інститутів базованих на родині «як центральному елементі соціальної організації», й піднесенню конструйованих інститутів (корпоративних акторів)⁷ та соціологію як «продукт цієї трансформації»⁸ [Coleman: 1993а, р. 1-3; 4; Поланьї: 2002].

«Примордіальна соціальна організація» (“primordial social organization”), що відтворювалася з народженням індивідів та спиралася на кровно-споріднені зв’язки між ними, замінювалася «цілеспрямовано конструйованою соціальною організацією» (“purposively constructed social organization”). Порівнюючи примордіальну та цілеспрямовано конструйовану організації соціального порядку,

⁶ 1243 р. було впроваджене колишнім юристом, а на той час папою римським Інокентієм IV поняття «фіктивної особи» (лат. “persona ficta”), концептуально розроблене у попередньому XII ст. як попередник-аналог сучасного терміну юридичної особи. З правової точки зору “persona ficta” тлумачилася як тотожність природній особі за всіма характеристиками за винятком фізичного тіла (“physical corpus”), яке було в неї, звісно, відсутнє. Таким чином у XIII ст. ця «правова зміна» (“legal change”), що в рамках світського правового дискурсу була легалізована найперше в Англії, а згодом в інших країнах Європи, створила нові інституційні рамки для корпоративних акторів, які більше на пряму не концентрувалися навколо родини та кровно-споріднених стосунків (наприклад, гарантії місцевого самоврядування забезпечили постання міських громад та торговельних асоціацій як самостійних суб’єктів, з яких у XVI-XVII ст., в свою чергу, постали крупні торгові компанії, кшталту Ост-Індійської) [Coleman: 1993, р. 2; Maitland, 1913: р. XIX; Gierke: 1913, 68; Coleman: 1992, р. 118].

⁷ У тому сенсі, в якому М. Вебер використовує поняття «союзу» (Verband), його цілком можна ототожнити із колменівським поняттям «корпоративного актора». Союз – це коли «гарантується дотримання його порядку поведінкою спеціально зорієнтованих на його реалізацію певних людей: керівника, і можливо, адміністративного штабу, який за необхідності зазвичай має ще й право на представництво». Союзні дії – це легітимні дії адміністративного штабу відносно здійснення порядку на підставі владної функції або права на представництво (у термінах Дж. С. Колмена – позиції, бо вони «визначаються чинними порядками союзів») [Вебер: 2012е, с. 58].

⁸ Дж. С. Колмен присвячує цій темі – «великій трансформації» у напрямку до суспільства модерну, окремий четвертий розділ у «Підставах соціальної теорії» [Coleman: 1994, р. 531-666].

Дж. С. Колмен виокремлює принципові онтологічні відмінності між ними: **по-перше**, примордіальні спільноти базовані на родині представляли собою структуру, що складалася з індивідів та відносин між ними, на протигагу їй, цілеспрямовано конструйовані організації – це надіндивідуальні актори, де суб'єктами виступають позиції, займані індивідами, а не індивіди самі по собі, й відносини між цими позиціями; **по-друге**, цим двома типам організації соціального порядку властиві відмінні форми соціального контролю – корпоративні актори за умов цілеспрямовано конструйованої організації використовують формалізовані правила, інструкції та закони, де санкції й контроль мають прямий зв'язок із правовим примусом, який у свою чергу є формалізованим, в той час як примордіальна організація соціального порядку передбачає лише незначну частку формалізації, де вирішальне значення надається моральній силі, соціальним нормам, статусу та репутації акторів [Coleman: 1993а, р. 7-9].

Хоча примордіальні структури теж почасти надіндивідуальні, все ж взаємодії обумовлені ними мають, у порівнянні з акторами цілеспрямовано конструйованої організації, набагато вищий ступінь зв'язку з індивідуальною позицією, статусом, репутацією та моральною силою. Однак цей зв'язок стосується не всіх індивідів, які складають примордіальну спільноту, а лише найбільш впливових – голів родів, кланів, племен, феодалських сюзеренів тощо⁹. Із колменівських аргументів можна логічно висновувати, що індивіди як самостійні суб'єкти з'являються разом із корпоративними акторами. За умов примордіальної соціальної організації, індивіди не є самостійними, позаяк ключову роль у процесі прийняття рішень, розподілі влади та ресурсів відіграють глави примордіальних спільнот й найбільшу вагу мають відносини між ними, а не між всіма учасниками спільноти як такими¹⁰. Таким

⁹ Перегук із М. Вебером, який звертав увагу на норму *patria potestas* – безумовного верховенства глави дому (*pater familias*) над синами, незаміжніми доньками, дружиною, слугами та рабами та особами усиновленими, у визначення статусу, розпоряджався одноосібно власністю родини [Вебер, 2012f: с. 320].

¹⁰ Ця теза, в цілому, узгоджується із спадком класичної соціології, де подібний стан описувався через поняття «соціальної диференціації» як питомо властивої характеристики модерної соціальної організації, наслідком чого стає збільшення кількості соціальних акторів та ускладнення зв'язків і взаємодій між ними [Старосольський: 1925, с. 414].

чином, разом із цілеспрямованою соціальною організацією виникають не лише деперсоніфіковані структури у формі корпоративних акторів, але й раціонально мотивовані на максимізацію корисності індивідуальні природні особи. За своїми онтологічними рисами, за Дж. С. Колменом, природні особи та корпоративні актори є тотожні й схильні діяти за однотипною траєкторією, що обумовлюється прагненням максимізації корисності [Coleman: 1992, р. 118]. Ця теза дала можливість теоретику зробити важливий висновок, до якого повернемося згодом, у контексті критики колменівської концепції мікро-макро переходів – історично лімітований характер раціональності. Подібно М. Веберу, для Дж. С. Колмена раціональність так само соціальне явище, однак не лише соціокультурне, але й соціоструктурне, універсалізація принципів якої спостерігається лише на певному етапі історичного розвитку суспільств, внаслідок трансформації способів категоризації соціальних зв'язків, і пов'язаних із цим доступів до ресурсів та виникаючих ієрархій.

Для подальшого розгляду принциповим є узагальнити дві дилеми концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена: 1) раціональність як універсальний принцип соціологічна теоретизування та водночас історично лімітована онтологічна риса соціальної структури; 2) структурне виправдання логіки методологічного індивідуалізму. Самостійний індивід як автономний соціальний актор для Дж. С. Колмена, отже, «виникає» разом із генезою нових корпоративних акторів, фактично, одночасно із модернізацією, яка дозволяє виступати саме індивіду як окремому соціальному актору, що прив'язує логіку індивідуалістичного пояснення до структурних передумов.

Аналіз меж і релевантності концептуальної критики стосовно підходу Дж. С. Колмена надалі буде здійснюватися із врахуванням зазначених тверджень, які мають принциповий характер для оцінки евристичності концепції мікро-макро переходів. Однак, як буде показано далі, якщо ці дилеми, попри суперечливий характер виступають радше як продуктивна провокація для концептуального

поступу, є один аспект підходу Дж. С. Колмена проблемний характер якого виходить за вказані межі:

«Якщо соціальна реальність змінюється завдяки винайденню нових організації та розгортанню нових процесів, соціальна теорія має бути доповнена, або ж змінена» [Coleman, 1994: р. 535]. Для Дж. С. Колмена зміна теорії є в першу чергу наслідком онтологічних змін у самому об'єкті вивчення – саме це є причиною його байдужості епістемологічного виміру обґрунтування власних засновків [Шелухін, 2016]. Однак теорія є просто «описом» емпіричної реалії, об'єкт не є безпосередньо даний, а почасти є епістемологічно конструйованим. Ігнорування цього аспекту побудови теоретичного пояснення, як ми спробуємо показати надалі є чи не ключовим викликом і претензією до евристичності концепції мікро-макро переходів. Дж. С. Колмена цілком вибудовує свою концепцію довкола онтологічного аргументу, диктат якого зумовлений всією попередньою інтелектуальною соціально-науковою (а подекуди і протонауковою) традицією, яка складає концептуальне підґрунтя колменівського підходу. Насамперед Дж. С. Колмен ідентифікує себе із континентальною соціально- й політико-філософською традицією XVII-XVIII ст., представленю іменами Т. Гоббса, Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо [Coleman, 1994: р. 5]. Традиція даного періоду генетично пов'язана із виникненням концепції природного права та просвітницької концепції «суспільного договору», які по-перше, звернули увагу на значення індивіда та його дій в суспільних процесах, по-друге, на значення міжіндивідуальних взаємодій та договірному принципу соціального порядку. Як ми стверджуємо, рудименти цієї природно-правової та просвітницько-філософської традицій, абсорбовані концепцією мікро-макро переходів, значною мірою й спричиняють епістемологічну слабкість колменівської програми. Надалі необхідним є проаналізувати вплив цих рудиментів на становлення принципів соціальної теорії, як вони були обґрунтовані Дж. С. Колменом в остаточному варіанті 1990-х р. р..

Термін «онтологічний аргумент» запозичуємо з філософії й визначаємо його як сукупність суджень, які постулюють необхідні характеристики певного предмету, коли предмет розглядається як фактично даний для спостереження (відсутнє принципове для епістеомлогії розрізнення між «предметом» і «явищем»), що не потребує додаткових припущень. Особливість онтологічної аргументації – досвідна очевидність¹¹, апеляція до факту, який є самозрозумілим. Завдання онтологічного аргументу – спростити концептуалізацію, що з точки зору логіки здійснюється шляхом ототожнення суб'єкта з його предикатами й робить предмет емпірично досяжним.

На противагу конструюванню понять через ідеальні типи¹², що передбачає поєднання індуктивних і дедуктивних процедур – ретельний опис емпіричних реалій певного явища, а потім зведення найбільш типових рис цих реалій у сукупність (яка не обов'язково емпірично наявна), де опис найзагальніших зв'язків цієї сукупності і є таким типом, онтологічна аргументація передбачає радше абдукцію – гіпотетичне виокремлення лише певної обмеженої сукупності рис до яких теоретик прив'язує подальшу концептуалізацію. Наслідком ідеально-типологічного конструювання є формулювання абстрактного поняття, що описує множину проявів через один предмет, тоді як онтологічної аргументації – формулювання необхідної та достатньої умови для пізнавальної діяльності щодо предмету. Фактично, конструювання поняття за веберівською методологією означатиме формулювання абстрактного поняття, а за колменівською – пізнавального принципу. Онтологічною аргументацією керує прагнення звести пізнавальний процес із теоретичної абстракції до рівня емпіричної конкретики, зробити теорію «ужитковою».

У колменівській тезі, цитованій вище, є прозорим прагнення теоретика постулювати тотожність між теорією та реальністю – ігноруючи дилему конструктив

¹¹ Ця установка на зведення до очевидного, властива онтологічній аргументації від часів Ансельма й теологічної дискусії про буття Бога, що вплинула на становлення в рамках філософії теорії пізнання загалом [Anselm of Canterbury, 1998: 87-88]. А. Фавелл, наприклад, окреслює колменівську установку на старт із ціле-орієнтації індивіда як таку, що «логічно» перша спадає на думку при побудові теорії [Favell, 1993: 592].

¹² [Вебер, 1998: 233-263].

першого та другого порядків. У феноменологічних термінах, природна настанова підлягає не редукції, а прямому перенесенню в концепцію.

Така установка обумовлена прагненням поставити концепцію на максимально досяжний для дослідницької уваги ґрунт і винести за дужки всі твердження постметафізичного характеру, що лишилися в соціологічній теорії. Але спроба такого винесення має явний метафізичний підтекст *hen panta*¹³. Розглядаючи природних осіб як вільних від норми (“normative-free”), раціональних (“rational”) та керованих особистим інтересом (“self-interested”) – Дж. С. Колмен, у логічних термінах, формулює аналітичне судження через ототожнення суб’єкта й предиката. З часів І. Канта відомо, що аналітичні судження є апіорними. У «Критиці чистого розуму» І. Кант наводить приклад¹⁴ аналітичного судження: «усі тіла є протяжними», подібно до цього на основі колменівських тез формулюємо судження, що виступатиме в якості пізнавального принципу: «Усі природні особи є раціональними, керованими особистим інтересом та вільними від норми». Переформулювання цих суджень означатиме, що як необхідною умовою найменування певного об’єкта тілом є протяглість, так і необхідною умовою найменування актора природною особою (індивідом) є раціональність, керованість особистим інтересом та свобода від норми. Емпіричне заперечення таких тверджень саме й складає зміст сучасної критики теорії раціонального вибору¹⁵. Як бути з

¹³ Латинське написання грецького вислову «все в одному»: установка на зведення множини до єдиного, субстанційна риса метафізичного погляду, що проявляється і в постметафізичному мисленні, зокрема, теоретичному – про перехід див. [Габермас, 2011].

¹⁴ [Кант, 2000: с. 44].

¹⁵ Бібліографія критичних робіт стосовно теорії раціонального вибору (ТРВ) та концепції мікро-макро переходів значна, нашою метою не є ретельний розгляд всього набору аргументів критиків, а лише позначення принципового аспекту в стосунку до онтологічної аргументації – на думку критиків положення ТРВ або не піддаються емпіричній верифікації (як тестверджують прихильники експериментального методу в економіці – див. [Schotter, 2006]), або ж не є універсальними, бо ігнорують чимало інших емпіричних реалій, таких як каузальна роль емоцій у соціальних процесах [Scheff, 1992: 101-119; Elster, 2011], історичну лімітованість раціональності породженою ринковою логікою [Говді, 2014], у свою чергу Р. Мюнх говорить про пояснювальну лімітованість самої ТРВ, яка релевантна лише для економічної підсистеми суспільства [Münch, 1992: р. 160], а М. Ганан пропонує критику базового припущення концепції мікро-макро переходів – тотожну раціональність природних осіб та корпоративних акторів та неможливість ідентифікувати наслідки дій корпоративних акторів у рамках формальної корисливої раціональності [Hannan, 1992: 120-136]. Ця критика стосується як емпіричної лімітованості базових засновків, так і епістемологічних припущень ТРВ – на останньому, наприклад, фокусується феміністична критика [England, 1989]. Однак не лише вона. До критичної рецепції та причин неприйняття ТРВ у соціології повернемося згодом.

випадками, коли індивіди не раціональні, не керовані особистим інтересом чи не вільні від норми? Якщо ми не можемо говорити про «всіх» природних осіб наділених такими характеристиками, тоді яким є статус концепції, що відштовхується від таких засновків?

Аналітичне пізнання розкриває поняття через ознаки, зміст яких сприймається однозначно. І саме однозначність пропонованих в якості предикатів для природної особи як суб'єкта, цих характеристик і є предметом концептуальної полеміки між прихильниками теорії раціонального вибору та її критиками. Ототожнення *per se* передбачає чітку визначеність виокремлених ознак. Якщо ж дослідники в рамках певної парадигми погоджуються, з метою знаходження релевантних підстав для пізнання, в описі індивіда (природної особи) через такі предикати як раціональність, свобода від норм та керованість особистим інтересом, - тобто узгоджують вживаний зміст понять як інструмент для побудови теорії, - тоді такі судження (і побудовані на них принципи) стануть також і конвенційними.

Ключовий парадокс онтологічної аргументації, таким чином, і полягає в тому, що судження, яке пропонує Дж. С. Колмен – апріорне та конвенційне, хоча сам епістемологічний намір керувався зведенням опису до самоочевидних в своїй емпіричній досяжності рис.

У наступному пункті будуть розглянуті епістемологічні джерела онтологічної аргументації, водночас, слід сформулювати більш загальне питання: який має наслідок визнання факту онтологічної аргументації у колменівській епістемології? Відповідь критиків очевидна – заперечення її евристичності та акцент на штучності та наївності засновків концепції. Чи можливо до цієї відповіді зробити сутнісні доповнення? Відповідь на ці питання будуть викладені у третьому розділі.

1. 3. Епістемологічні джерела онтологічного аргументу

Незважаючи на намір прив'язати засновки концепції мікро-макро переходів до емпіричних реалій, абстрагуючи їх від антиномій успадкованих соціологічною

теорією від класичної доби, онтологічна аргументація апіорна та конвенційна й джерела її виходять за межі соціологічної теорії, як темпорально (поза рамками встановленими класикою), так і дисциплінарно. Питання про потребу реконструкції колменівської концепції у філософському контексті вперше, мабуть, поставив А. Фавелл. Підхід Дж. С. Колмена до прав і розуміння їх соціальної генези, робив концепцію мікро-макро переходів більш, на його думку, «реалістичною», аніж нормативні спекуляції ліберальних філософів. Суспільний консенсус, як його розглядав Дж. С. Колмен – подібно «вольовому суспільному договору», який генерує права для індивідів, розглядався не як «уявно змодельована ситуація», а теоретичний опис стану на кожному рівні соціальної взаємодії. [Favell, 1993: 596]. А. Фавелл шукав у «Підставах соціальної теорії» стимул розбудови позитивної соціальної теорії спроможної на постановку нормативних питань. Ішлося про створення концептуального каркасу спільного для соціологічної теорії, політичної та моральної філософії, що уможлиблював би промоцію ліберальних цінностей. З огляду на це, його більше цікавили відмінності соціологічної рефлексії від філософської, також її порівняння із сучасниками (насамперед, із Дж. Роулзом і Р. Нозіком). Отже, аналіз А. Фавелла не був епістемологічним, навпаки він цікавився тим, як емпірично орієнтовне соціологічне пізнання може зробити більш реалістичною нормативну філософську теорію. Які епістемологічні підстави «позитивності» концепції Дж. С. Колмена?

Суттєво раніше за XIX ст. – період зародження соціології, природничий поворот у формі натурфілософської орієнтації характеризував суспільствознавчі студії вже на порозі Нового часу й був провідною тенденцією у XVII-XVIII ст.¹⁶. Тільки, якщо для поч. XIX ст. ішлося про вплив, насамперед, біології, то для XVII

¹⁶ Дж. Себайн та Т. Торсон наголошують: «Тенденція розглядати природне право у моральній та правничій науці за аналогією до геометричних аксіом була вельми поширеною впродовж усього XVIII ст., починаючи з періоду після Гроція» [Себайн, Торсон, 1997: с. 471]. В. Петров уточнює: «Теологія – філологія – математика, так накреслюється градація зміни етапів від Середньовіччя через гуманізм Ренесансу до Нового часу. В своєму застосуванні до механіки раціоналізм витворює доктрину механістичного раціоналізму, яка панує однаково: в гносеології й соціології, політиці й онтології, техніці й космології» [Петров, 2008: с. 185].

ст. вагу складали ті розділи натурфілософії, що склали фундамент сучасної фізики¹⁷, а також – і насамперед – геометрія [Рассел, 1995: с. 461-462; Петров, 2008: с. 185; Себайн, Торсон, 1997: с. 410; 480]. Т. Гоббс вбачав «секрет геометрії в тому, що вона спершу опановує найпростіші речі, а тоді, переходячи до складніших проблем, користується лише тим, що вона попередньо вже довела. У такий спосіб геометрія будує надзвичайно солідно, бо нічого не вивіреного вона не бере на своє озброєння, кожен наступний крок гарантується тим, що йому передує; і тим самим шляхом можна повернутися назад до самоочевидних істин, з яких виводиться побудова» [Себайн, Торсон, 1997: с. 410-411]. Через відповідні принципи Т. Гоббс аналізує такі явища, як справедливість, статус, державна влада¹⁸ тощо [Гоббс, 2000: с. 171, 215]. Подібні епістемологічні засновки провокують і своєрідну манеру викладу матеріалу, а отже й науковий стиль, який полягає по-перше, в ілюстративному, а не індуктивному характері подачі емпіричного матеріалу для обґрунтування концептуальних тверджень, по-друге, у переході від більш простих до більш складних формулювань, а також від оголошення ключових засновків (концептів, принципів чи ідей) до обговорення конкретних тематичних блоків з опорою на раніше оголошені засновки. Фактично, від початку автору, що слідує подібній логіці, необхідно вибудовувати досить громіздку концептуальну систему, яка є суто умоглядною в силу неемпіричного характеру принципів запозичених із геометрії, а водночас, що супроводжується структурно досить простою аргументацією, котра спирається на низку несуперечливо узгоджених принципів. Останнє лишається завжди нереалізованою програмою, насамперед, через аксіоматичний характер засадничих формулювань, які унеможливають застосування до них традиційних логічних процедур доведення, а з постанням у XVIII ст. експериментального методу, унеможливорює емпіричну верифікацію цих формулювань. Подібний стиль викладу,

---

¹⁷ На той момент, яка мала «доекспериментальний» характер.

¹⁸ «Мистецтво створення і збереження держав, як арифметика і геометрія, засноване на визначених правилах, а не лише на практиці», - Гоббсова аналогія вкотре підкреслює неемпіричний характер засновків його концепції [Гоббс: 2000, с. 215].

за Т. Куном, зник разом із настанням парадигмального етапу розвитку модерної науки, коли існування спільної консенсусної парадигми спростило принципи аргументації для вчених, давши можливість починати не від викладу основних положень епістемологічного й онтологічного характеру (умовно кажучи, «від створення світу»), а відразу переходити до постановок питань і здійснення проблемних формулювань [Кун, 2001: с. 23-35]. Однак у випадку «Підстав соціальної теорії» можна вбачати суперечливий відхід від усталеного парадигмально уґрунтованого концептуального викладу. Дж. С. Колмен починає з метатеоретичних підстав – ключових концептів та методологічних засновків, що передують основній частині роботи, а вже потім поетапно розглядає системи соціального обміну, владні відносини та відносини довіри, колективну поведінку й нормативний порядок, ілюструючи це різноманітними прикладами, запозиченими здебільшого в інших авторів. Такий виклад пов'язаний із авторовою інтелектуальною амбіцією запропонувати у вказаній монографії інтегративну програму загального соціологічного теоретизування на нових підставах, що змушувало його відійти від логіки викладу властивій усталеній парадигмальній науці.

У розділі «Математика соціальної дії», врешті-решт, Дж. С. Колмена визнає, що його побудова, попри онтологічний аргумент є наслідком якісних дедукцій (“qualitative deductions”), відштовхуючись від яких він пропонує неодмінні елементи будь-яких моделей пояснення соціоструктурних явищ: актори (“actors”) та контроль за акторами (“control over actors”), події/ явища (“events”) та контроль за подіями та ресурсами (“control over events and resources”), беручи в якості вихідних принципи мікроекономіки [Coleman, 1994: р. 667]. Водночас, Дж. С. Колмен від початку констатував свій зв'язок із протосоціологічною соціальною філософією, що передувала власне соціологічній класиці: «Проблеми порушені тут, однак, набагато ближчі до проблем посталих у XVII-XVIII ст. у політико-філософській традиції Т. Гоббса, Дж. Локка й Ж.-Ж. Руссо... Більше за будь-яке інше питання, ця теорія

порушує проблеми мирного співіснування особи та суспільства...» [Coleman, 1994: р. 5]. Ми окремо зупинимося на колменівській полеміці із М. Вебером у другому розділі¹⁹, а поки обговорюючи метатеорію першого, принциповим є прояснення причин такої уваги до здавалося відстороненої класики – Томаса Гоббса, Джона Локка та Жан-Жака Руссо, у зв'язку із дедуктивними засновками класичного соціально-філософського пізнання.

Дж. Себайн і Т. Торсон так коментують специфіку Гоббсової адаптації натурфілософських принципів до політики: «Рух – факт, що поширюється на всю природу. Людська поведінка, включаючи відчуття, почуття й мислення, - то форми руху. А соціальна поведінка, на якій ґрунтується мистецтво державного правління, є попросту тим особливим випадком людської поведінки, який має місце, коли люди діють із посиленням на когось іншого» [Себайн, Торсон: 1997, с. 411]. Так само з Гоббсової соціальної філософії висновується механіцистське розуміння свободи як відсутності зовнішніх перешкод для руху, через яке пояснюються дії індивідів, котрі передують укладенню суспільного договору [Гоббс: 2000, с. 155; тлумачення у Рассел: 1995, с. 464]. Теза про те, що нормативний порядок породжений договором стає зовнішнім і примусовим по відношенню до індивідів, взаємодія яких, власне, цей порядок і утворила, досить подібна до вихідної засади колменівської метатеорії, зміст якої полягає у твердженні про генерування норми у взаємодії на мікрорівні. Позаяк класична соціальна філософія епохи «природного права» не розрізняла «суспільства» та «держави»²⁰, то проблематика нормативного порядку осмислювалася в ній здебільшого в контексті проблематики врядування.

«Але так само, як з метою досягнення миру і самозбереження, що обумовлюється ним, створили штучну людину, яку ми називаємо державою, так само вони створили штучні ланцюги, названі цивільними законами, і ті ланцюги

¹⁹ У свою чергу його полеміка із Е. Дюркгаймом вичерпується хіба лише констатацією неприйнятності для нової соціальної теорії твердження про попередню заданість соціальних норм і вибір альтернативної точки зору в якості вихідної [Coleman: 1994, р. 241].

²⁰ [Старосольський: 1925, с. 3-4; 7]

вони самі взаємними домовленостями поєднали до вуст тієї людини чи зібрання, яких вони наділили верховною владою, а іншими – до власних вух. Ці тенета, слабкі за своєю природою, можуть, проте, бути виготовлені такими, щоб триматися за рахунок небезпеки, а не тому, що їх важко розірвати» [Гоббс: 2000, с. 217]. Поступитися всіма своїми правами, за винятком права на самозбереження – засадничого природного права, на користь «левіафана», є раціональним вибором індивіда за умов всезагальної війни «всіх проти всіх» за умов природного стану. Слідування законам природи, за Т. Гоббсом, витворює досконалу розважливу істоту, що домагається своєї власної вигоди шляхом відмови від прав контролю.

Подібним чином Дж. Локк раціональність суб'єкта розглядає як похідну від природного стану²¹, однак який він схильний розглядати інакше, ніж його попередник. За Дж. Локком природний стан є станом свободи, а не свавілля, де людина має безконтрольне право розпоряджатися собою та своєю власністю у власний спосіб, за винятком права посягати на таку ж свободу інших людей. За Дж. Локком, отже, власність є атрибутом вже природного стану, а не суспільного, як на тому наголошував Т. Гоббс. Опонуючи Т. Гоббсу в оцінці природного стану (хоча прямо його не згадуючи), Дж. Локк риторично запитує, чому, якщо людина є абсолютно вільною, «цілковитим володарем своєї особи і своїх маєтностей», вона з готовністю відмовляється від цієї свободи й «віддає себе під панування й контроль якоїсь іншої влади»? І відразу виокремлює три обставини, котрі мають пояснити цей парадокс: попри ідилічний характер природного стану, за його умов бракує: по-перше, встановленого, визначеного і знаного закону – норми, визнаної всіма як загальної підстави для розв'язання конфліктів, по-друге, неупередженого судді, по-третє, брак сили для втілення справедливого рішення [Локк, 2009: с. 639, 641-642].

---

²¹ «Природному станові притаманний закон природи, який ним керує і який зобов'язує кожного; і розум, який є цим законом, навчає все людство, всіх, хто звертається до нього: оскільки ви всі є рівними і незалежними, ніхто не повинен завдати шкоди життю, здоров'ю, свободі чи майну іншого», - закон природи для Дж. Локка, врешті, ототожнюється із законом розуму [Локк, 2009: с. 639].

В аналізі переходу від природного до суспільного стану кристалізувалися саме ті проблеми та ідеї, що в модифікованій формі, вочевидь, знайшли подальшу розробку в інтелектуальних традиціях, які уможливили постання теорії раціонального вибору, а саме: 1) проблема формування норм; 2) проблема формування надіндивідуальних структур пов'язаних із цими нормами; 3) проблема передачі прав. Розвиваючи аргументацію Дж. Локка, можемо так підсумувати авторові відповіді на ці питання, розробка яких стала важливою складовою ранньомодерної соціальної філософії, а згодом і класичної соціологічної теорії: норми виникають на етапі укладанні суспільного договору, внаслідок добровільної передачі частини прав індивідами, які це здійснюють переслідуючи власні інтереси, насамперед, захисту чи примноження власності, шляхом передачі прав контролю, визначення та реалізації покарання певному надіндивідуальному утворенню. Є можливість дуже чіткого співвіднесення подібної аргументації на висновків із вихідними метатеоретичними засновками Дж. С. Колмена, який розглядає норми, як такі що виникають у ситуації взаємодії, внаслідок передачі прав контролю за діями іншому індивіду чи корпоративному актору.

До того ж у Дж. Локка, хоча й не прямо названа, але чітко відчутна проблема розмежування норм як елементу суспільного стану, та моралі як елементу стану природного.

Сформульована Т. Гоббсом проблема загальної блага²² підтриманого страхом, як наслідку агрегування в єдину волю суверена індивідуальних волінь, у Дж. Локка трансформована у проблему спільного блага на ґрунті питання про реалізацію цілей²³. Урешті, навіть державу (чи суспільство), що засновується через суспільний договір, він визначає через термін “commonwealth” [Локк, 2009]. У подальших

²² [Гоббс, 2000: с. 186].

²³ Насамперед, ідеться про ціль збереження власності – проблеми, якої не поставало для Т. Гоббса, позаяк власність за ним встановлюється волею суверена [порівняй – Локк, 2009: с. 641; Гоббс, 2000: с. 247]. Така переорієнтація зробила з індивіда не просто конформного суб'єкта, що слідує встановленим «згори» нормам, але безпосередньо й раціонально бере участь в їх розробці та впровадженні. Локкіанська традиція заклала фундамент для тих концепцій, що складуть підґрунтя для теорії раціонального вибору, колменівська версія якої в корені є локкіанською.

протосоціологічних студіях та ліберальній політики-філософській традиції ця зміна фокусу призвела до переорієнтації вивчення соціального порядку з договірного принципу до принципу людської потреби (наприклад, сформульований Дж. Бентамом «принцип корисності» чи інколи «принцип найбільшого блага»²⁴), де закон²⁵ сприяє «обміну благами й послугами від яких залежить корисність» [Себайн, Торсон: 1997, с. 592; 594-595]. В осерді концепції, таким чином, не воління, а інтерес. Прагнення захисту інтересу, на відміну від бажання влади. Влада, на відміну від Т. Гоббса, для Дж. Локка – не самоціль, а інструмент. Інструментальне розуміння соціальної природи влади суттєво спрощує завдання з обґрунтування причини, яка мотивує раціонального індивіда поступитися своїми правами, тоді як абсолютизація влади за умов загального протистояння, уможлиблює лише один варіант пояснення – готовність підкорятися є наслідком поразки у протистоянні. Таким чином, що утилітарна переорієнтація з договірного принципу на принцип потреби уможливило постання принципу максимізації корисності.

Ціла низка ідей Дж. Локка була розвинута Ш. Монтеск'є, а ідея розподілу влади обґрунтована через принцип рівноваги [Старосольський, 1925: с. 5; Рассел, 1995: с. 506]. Останній був особливо популярний завдяки тому, що у XVIII ст. вже були відомі праці І. Ньютона²⁶, натурфілософія якого відігравала ту ж роль стимулу та орієнтиру, що й аксіоматичні принципи геометрії у попередньому столітті²⁷. Як і

²⁴ «Під принципом корисності мається на увазі принцип, який схвалює чи не схвалює будь-яку дію відповідно до того чи виявляємо ми в ній тенденцію до збільшення чи до зменшення щастя тих, чиїх інтересів вона стосується», - причому «щастя» Дж. Бентам розуміє доволі широко, маючи на увазі вигоду, перевагу, задоволення, добро [Бентам, 2009: с. 155].

²⁵ У вузькому правовому сенсі – закон як встановлення державою, так і в широкому, як будь-яка регулююча норма.

²⁶ В. Петров у своєму історіософському екскурсі обговорює вплив ньютонівської натурфілософії на протосоціологічні студії XVIII ст.: «Ньютон відкрив силу тяжіння. Та сама завжди тотожна собі сила діє в падінні каменя і в русі небесних тіл... З часів Ньютона і до наших днів [праця 1946-1947 р. р. – прим. авт..] тільки механічна сила тяжіння зумовлює рух сонця, землі й планет. У застосуванні до політики парламентаризм є висновок з цієї ж концепції рівноваги сил, як і практика європейської [збереженої оригінальний правопис – прим. авт.], англійської насамперед, дипломатії, що спирається на облік взаємодії механічних сил» [Петров, 2008: с. 185].

²⁷ Ідея універсального числення, універсальної калькуляції лишалася основоположною ідеєю Модерну, яка цілком співпадала з ключовою інтенцією доктрини Ш. Монтеск'є, котрий «шукав способів розробити методу, яка б дозволила підпорядкувати суспільні взаємини числовим» й у контексті раніше поставленої проблеми делегування влади, внаслідок договору, обґрунтовує принцип виборності [Петров, 2013: с. 1100-1101].

для цілковитої більшості раних протосоціологів, для Ш. Монтеск'є в осерді осмислення стояла ідея врядування. Обґрунтований Ш. Монтеск'є електоральний принцип²⁸ як «фактичне втілення правової рівності», є формально-правовою паралеллю й політичним втіленням давнішого морально-філософського принципу про те, що суверенність індивіда реалізується через вибір найбільш сприятливих і бажаних альтернатив – саме цей принцип, в основі своїй локкіанський, віднаходимо в концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена. [Montesquieu, 2001: р. 26-29; коментар у Петров, 2013: с. 1098-1099]. На, що звертають увагу дослідники в стосунку до концепції Ш. Монтеск'є – так це пояснення суспільних змін через зміни правові. Ш. Монтеск'є віднайшов найбільш зручний спосіб фіксувати перші через зміни нормативного порядку розглядаючи їх формально²⁹. Всупереч протиставленню із Ж.-Ж. Руссо, він також виходить із принципової рівності індивідів³⁰ і для нього демократія – це не просто режим врядування, але й «тип соціальних взаємин» [Петров, 2013: с. 1117-1122]. Незважаючи на нормативістський характер власної концепції, Ш. Монтеск'є порівняно з класиками концепції суспільного договору, звертає увагу на моральний контекст регулювання соціальних взаємодій. За Ш. Монтеск'є наслідком суспільного договору не завжди буває утворення спільноти. Спільнота, котру можна визначити як сукупність узгоджених взаємодій орієнтованих на досягнення своїх інтересів індивідів, не виникає

²⁸ Ш. Монтеск'є стверджує в якості вирішальної риси демократій те, що «люди повинні мати фундаментальне право встановлювати закони» [Montesquieu, 2001: р. 29]. Виборність посадових осіб з відповідним правом є засобом підтримки такої риси.

²⁹ Зміни законів означають зміни врядування, а останні в свою чергу підводять до розуміння змін суспільних. Хоча для протосоціології епохи Ш. Монтеск'є все ще не було очевидним розмежування держави як інституту та суспільства, що радше представляє певну організовану сукупність інституційних комплексів, як ця думка утвердилася вже у XIX ст., ця теза може видаватися аж не такою вже й віддаленою від власне соціологічної теорії, якщо врахувати колменівське твердження про роль правової зміни в переході від примордіальної соціальної організації до конструйованої соціальної організації [Coleman: 1993].

³⁰ Якщо для Ж.-Ж. Руссо ідея рівності є радше імперативною, що логічно висновується із його концепції суспільного договору, то для Ш. Монтеск'є – вихідною, однак суспільний стан витворює нерівність. Політична рівність, що за Ш. Монтеск'є сягає своїм корінням концепції природного права, не суперечить фактичній соціально-майновій нерівності, тим більше, що абсолютна рівність виключає, за Ш. Монтеск'є, свободу. Подібно Дж. Локку, для нього свобода – не самоціль, а інструмент – право робити все в межах закону. Таким чином відмінність між Ж.-Ж. Руссо та Ш. Монтеск'є не концептуальна, а стосується спрямування їхніх ідей, хоча засадничо має спільну основу [аналіз у Петров, 2013: с. 1141-1143].

внаслідок укладення суспільного договору, якщо встановлюється деспотичне врядування. За умов деспотії саме деспот заступає спільноту. Протосоціолог виокремлює чесноту саме як характеристику монархії та республіки, де існування спільноти уможливлено. Абсолютна рівність виключає свободу, бо унеможливорює відмінності (майнові, насамперед), які останню забезпечують. Таким чином, за раціонально мотивованими індивідами, які лишаються зі своїми інтересами та певним обсягом автономії, закріплюється можливість діяти вільно в рамках закону щодо тих питань, які закон³¹ не регулює [Петров, 2013: с. 1113]. І хоча на відміну від британських утилітаристів, моральна концепція Ш. Монтеск'є є аскетичною, у ній упізнається засаднича ідея, що буде відображена в концепціях, що складуть ґрунт теорії раціонального вибору – взаємодія індивідів із значним ступнем автономії, регульованих морально взятими зобов'язаннями у межах цих взаємодій, а не примусу зовнішніх норм під страхом санкцій і готовність поступатися свободою в умовах, коли ці взаємодії мають нерівний характер. Зауваживши потребу виявлення «позитивних законів», Ш. Монтеск'є формулює рамки аналізу врядування в широкому контексті з врахуванням чинників суспільних і природних. Як відомо, така систематика дала підстави Р. Арону зарахувати Ш. Монтеск'є до числа перших соціологів [Арон, 2014: с. 14-46].

За слушним зауваженням В. Петрова: «Розуміється, подібні спроби прямого ототожнення «природи» й «правління», «клімату» й «форм влади» справляють на нас враження наївних і довільних тверджень, але, гадаємо, тут справа полягає не в цьому, а в зовсім іншому, саме в тому, що Монтеск'є прагнув побудувати суцільну концепцію цілого, де ніщо не існувало окремо» [Петров, 2013: с. 1149]. Ця претензія, говорячи більш сучасними термінами, на створення «загальної теорії»,

³¹ Цей аспект зближує Ш. Монтеск'є із англійською ліберальною соціально-філософською традицією (через Дж. Локка), водночас, ширше тлумачення «закону» (не у суто формально-правовому сенсі), який був фактично суспільствознавчою адаптацією натурфілософського концепту, що полягало у визнанні останнього не є як волюнтаристського акту уряду чи наслідку випадковості, а як необхідного узгодження між природою врядування (тобто, тим, що робить врядування таким, яким воно є) та принципом врядування (тим, що змушує врядування бути чинним), а отже має необхідний «позитивний» характер, наближає протосоціолога вже до позитивістської традиції [Петров, 2013: с. 1085; 1090-1092; 1104; 1109].

парадоксальним чином вказує на холізм, який висновується із індивідуалістичних підстав, обумовлених концепцією природного права. Слід наголосити, що такі парадоксальні наслідки були вже в історії соціологічного теоретизування у ХХ ст.. На чому, до речі, наголошував і сам Дж. С. Колмен – загальна теорія дії Т. Парсонса, яка починалася із індивідуалістичної орієнтації запозиченої у М. Вебера, врешті розвинулася в холістичну систему, де соціальна система цілком «поглинула» дію актора.

Якщо Ш. Монтеск'є лише побіжно згаданий у «Підставах соціальної теорії», то до ідей Ж.-Ж. Руссо Дж. С. Колмен відсилає частіше. Однак це не порушує лінійності його інтелектуального правонаступництва, позаяк протиставлення між концепціями Ш. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо, яке часто віднаходимо в літературі, є хибним [Петров, 2013: с. 1080; 1117]. Зосередженість Ш. Монтеск'є на державно-правових питаннях, на відміну від Ж.-Ж. Руссо, зайнятого більш загальними проблемами переходу від природного до суспільного стану, призвів до того, що руссоїстське тематичне різноманіття робить його ідеї ближчими в тематичному різноманітті до метатеорії самого Дж. С. Колмена. Ж.-Ж. Руссо звертає увагу на те, що утворення соціального порядку тісно пов'язане із майновим розшарування – одна з найбільш відомих його тез, яка склала підґрунтя для його уславлення як інтелектуального попередника французьких революціонерів та егалітарних демократів. На відміну від згаданого нами вище Дж. Локка, він не бачить у природному стані жодного імпліцитного підґрунтя, що би легітимувало власність. Без сумніву, за Ж.-Ж. Руссо, люди користуються якимись благами, аби існувати, однак саме користуються, позаяк ніякої системи власності та засобів її захисту у природному стані не існує. За Ж.-Ж. Руссо, соціальний порядок, що виникає завдяки угоді, є формою легітимації узурпованого в сучасних термінах «спільного» - тобто нікому не належних ресурсів, які перебувають у колективному користуванні. Держава відчужує це «спільне» шляхом зміни його статусу, який партикуляризується. «Надзвичайним у цьому відчуженні є те, що спільнота жодним

чином не позбавляє приватних осіб їхнього майна, а лише підтверджує законність їхнього володіння, замінюючи узурпацію дійсним правом, а користування – власністю» [Руссо, 2001: с. 30-31]. Норми, що виникають завдяки договору, уможлиблюють, за Ж.-Ж. Руссо, набуття й перспективу подальшого використання матеріальних ресурсів. Цим він ніби уточнює тезу Т. Гоббса, що інституційна природа власності обумовлена соціальним порядком (державою, врядуванням, Левіафаном), але не «створюється» з нуля, а змінює статус завдяки появі писаного правового регулювання та легітимного насильства³². Для нас у цьому дещо спекулятивному висновку має значення інше – теза про те, що утворені внаслідок згоди норми, утворені завдяки намагання акторів зберегти та примножити ресурси і їхня готовність підкорятися цим нормам, обумовлена відповідним прагненням. У цьому руссоїстському тлумаченні вбачаємо ту ідею, що віднайшла ревіталізацію у Дж. С. Колмена.

Афективна складова соціальної дії, на яку звернув увагу Ж.-Ж. Руссо³³, була важливими підмурком для І. Канта, але не стільки в межах політичної філософії (хоча і в її межах також), але й у межах метафізики моралі. Опонуючи домінуючому в межах теорій природного права твердженню про індивідів як таких, що мають цілковито сформовані моральні орієнтири, цілі та інтереси, Ж.-Ж. Руссо, котрий вивів мораль із абсолютного підпорядкування раціональності, спробував легітимувати почуття на рівні суспільних процесів, що дає підстави дослідникам зараховувати його до інтелектуальних предтеч романтизму чи навіть першого романтика [Себайн, Торсон, 1997: с. 515; Рассел, 1995: с. 564]. На відміну від більш радикальних (із політичної точки зору), інтерпретаторів вчення Ж.-Ж. Руссо, що полягало, говорячи термінами сучасної соціології – деконструкції традиційних уявлень про мораль та порядок, І. Кант керувався в якості орієнтира іншим питанням: як може бути обґрунтована мораль та її норми в світлі подібного

³² Ж.-Ж. Руссо висновує, що «Насправді закони завжди корисні для тих, хто володіє чимось, і завжди на заваді у тих, хто нічого немає» [Руссо, 2001: с. 31].

³³ Про цю компоненту у протосоціології Ж.-Ж. Руссо див. у [Петров, 2013: с. 1107].

інтелектуального виклику? Розроблена ним у «критичний період» епістемологія надала відповідні можливості, аби дати відповідь на це питання в рамках метафізики моралі. Мораль разом із істиною віри була винесена ним у сферу трансцендентного, тобто принципово неемпіричного [Рассел, 1995: с. 539]. Це дало йому можливість обґрунтувати принципово антиутилітарну концепцію моралі через поняття «категоричного імперативу», який таким чином, не потребував відсилань до повсякденного суперечливого й навряд чи морально-аскетичного досвіду індивіда. Така метафізична аксіологія у подальших тлумаченнях неокантіанців призвела до формування неемпіричної філософії цінностей, де останні визначалися через категорії «значущості». Умовно кажучи, цінностей не може бути «багато» чи «мало», вони можуть бути значущими чи ні, або з певною ієрархією значущості для актора. Ступінь значущості й має бути пов'язаний з орієнтацією дії – цей зв'язок має прояснювати характер самої дії та її соціальних наслідків.

Із цього висновується веберівська методологічна теза «розуміння» соціальної дії, як такого що спирається на реконструкцію констеляції мотивів та інтересів, обумовлених цінностями [Вебер, 1998а: с. 105-119]. Хоча сам М. Вебер далеко не завжди послідовно використовував ним же обґрунтований методологічний принцип³⁴, все ж така орієнтація мусила означати, що цінності обумовлюючи мотиви, виносяться за межі самої ситуації. Якщо перенести відповідний методологічний принцип на метатеоретичні засновки Дж. С. Колмена, то це означає з неминучістю визнати, що цінності мають бути елементом макро-, але не мікрорівня. Однак, зв'язок який Дж. С. Колмен вибудовує між соціологічною теорією та мікроекономікою, переорієнтовує його розуміння цінностей³⁵.

³⁴ У «Господарстві й суспільстві» він слідує цьому принципу менше, ніж це можна було очікувати.

³⁵ Концептуальна адаптація тут має лінгвістичне підґрунтя, адже в англійській мові термін “value” контекстуально може вживатися як в аксіологічному значенні «цінності», так і в економічному значенні «вартості». Причому, з погляду теорії раціонального вибору функціонування обох сутностей має спільну логіку. Цінність обумовлює дію такою ж мірою, як і «вартість» об'єкту, на який орієнтований інтерес актора. В обох випадках цінність-вартість має однотипні прояви на мікрорівні. Повертаємося до раніше згаданої тези, що логічно висновується із колменівської логіки мікро-макро переходів: цінності, як і будь-які об'єкти на макрорівні існують лише в тому випадку, якщо мають прояви на мікрорівні, на рівні дій та взаємодій між індивідами.

«Цінність більше не осмислювалася у категоріях робочого часу, але як корисність - суб'єктивна, психологічна категорія. Таким чином, фокус змістився зі сфери виробництва до сфери обміну» [Van der Pijl, 2009: р. 31-32]. «Марджиналістська революція» в політекономії ХІХ ст., що слідувала за працями С.Джевонса (котрий, в свою чергу, спирався на концепт корисності Дж. Бентама), Карла Менгера та Леона Вальраса, виходила із ключового аксіоматичного твердження про окремого індивіда, вільного вчиняти вибір автономно від ринкових обмежень та тиску соціальних обставин [Van der Pijl, 2009: р. 34; Dobb, 1972: р. 63-64]. У соціологічну теорію ці ідеї прийшли доволі рано завдяки Т. Парсонсу, котрий від самого початку власного теоретичного синтезу, поєднав концептуальні напрацювання Е. Дюркгайма та М. Вебера із ідеями А. Маршалла, що був промотором марджиналістської версії мікроекономіки й одним із ключових фундаторів неокласичної економіки [Van der Pijl, 2009: р. 35]. Обґрунтована А. Маршаллом концепція, в цілому, може бути зведена до трьох ключових принципів, які мають бути враховані при поясненні економічної поведінки: 1) вибори споживачів, 2) вибір продукції обумовлений рішеннями споживачів; 3) ринок як сфера, в якій ці вибори підсумовуються в оптимальні наслідки [Hunt, 1972: р.188]. ТРВ, в свою чергу, як це прийнято вважати у соціології, є «перенесенням принципів мікроекономіки до соціальних наук», де це перенесення спирається, в підсумку, на два ключових припущення: 1) всі соціальні дії відсилають до вільних виборів здійснених раціональними³⁶ індивідами мотивованими максимізацією корисності та 2) заперечення будь-якого поняття суспільства як «об'єктивної конфігурації сил, які можуть бути проаналізовані на свій кшталт» [Van der Pijl, 2009: р. 51-52]. Ринок, у свою чергу, виступає арбітром раціонально мотивованих індивідів, що взаємодіють між собою. Друге твердження, в свою чергу, проблематизує один із засадничих

---

³⁶ Під раціональністю в економічній теорії розуміється орієнтація «мати більше». За визначенням К. Ерроу – «раціональність як максимізація» є консенсусним розумінням [Arrow: 1986, р. S388].

принципів класичного соціологічного теоретизування – концепції соціальності як реальності *sui generis*.

Руссоїстський розгляд відтворення соціальності, подібний до Т. Гоббса в аспекті розуміння полягає в тому, що він, подібно до Т. Гоббса, у тлумаченні делегування, коли неподільність загальної волі в підсумку призводить до поглинання індивідуальних прав³⁷. Подібний зсув не влаштовує Дж. С. Колмена й у класифікації своїх інтелектуальних попередників, умовно кажучи, за ступенем згоди, той розміщує «егалітарного демократа» Ж.-Ж. Руссо в одному ряду з елітистом В. Парето [Coleman, 1994: р. 339]. Він зміщує свій інтерес до теоретичного спадку Дж. С. Мілля, насамперед тому, що той у своїй концепції передачі прав, відмовляється від тези про «загальну волю» (від Т. Гоббса та Ж.-Ж. Руссо) й стверджує, що за індивідом лишається переважна більшість прав й автономний потенціал дії. Таке розуміння соціальної онтології мало у випадку Дж. С. Мілля й епістемологічні наслідки – він піддавав критиці те, що називав експериментальним (інакше – «хімічним», який є наслідком прямого запозичення із природничої науки) та абстрактний (інакше – «геометричним», що відштовхується від аксіоматичних засновків) методами пізнання у соціальній науці. За Дж. С. Міллем суспільні закони як «закони активних і пасивних проявів людей, сполучених суспільним станом», не мають всіх ознак законів природничих, насамперед тому, що агрегування індивідів із їх інтересами в спільноту, на відміну від хімічних сполук, які об'єднуючись утворюють нову сполуку, не означає втрати первісної ідентичності. Суспільному життю властиві такі якості, що висновуються із законів природи окремих індивідів [Милль, 2011: с. 652-653; Мілль, 2009]. Поряд із

---

³⁷ «Відтак, чим менше окремі волі... співвідносяться із загальною волею (тобто, із законами), тим більшою повинна бути сила, яка підкоряє їх цій волі. Отже, щоб бути гарним, уряд повинен ставати відносно сильнішим, відповідно до того, як народ стає чисельнішим» [Руссо, 2001: с. 71]. З цієї тези слідує висновок Ж.-Ж. Руссо про неможливість демократії в його природному розумінні, у великій густонаселеній країні, але в контексті нашої теми, тут упізнається колменівська ідея агрегування корпоративних акторів, пов'язана із неможливістю індивідів формувати саморегулюючі відносини.

цим, Дж. С. Мілль наполягав на неможливості висновувати соціальну теорію дедуктивно.

Із вище наведеного випливає те, що зв'язок концепції мікро-макро переходів з континентальною соціально-філософською традицією, стосується двох ключових концептуальних метафор, які знаходять розробку в межах його версії теорії раціонального вибору, а саме метафори раціональності з якою пов'язаний концепт ціле-орієнтованої дії та принцип максимізації корисності, а також метафори «суспільного договору», від якої висновується твердження про обмін правами контролю між акторами як передумови ієрархій, норм та соціальних структур у цілому. Метафоричний характер ідеї раціональності вкорінений у принципах природного права, де сама раціональність розглядається як прояв природного стану речей (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Дж. Бентам). Саме розуміння специфічної «природи» індивідів, й екстраполяція цієї «природи» на сферу соціальних відносин (як у Дж. С. Мілля), обумовила обґрунтування принципу раціональності як засадничого в аналізі соціоструктурних процесів. Попри онтологічну претензію обґрунтування метатеоретичних засад, метатеоретичні засновки концепції мікро-макро переходів є радше сучасними варіаціями на класичну тему, обумовлену соціальною філософською традицією природного права та філософською ліберальною антропологією. Єдина важлива лінія, що пов'язує Дж. С. Колмена із власне соціологічним способом теоретизування – це його спроба «методологічно-індивідуалістичної» ревіталізації спадку раннього Т. Парсонса.

«Я, – зазначав Дж. С. Колмен, – концептуально починаю із системи в якій влади не існує як заданої (in which no authority exists), але існують індивіди з їхніми правами; у той час, як М. Вебер концептуально починає із соціальної системи в якій влада наперед задана...» [Coleman, 1994: p.169-170]. Як це не парадоксально, але М. Вебер піддається ревізії з огляду на закид у холістичній орієнтації його методологічної схеми, і це вкотре звертає на увагу на прагнення Дж. С. Колмена суворо дотримуватися методологічно-індивідуалістичних засад.

За Т. Парсонсом, М. Вебер безпосередньо пов'язує поняття соціальної дії через мотив, із суб'єктивним сенсом. Мотив – це комплекс значень, які для самого актора представляються усвідомленою підставою його установки чи дії. Із цього слідує, що реконструкція дії передбачає коректну інтерпретацію як зовнішніх її проявів, так і мотиву. З аналізу веберівської класифікації типів соціальної дії, Т. Парсонс висновує, що нормативний аспект доречно з'ясовувати через поняття звичаю (у випадку традиційної дії), інтересу (у випадку ціле-раціональної дії) та законного порядку (у випадку ціннісно-раціональної дії). Інтерес безпосередньо зумовлює ціле-раціональну орієнтацію, тоді як легальний (законний) порядок передбачає існування уявлення всіх чи якоїсь частини акторів про існування певного порядку як сукупності норм, що передбачає існування певних поведінкових стандартів. У випадку інтересу, якщо актор при досягненні мети не враховує інтересів інших акторів залучених у взаємодію, це призводить до їхнього спротиву, що в свою чергу, призводить до ускладнення досягнення мети. Тому в ідеально-типологічному вимірі, аби уникнути такого розгортання подій, актор зацікавлений у певному узгодженні своїх інтересів з інтересами інших. Джерело консенсусу так само знаходиться поза ситуацією, а саме в межах певного нормативного порядку.

Як стверджував Т. Парсонс: «Те, що порядок легальний з погляду більшої частини громади, робить його *ipso facto* елементом спрямованості інтересу будь-якого індивіда окремо, незалежно від того чи сам він вважає такий порядок легальним, чи ні. Для нього відсутній сумнів, що для того, аби бути раціональною, його дія має бути орієнтована не в останню чергу на цей порядок, – та уточнює. – Цю підставу ми вже обговорювали в розділі присвяченому Е. Дюркгайму» [детальніше – Парсонс, 2000: с. 72-76]. Останнім реченням класику структурно-функціонального аналізу наче замикає коло концептуальної схеми дії зводячи веберівські засновки до дюркгамівських. Його синтез відбувається шляхом жертвування раціональністю на користь норми, а інтересу на користь порядку. Для Т. Парсонса нормативний характер соціальних дій є очевидним, а сама

раціональність дії обумовлена здатністю актора узгодити інтерес із нормативним порядком, де мета певним чином детермінована нормативним стандартом, незалежно від того, як сам цей стандарт сприймається кожним конкретним актором. Попри те, що традиційна дія відтворюється через звичай, Т. Парсонс відкидає думку, що останній ґрунтований на суто психологічних засновках (звичці самій по собі), і теж передбачає нормативні підстави. Орієнтація на традицію, функціонально подібна до орієнтації на легальний порядок, й слідувати їй за умов певного соціального контексту є цілком доцільно (раціонально).

Із вище викладеного можна зробити дещо неочікуваний висновок, що колменівська полеміка із М. Вебером на сторінках «Підстав соціальної теорії», постає як полеміка із Т. Парсонсом, точніше – парсонівським тлумаченням веберівського теоретичного спадку. Коли Дж. С. Колмен протиставляє власну концептуальну логіку, орієнтовану на суворий методологічний індивідуалізм, надміру холістичному класику, який починає аналіз із системи із вже заданим нормативним порядком та владними відносинами, він фактично проблематизує парсонівську інтерпретацію веберіанства у дюркгаймівських епістемологічних рамках. Відмова від дюркгаймівського позитивізму у колменівській концептуальній схемі компенсується запозиченнями із неокласичної економічної теорії.

Зміст колменівської критики поглядів Т. Парсонса, можна звести до таких тверджень: 1) відмова від холістичної інтерпретації веберіанства й опора концепції на суворі індивідуалістично-методологічні засновки; 2) відмова від заміни «раціональності» «нормативністю» у межах концептуального пояснення соціальної дії. Однак на колменівську ревізію волюнтаристської теорії соціальної дії, слід дивитися не лише в рамках полюсів протиставлення Дж. С. Колмен vs Т. Парсонс, але в ширшій теоретичній перспективі. Дж. С. Колмен загалом порівняно мало місця приділяє класичній соціології на сторінках «Підстав соціальної теорії», на відміну від окремих статей. І причина полягає в тому, що з епістемологічної точки зору,

концепція мікро-макро переходів Дж. С. Колмена, як ми це показали вище, має свої інтелектуальні витоки значною меншою мірою в класичній соціології, як радше у просвітницькій та природно-правовій протосоціологічних традиціях.

У нормативістських теоріях загалом, і в парсонівській зокрема, концепт норм у поясненні відіграє роль, функціонально аналогічну принципу максимізації корисності у теорії раціонального вибору. Якщо теорія раціонального вибору (і базована на її підставах концепція мікро-макро переходів) відштовхується від індивідуальних інтересів як заданих і через них намагається пояснити функціонування соціальної системи, то на противагу їй нормативістська теорія – відштовхується від соціальних норм як заданих і через них намагається пояснити індивідуальну поведінку. Якщо Дж. С. Колмен погоджується з тим, що концепт норм, безвідносно до нюансів його теоретичної інтерпретації, «важливий в описі того, як суспільства функціонують», він лишається у просторі звичного субстанціоналістського формулювання теоретичних питань [Coleman, 1994: p. 241-242]. Йдеться про те, аби аксіоматично визначити вихідне твердження про певну сутність, що лежить «в основі» якогось явища (індивідуальної поведінки чи соціальної системи). Ключова проблема, яка виникає в контексті цього, полягає навіть не в тому, аби протиставити норму інтересам чи знайти релевантне концептуальне обґрунтування поняття «норми», але в тому, аби узгодити два принципово різні бачення. Концепція, таким чином, уникає критики за рахунок тавтологічності підстав. Замість того, аби послідовно слідувати теорії раціонального вибору й стверджувати першість інтересів перед нормами чи навпаки – нормативно обумовлену природу інтересів (скажімо, як у варіанті волюнтаристської теорії дії Т. Парсонса), Дж. С. Колмен намагається розбудувати систему в якій знайшлося місце і для примусової сили норм і для незалежних від них інтересів. Теза про те, що норми виникають у результаті передачі прав контролю цілковітвідає рівню мікро-макро переходу, водночас, інституціоналізація та відтворення цих норм і їх подальший вплив на формування індивідуальних преференцій – рівню макро-мікро

переходу. Дж. С. Колмен пропонує аналітичні розрізнення, але не вмонтовує їх в узгоджену концептуальну схему. Те, що чимало критиків та сучасних інтерпретаторів концепції мікро-макро переходів (насамперед, у межах аналітичної соціології та концепції інституційної логіки) використовують одні й ті ж самі положення колменівського підходу, однак приходять до взаємно заперечних висновків, лише підтверджує подібний стан.

Онтологічно обумовлений характер вихідної аргументації Дж. С. Колена, мусив би мотивувати його більше уваги звернути на цей аспект – адже він найтісніше пов'язаний саме з онтологічним виміром концепції, однак це аспект колменівського теоретичного спадку, як видно з його ревізії у 2000-х р. р. виявився найбільш проблемним. Т. Парсонс з одного боку визнавав, що будь-яка дія може розглядатися як дія особистості – конкретного індивіда зі своїми цілями та прагненнями, індивідуально тлумаченими цінностями й, врешті, біологічними й психічними особливостями, однак він підкреслює, що якщо в цьому багатоманіття реалій аналітично розрізнити компоненти (розглядати дію як систему, а ці компоненти як її підсистеми), то такі підсистеми як організм та культура не можуть бути досліджені на індивідуальному рівні [Парсонс: 1993, с. 94-95]. Особистість для Т. Парсонса не зводиться ні до поведінкового організму, ні до культури, вона аналітично автономна, але аналітична схема виходить із онтологічного зв'язку між ними. Фактично окрім постулювання аналітичної автономії – теза яка цілком зберігається в її початковому вигляді від викладеного у «Структурі соціальної дії», концептуальна схема небагато лишає місця для агентності. Тож, Дж. С. Колмен помиляється, коли стверджує, що Т. Парсонс відійшов від ідей вкладених у «Структурі соціальної дії», навпаки, прагнення ці ідеї подати у формі систематизованої концепції з логічно узгодженими твердженнями, врешті призвели до такого наслідку, який у методологічному сенсі призвів до відмови від методологічно-індивідуалістичної платформи.

Концептуальна стрункність схеми Дж. С. Колмена обумовлена не тим, що він перетлумачує, як сам стверджує, концептуальну схему Т. Парсонса, а тим, що він надзвичайно послідовно відтворює її логіку. Поняття корпоративних акторів та природних осіб потрібні Дж. С. Колмену, насамперед, для того, аби залагодити цей недолік. Твердження про те, що макрорівень – це рівень взаємодій корпоративних акторів, а мікрорівень – рівень взаємодій природних осіб – мало би виступити евристичною «соломинкою» для концепції, однак воно так само тавтологічне, позаяк, як згадували вище, за Дж. С. Колменом і корпоративні актори, і природні особи діють за тотожною логікою, обмовленою принципом максимізації корисності.

Наполягаючи в якості вихідної засади на методологічному індивідуалізмі, Дж. С. Колмен не має, на відміну від Т. Парсонса, «підсистем», отже його мікро та макрорівні лишаються концептуально невизначені. Якщо логіка функціонування цих рівні однотипна, тоді навіщо їх вирізняти? Чи є ще окрема підстава для їх виокремлення, окрім данині традиції³⁸. Концептуальна невизначеність лишає концептуальні складнощі. І саме вони склали предмет ключового інтересу в сучасному неінституціоналізмі та аналітичній соціології, які критично засвоюють теоретичний спадок Дж. С. Колмена.

У рамках соціально-механістичного теоретизування³⁹, саме концепт соціального механізму є тим аналітичним інструментом, який допомагає соціологам-теоретикам створити рамки майбутніх операціональних моделей мікро-

³⁸ У сучасній теоретичній соціології критика цієї «данини» займає визначне місце й виражається у подекуди ексцентричних концептуальних побудовах (насамперед, акторно-мережевій теорії (ANT)) у рамках якої Б. Латур ставить під сумнів онтологічний аргумент «соціології соціального», який незаперечний із дюркгаймівських часів: існування особної «соціальної реальності». Суголосно цій лінії Дж. Ло у своєму намірі переосмислити онтологію соціального, формулює концепцію «соціальної топології» як альтернативи успадкованому від класики соціологічному поясненню. Стислий огляд ідей зазначених теоретиків у [Дейнека: 2015; Мальцева: 2014]. Одним із можливих наслідків такої ревізії засад соціологічної теорії виступає відмова від самої постановки питань про існування «мікро-/«макрорівнів» соціальної реальності, де «мережа» не просто концепт, а онтологічний референт. Однак такий радикальний перегляд не властивий Дж. С. Колмену.

³⁹ Як згадувалося раніше, соціально-механістичне теоретизування у межах сучасної аналітичної соціології, критично розвиває концептуальні ідеї Дж. С. Колмена (насамперед, ідею мікро-макро переходів). На сьогодні евристичність цієї перспективи ще під питанням, говорити про соціальний механізм як чітко концептуалізоване поняття, а сам підхід як концептуально сформовану систему – зарано. Це викликає теоретичну дискусію про його релевантність та евристичність, з критикою можна ознайомитися у [Norkus, 2005; Opp, 2005]. Відповідь на критику див. у [Hedstrom, Ylikoski, 2010].

макро переходів. Скажімо, П. Гедстрем та П. Юлікоскі вважають за необхідне розглядати мікро-макро переходи у багатоманітні онтологічних проявів, тож вмонтовуючи схему мікро-макро переходів Дж. С. Колмена («човен Колмена») для власної теорії, формулюють три типи механізмів, які необхідні для каузального пояснення соціальних феноменів: ситуаційні механізми (ланка 1 на Рис. 2), механізми формування дії (чи діяльнісні механізми – 2), трансформаційні механізми – 3 [Hedstrom, Ylikoski, 2010: p. 59].

Концепція інституційної логіки подібна механіцистській перспективі, що розвинулася у межах сучасної аналітичної соціології, теж репрезентує зразок цікавої рецепції колменівських принципів мікро-макро переходів. Концепція «інституційної логіки» (в англійській літературі термін здебільшого вживають у множині як “institutional logics”) зародилася у 1990-і р. р. у неоінституціоналістських поясненнях у межах соціології організацій, однак на сьогодні набула більш абстрактної загальнотеоретичної форми із виразною амбіцією на статус загальної соціологічної теорії. Подібно до прихильників аналітичної соціології, теоретики, що репрезентують зазначений підхід, теж ніби мотивовані критичним засвоєнням концептуального спадку Дж. С. Колмена. Хоча ця концептуальна стратегія прагла здолати евристичні обмеження властиві, як класичному інституціональному теоретизуванню, так і неоінституціоналізму, вона зберігає та продовжує застосовувати весь класичний понятійно-категоріальний апарат, який в тому числі, пов'язаний із спадком структурного функціоналізму. Суспільство розглядається як «міжінституційна система» (“inter-institutional system”) як реальність, що виникає на перетині різноманітних інституційних порядків, котрі мають подекуди суперечливу, а подекуди взаємозалежну інституційну логіку [Thornton, Ocasio: 2010 p. 104]. Саме перетин цих інституційних порядків з однотипною логікою сприяє стабілізації системи та її рівновазі, а перетини інституційних порядків із відмінними логіками – радикалізує потенціал агентності для акторів, створюючи простір для якісної трансформації соціальних відносин. В якості ключових інституційних

порядків сучасних західних суспільств, прихильники концепції інституційної логіки виділяють п'ять: капіталістичний ринок, бюрократичну державу, сім'ю, релігію й демократію. Інституційна логіка визначається як сукупність матеріальних та символічних практик, які формують основні принципи організації кожного з інституційних порядків [Friedland, Alford: 1991, p. 248-249]. Зв'язок інститута й дії в межах цієї концепції є проекцією іншого типу зв'язку макро- (на інституційному рівні) та мікрорівні (на діяльнісному) [Thornton, Ocasio: 2010, p. 100]. Подібно соціологам-аналітиками із концепцією соціальних механізмів, прихильники цього теоретичного підходу так само запозичують у Дж. С. Колмена твердження про принципівий онтологічний зв'язок макро/ мікрорівні. Водночас, осмислюючи соціальну онтологію вони наголошують, що об'єкти залучені до функціонування інституційних порядків не можуть бути зрозумілі лише за посередництва концепту раціональності, по-перше, тому що індивідуальна дія є лише одним із компонентів, що забезпечує відтворення інституційної логіки, яка не вичерпується лише ними, по-друге, тому що генерування інтересів та цілей індивідів здійснюється також через інституційний вплив і через їхню конформність [Friedland, Mohr, Roose, Gardinali: 2014, p. 334]. Критика концепту інструментальної раціональності пов'язана, насамперед, із принципівим для концепції інституційної логіки аналітичним розрізненням двох вимірів функціонування інститутів – матеріального та культурного. Неспроможність теорій, які кладуть в основу принципи раціонально обумовленого формування інтересів і преференцій індивідуальних акторів пояснити чимало соціальних процесів, обумовлено простим перенесенням принципів неокласичної економічної теорії до соціології. Однак складність полягає в тому, що неокласична економічна теоретична схема не передбачає концепції формування корисності ("theory of utility formation"), беручи абстрактних індивідів із уже даними інтересами, орієнтованими на максимізацію корисності як аксіому при побудові пояснювальних моделей [Thornton, Ocasio: 2010, p. 105-106; Friedland, Alford: 1991, p. 233-234]. Теорія раціонального вибору, на думку прихильників концепції

інституційної логіки, добре спрацьовує на рівні матеріального виміру функціонування інститутів, однак чому актори мають саме такі, а не інакші інтереси, саме такі, а не інші преференції у виборах, що стосується цінностей, переконань, загалом, культурного виміру. Згадані автори орієнтуються на принципи мікро-макро переходів, візуалізовані «човном Колмена», як інструментом для здолання такого аналітичного розриву.

Однак попри заявлене прагнення концептуально пов'язати макро- та мікроланки соціоструктурного процесу, концепція інституційної логіки фокусує аналіз на організаційному рівні, де неминуче маргіналізується вимір індивідуальних дій. Цей стан призвів до того, що згодом П. Торнтон із колегами була змушена уточнити зміст концепції та фактично визнати, що «інституційна логіка» функціонує насамперед на макрорівні, для опису якого використовується класичне дюркгаймівське поняття «соціального факту» - примусового нормативного стандарту. Див. адаптацію «човна Колмена» у межах концепції інституційної логіки [Thornton, Ocasio, Lounsbury: 2012, p. 82].

За цим уточненням слідує, що інституційна логіка нормативними стандартами схиляє індивідів, які залучені у функціонування організацій та спільнот, пов'язаних із певними інституційними порядками, фокусувати увагу на нормативно визначених цілях й орієнтуючись на них приймати рішення в індивідуальних діях та між індивідуальних взаємодіях. Гіпотетично, ці дії та взаємодії мають наслідками формування певних стійких практик, які відтворюючись і генерують, відтворюють, або ж трансформують соціальні структури конкретних інституційних порядків. Однак рівень переходу від індивідуальних рішень до соціально-фактологічних практик лишився, як згадувалося, проблемним. Найбільш парадоксальним у цій інтерпретації колменівського спадку є та обставина, що П. Торнтон, В. Оказіо й М. Лонсбері використовують дюркгамівську термінологію, що на їхню думку є найбільш відповідним засадам інституційної логіки й концептуальної логіки, яку

вони запозичують, хоча, як вже зазначалося вище, Дж. С. Колмен намагався дистанціюватися від примусового нормативізму дюркгаймівської класики.

У чому суть цієї проблеми? Прихильники концепції інституційної логіки «не зрозуміли» згаданого аспекту колменівської методології чи справа у самій методології? Радше – друге.

Те, що П. Торнтон та В. Оказіо називають «вмонтованою агентністю» (“embedded agency”), зміст принципу цілком відповідний колменівській логіці вихідного макро-мікро переходу: рішення індивідів на мікрорівні та соціальні наслідки цих рішень на макрорівні результують із взаємного впливу індивідуальної агентності й інституційної структури. «Вмонтованість» передбачає, що дія здійснюється не абстрактним актором зі сталими інтересами, ресурсами й потенціалом дії абстрагованими від інших чинників (як те стверджують соціологічні теорії, що запозичують модель дії актора із неокласичної економічної теорії), але в певному соціоструктурному контексті. Важливо підкреслити, що цей принцип прихильниками концепції інституційної логіки використовується для того, аби відмежувати свій підхід від ТРВ, де вихідним є сталий індивідуальний інтерес актора, водночас ця ж концепція протиставляється «макро-структурним перспективам», подібно парсонівській та теоріям, що є правонаступниками від структурно-функціонального аналізу, які фактично чи формально постулюють першість структури по відношенню до дії. Натомість, концепція інституційної логіки пропонує розглядати суспільство як міжінституційну систему, що складається із трьох рівнів: рівня індивідуальної конкуренції та кооперації, рівня організацій у конфліктах та координації, рівня інститутів у суперечностях та взаємозалежностях [Thornton, Ocasio: 2010, p. 103-104]. Парадоксальність цього аспекту концепції інституційної логіки у стосунку до нашої теми, полягає в тому, що з одного вона цілком логічно слідує колменівській мета-теорії, а саме – принципу макро-мікро переходу через який пояснюється «вмонтованість» дій актора в соціоструктурний контекст, але водночас – використовує цей самий

принцип для відмови від засади методологічного індивідуалізму, опора на який є принциповим аспектом колменівської концепції мікро-макро переходів. Ця суперечність представляє великий інтерес з епістемологічної точки зору, позаяк розвиваючи логічно концептуальні напрацювання попередника, вона приходить до його заперечення. Це вкотре повертає нас до потреби наголосити, що опис соціоструктурних процесів, аналітично представлений «човном Колмена», є не онтологічно даним, а епістемологічно конструйованим.

Для Р. Фрідланда та Р. Елфорда методологічний індивідуалізм є формою редукціонізму, позаяк він стверджує лише рівень індивідуальних дій та взаємодій в якості такого, що піддається спостереженню. Натомість, як стверджують теоретики, інститути «створюють, сакралізують і забезпечують категорії»⁴⁰ («наміру», «прав», «раціональності», «свободи», «божевілля», «громадянства», «душі», «любові» тощо) за посередництва яких індивідуальність існує». Капіталізм забезпечив функціонування ринку через механізми обміну праці й матеріальних благ, держава у свою чергу сформувала принцип індивіда як абстрактного правового суб'єкта, наділеного певними правами, демократична ідеологія забезпечила процедури індивідуальної участі в суспільному житті через інститут громадянства; нуклеарна сім'я регулює відбір партнерів на афективних засадах, максимально автономно від потреб власності, політики чи виробництва, а християнство світоглядно обґрунтовує існування унікальної людської душі з власним досвідом, відповідальністю та спокутою – все це створює символічний та матеріальний каркас інституційних порядків в осерді яких індивід, його інтереси, потреби, ресурси та дії. Таким чином, теоретики підсумовують, що «західний досвід індивідуальності, вибору й свободи інституційно та історично обумовлений виникненням капіталізму, держави, демократії, нуклеарної сім'ї та християнської релігії» [Friedland, Alford: 1991, p. 239-240]. Із цього вони логічно приходять до спростування тези про раціонально

⁴⁰ Твердження про те, що категоризація обумовлена соціоструктурно, цілком відповідає логіці дюргаймівської методології.

мотивованого індивіда як аналітичного осердя загальної соціологічної теорії. Індивіди та їхні дії трансформують структуру саме тому, що структура конститує через інституційні порядки потенціал агентності для них у своїх межах. До того ж, цей потенціал індивіди отримують лише на певному історичному етапі розвитку суспільства. Якщо теорія претендує на статус загальної – без прив'язки до конкретного історичного етапу, то вона мусить оперувати іншими аналітичними категоріями, що не потребують однозначного зведення до рівня індивідуальних дій. Називаючи платформу методологічного індивідуалізму «транс-історичною» (“transhistorical”), тобто такою, що ігнорує історичну лімітованість раціональності та індивідуальної дії, вони сумніваються у її коректності. Принцип «транс-історичної індивідуальності», за Р. Фрідландом та Р. Елфордом, не може мати онтологічного пріоритету (“ontological priority”) при побудові загальної соціологічної теорії. Заперечуючи саме онтологічний характер аргументу теорії раціонального вибору, базованого на методологічному індивідуалізмі, вони спростовують те, що за Дж. С. Колменом видавалося очевидним, а тому несуперечливими і найбільш підходящим для уґрунтування соціологічного теоретизування.

Натомість ідея Р. Джеперсона та Дж. Мейєра полягала в тому, аби довести, що причинний характер соціальних явищ багатовимірний і ключовий намір соціологічної теорії має полягати не в тому, аби «єднати» (часто штучно й не виправдано) мікро- та макрорівні (як те пропонував Дж. С. Колмен), а в тому, щоби виявити який внесок кожен із рівнів підсумково вносить у генерування та відтворення аналізованих явищ. Ідея «багаторівневого пояснення» (“multilevel explanation”), яку відстоюють автори подібно прихильникам концепції інституційної логіки, в якості альтернативи як методологічно-індивідуалістичній теорії раціонального вибору, так і холістичному дюрксоніанству, відштовхується від дуже подібного до колменівського твердження про необхідність врахування різних рівнів відтворення соціальних явищ; однак, відмінність полягає в тому, що колменівське твердження про аналіз, який пов'язує два рівні (мікро/ макро), вони

переформулюють у трирівневий: рівні індивідуальних дій, організаційний та інституційний, кожен із яких функціонує за власною автономною логікою, яка потребує автономного виявлення, а не поєднання [Jepperson, Meyer: 2011, p. 60]. На їхню думку есенціалізація будь-якого рівня призводить до спотворення пояснювальних перспектив теорії [Jepperson, Meyer: 2011, p. 68-69]. Обираючи для ілюстрації власних ідей подібно Дж. С. Колмену веберівську гіпотезу про зв'язок протестантської етики та піднесення капіталізму, Р. Джеперсон та Дж. Мейер аналізують можливі пояснення цього зв'язку на кожному з трьох рівнів див. у [Jepperson, Meyer: 2011, p. 66]. Вони інтерпретують індивідуальний рівень як «субсоціальний» (“subsocial”) рівень «елементарної соціальної поведінки»: взаємодії у малих групах, що обумовлюється соціально-психологічними механізмами. У М. Вебера вони такий вбачають у кальвіністській доктрині спасіння, що передбачає життєвий аскетизм та орієнтованість на працю. Однак, стійкість такого переконання, на думку Р. Джеперсона та Дж. Мейера, не може бути ілюстрована «човном Колмена», позаяк вона має соціалізаційний ефект – аби бути стійким і загальноприйнятим у протестантському середовищі, ця доктрина повинна бути контекстуалізована в межах вищих рівнів соціальної структури, відтворюватися через освітні практики, мережі взаємодій тощо [Jepperson, Meyer: 2011, p. 61-62]. Мотиваційний ефект кальвіністської доктрини спасіння, на думку Р. Джеперсона та Дж. Мейера, міг відбутися лише за умови інтерналізації доктрини спасіння на організаційному рівні через політичні та економічні мережі, в які актори були залучені. Від цього твердження вони переходять до інституційного, власне макрорівня. Реформація, за Р. Джеперсоном та Дж. Мейером призвела до трансформацій політичної системи та спільнот, легітимація нових груп та форм, насамперед, економічної активності, перебудова колективної дії – протестантські секти уможливили нові організаційні форми мезорівня (товариства, асоціації) [Jepperson, Meyer: 2011, 62-65].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що ключовою особливістю згаданих сучасних теоретичних підходів, які розвивають положення концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена, є те, що слідуючи логіці Дж. С. Колмена, вони врешті приходять до заперечення її ж вихідних засновків.

Дж. С. Колмен, вочевидь, чітко усвідомлював, що причина чому Т. Парсонсу, всупереч ранньому інтересу до проблематики соціальної дії, не вдалося розбудувати узагальнену теорію, ґрунтовану на засадах методологічного індивідуалізму, полягала в його сильній залежності від холі стичної інтерпретації норми та нормативного порядку запозиченого в Е. Дюркгайма, а також підпорядкування веберівської соціальної епістемології фактично дюркгаймівським засадам. Аби уникнути подібної концептуальної пастки, Дж. С. Колмен вирішує максимально дистанціюватися від соціологічної класики й тому змушений шукати епістемологічної опори поза нею, в першу чергу, в межах протосоціологічної континентальної соціальної філософії, представлені природно-правовою та просвітницькою думкою. Подальший аналіз, таким чином, очікувано має торкнутися проблеми епістемологічної елімінації колменівського наївного онтологізму. І лише в цьому контексті може бути здійснена оцінка релевантності критики, якій концепція мікро-макро переходу піддається з боку альтернативних теоретичних підходів.

Висновки до Розділу 1.

Було встановлено, що ключовою підставою колменівського підходу була критична настанова на адресу традиційного макро-макро пояснення у соціології, що теоретиком визначалося як тавтологічне. Дж. С. Колмен виокремлював три ключові компоненти своєї теорії, що складають осердя концепції мікро-макро переходів: три типи зв'язку, а саме макро-мікро зв'язок (1), мікро-мікро зв'язок (2), мікро-макро зв'язок (3). Перша та третя ланки включають рух від макроструктур до мікро й від мікроструктур до макро, а друга – рівень індивідуальних дій. Всі ці ланки

онтологічно взаємопов'язані. Перший зв'язок відображає інституційні детермінанти дії, другий – рівень соціальної дії та третій – наслідки соціальних дій та взаємодій, які агрегуються на макрорівні соціальних відносин і пояснюються через раціональні очікування та ціле-орієнтацію.

Важливу роль у становленні концепції мікро-макро переходів відіграла полеміка Дж. С. Колмена із системно орієнтованим підходом Т. Парсонса у 1980-х роках, насамперед, із парсонівською інтерпретацією веберіанства у дюркгаймівських епістемологічних рамках. Цим самим Дж. С. Колмен підважував парсонівський теоретичний синтез з його маргіналізацією агентності на користь нормативності. Концепція Дж. С. Колмена була спробою знову повернутися до розбудови теорії навколо не «системи», а «соціальної дії». Хоча аналітична схема Т. Парсонса передбачала автономний статус «особистості», всупереч точці зору Дж. С. Колмена, послідовна реалізація принципів схеми призвела до нівеляції пізнавального значення даного поняття. Відмова від нормативізму потребувала теоретичної компенсації і нею стала неокласична економічна теорія, тим більше, що вже Т. Парсонс намагався інтегрувати положення мікроекономічного аналізу у власну схему, використовуючи підхід А. Маршалла. Однак нормативістський пріоритет нівелював також і цю спробу. Для Дж. С. Колмена ідеї А. Маршалла, натомість, повинні були мати більше значення і викликати більшу увагу. З епістемологічної точки зору, поняття «інтересу» в підході Дж. С. Колмена за пояснювальним значенням, аналогічне поняттю «норма» у парсонівському. Зв'язки між рівнями соціальних відносин Дж. С. Колмен намагався моделювати на базі концепту раціональності. В основі своїй ця переорієнтація була обумовлена глибшими передумовами, які виходили за межі соціологічної теорії, стосуючись континентальною соціально- та політично-філософської традиції. Концепція мікро-макро переходів Дж. С. Колмена має свої інтелектуальні витоки значною меншою мірою в класичній соціології, натомість більше в ній опори у просвітницькій та природно-правовій протосоціологічних традиціях. Неоднозначний зв'язок класичної

соціологічної теорії із просвітницьким ідейним спадком і став причиною подальших складнощів рецесії колменівської концепції у соціологічній спільноті – ця проблема буде ретельніше розглянута в наступному розділі роботи.

Водночас, у своїй теоретичній полеміці Дж. С. Колмен не приділив достатню увагу епістемологічному обґрунтуванню вихідних засновків, сприймаючи методологічно-індивідуалістичну інтенцію як самоочевидну. Ця само очевидність була реконструйована через концепт онтологічного аргументу – сукупність суджень, які постулюють необхідні характеристики певного предмету, коли предмет розглядається як фактично даний для спостереження, що не потребує додаткових припущень. Онтологічна аргументація була обрана Дж. С. Колменом як спосіб уникнення ризиків зайвих теоретичних спекуляцій і, на його думку, послідовно впливала із способів отримання соціологами даних.

Однак саме онтологічна аргументація робила вихідні тези апріорними. Останнє не було якоюсь принципово новою проблемою, адже будь-яка концепція містить в собі низку гіпотетичних тверджень та проблема полягала у неконвенційності засновків Дж. С. Колмена для соціологічного теоретизування. Було продемонстровано, що як підходи які продуктивно засвоювали колменівську концепцію мікро-макро переходів (аналітична соціологія), так і підходи, які піддавали її критиці (концепція інституційної логіки), відмежовувалися від цілеорієнтації властивої колменівському підходу. Це чітко увиразнює, що проблема полягала не в операціональних чи верифікаційних параметрах концепції, а самих епістемологічних підставах соціологічної уяви, в суперечність із якими концепція мікро-макро переходів входила.

РОЗДІЛ 2. УТИЛІТАРНА АНТРОПОЛОГІЯ ЯК ОСЕРДЯ КОНЦЕПЦІЇ МІКРО-МАКРО ПЕРЕХОДІВ ДЖ. С. КОЛМЕНА

Звернення уваги на евристичний потенціал економічного теоретизування для якісного оновлення соціологічної уяви, відбувався не лише у зв'язку із континентальною соціально-філософською традицією, але також перебував у контексті сучасних Дж. С. Колмену теоретичних дебатів, які врешті, теж перебували в тіні тих орієнтирів, що були закладені «донауковим» стандартом теоретичного мислення – тобто у період, що передував дисциплінарній інституціоналізації як соціології, так і економіки. Якщо в попередньому розділі було охарактеризовано основні концепти колменівського підходу, а також реконструйовані їх докласичні підстави, то в поточному розділі ці підстави будуть проаналізовані в актуальному для теоретика інтелектуальному контексті, параметри якого визначалися значною мірою «економічним імперіалізмом», що суттєво вплинув на інтелектуальний ландшафт соціально-поведінкових наук починаючи з 1960-1970-х років і далі.

2. 1. Економічний імперіалізм і формування теорії раціонального вибору

Обговорення концепції мікро-макро переходів неможливе без розгляду генези ширшого інтелектуального контексту колменівського підходу, яким є теорія раціонального вибору. Орієнтація на цю дослідницьку програму, що стає особливо відчутною з 1970-х років, однак починає окреслюватися вже з 1960-х⁴¹, в свою чергу відбувалася в тісному зв'язку з теоретичними новаціями в межах економічної науки й в першу чергу була позначена співпрацею з представниками так званої «чиказької школи в економіці», насамперед, Г. Беккером, чий вплив зміцнювався у 1960-1970-х роках і врешті призвів не лише до перетворення цього напрямку в основу мейнстрімної економічної науки (неокласичної економічної теорії), але й подальший вихід за межі власне економіки, що отримало назву «економічного імперіалізму» й

⁴¹ Про це до певної міри може свідчити поява 1964 р. статті «Колективні рішення», до окреслюється напрям зацікавлень, які для Дж. С. Колмена лишатимуться особливо стійкими впродовж наступних близько тридцяти років [Coleman, 1986b].

мало далекосяжні наслідки для розвитку соціології у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. загалом, і теоретичний підхід Дж. С. Колмена зокрема. Отже, метою даного пункту є дослідити цей вплив економічного теоретизування на соціологічну уяву Дж. С. Колмена й визначити які це мало наслідки в цілому для його концепції мікро-макро переходів.

Чиказька школа економіки чи чиказька економічна школа традиційно описується як напрям теоретизування, який характеризувався увагою до мікроекономіки, припущенням про раціональну орієнтованість актора (орієнтованість на принцип максимізації корисності в дії), в цілому проринковим характером [Hess, 2017]. Вочевидь, це було пов'язано зі специфічною традицією підготовки фахівці-економістів в Чиказькому університеті. Слід сказати, що обидві кафедри – соціології та економіки були засновані в один 1892 рік, причому кафедра економіки з моменту свого заснування відзначалася прихильністю до ліберальних ідей, відданістю принципам вільного ринку [Ebeling, 2006].

Інколи говорять про формування підвалин школи у міжвоєнний період, пов'язуючи ці процеси з науковою діяльністю Френка Найта, котрий викладав у Чиказькому університеті у 1922-1952 р. р., де його студентами були майбутні класики школи Мілтон Фрідман та Джордж Стіглер [The Frank N. Knight Page, 2010; McTeer, 2002]. Відштовхуючись від класичної політекономічної тези про зв'язок ризиків та прибутку, Ф. Найт приділяв значну увагу проблемам прийняття рішень та обміну, аналізу рішень за умов невизначеності – чому присвячена його одна з ключових праць «Ризик, невизначеність і прибуток» (1921)⁴². Аби позбавити класичне припущення стосовно контексту схвалення рішень як «досконалого ринку», що призводило до спекулятивного моделювання дій акторів відірваного від реальних процесів на мікрорівні, він концептуально розмежував поняття «невизначеності» (“uncertainty”) – обумовленого браком інформації про умови дії та цілі інших акторів, та «ризик» (“risk”), де останнє – невизначеність, що підлягає

---

⁴² Посилаємося на перевидання 1964 року.

вимірювання (“measurable uncertainty”) [Knight, 1964: 233]. Переведення «невизначеності» в «ризик» з подальшою оцінкою можливих переваг і втрат – ключова підстава раціональної дії, яка сприяє досягненню цілі. Підкреслюючи, що невизначеність проявляється не у «випадку», а певній сукупності випадків (“group of cases”) і перспективи її зменшення залежать від відмінностей між самим індивідами (“differences among human individuals”), які взаємодіють у контексті цієї невизначеності. Пропоновані Ф. Найтом шість методів зменшення невизначеності, серед яких «контроль за майбутнім» (“control of the future”) та «підвищення здатності до прогнозування» (“power of prediction”) – стосувалися саме відмінності стартових позицій, які мають ці індивіди в процесах взаємодій [Knight, 1964: 233-239]. Контекстуальність взаємодій і недостатність метафори «досконалої конкуренції» - аспекти, які дуже важливі для колменівської версії теорії раціонального вибору на якій ґрунтується його концепція мікро-макро переходів.

Що суттєво вирізняло Ф. Найта в порівнянні з поколінням його учнів – опозиція до впровадження математичних моделей в економічні пояснення, в прогностичну силу яких він не вірив і вважав більш доречним використання, за висловом Боба Мактіра, даних із «реального світу» (“real-world data”) [McTeer, 2002]. У цьому сенсі Ф. Найт продовжував традиції австрійської школи. Увага до проблеми прийняття рішень була важливою складовою теоретичних дебатів серед чиказьких економістів наступного покоління. У цьому сенсі Ф. Найт, якщо і не представник Чиказької економічної школи, то до певної міри той, хто спрямував її майбутні зацікавлення. У своєму класичному вигляді школа почала формуватися вже у повоєнні роки, з 1940-х р. р. на кафедрі економіки Чиказького університету почав працювати М. Фрідман, а з 1950-х – Гері Беккер, однак після Великої депресії та Другої світової війни, що призвели до стрімкого зростання централізованого державного втручання в економіку у 1930-1940-і роки, кейнсіанство було економічним мейнстрімом у США, тож до 1960-х р. р., чиказька спільнота була

маргінальною не лише в цілому для соціальних наук, але в межах власне дисциплінарних рамок самої економіки.

Г. Беккер і Дж. С. Колмен були приблизно однолітками й здобули PhD в один 1955 рік. Г. Беккер обійняв посаду професора кафедри економіки у Чиказькому університеті 1971 р., тоді як Дж. С. Колмен повернувся з університету Дж. Гопкінса до цього закладу 1973 р., де вони плідно співпрацювали, позаяк Г. Беккер також викладав на кафедрі соціології, де спільно із Дж. Колменом вони вели семінар присвячений раціональним моделям у соціальних науках [Sunstein, 1995: 196]. Особистий контакт науковців у межах Чиказького університету робив більш імовірним обмін ідей.

До того ж чиказькі економісти до певної міри зверталися до напрацювань соціологів. Це був процес взаємного впливу і дискусій, яскравим зразком якого можна вважати запозичення концепту «множинних відкриттів» (“multiple discoveries”) Р. Мертона – теоретика, що справив поруч із П. Лазарсфельдом значний вплив на ідеї Дж. С. Колмена⁴³, Дж. Стіглером для аналізу приросту знання в економіці [Merton, 1963; Stigler, 1980]. У свою чергу Г. Беккер віддавав належне Р. Мертону як теоретику соціальну структури [Becker, 1976: 5]. Інколи концепт економічного імперіалізму (“economic imperialism”) розмежовують із економічним експансіонізмом (“economic expansionism”), де перше полягає в інтервенції економічного пояснення в царини, традиційно закріплені за іншими науками, а друге в конституюванні нових галузей чи напрямків досліджень, які до цього не перебували у фокусі уваги жодних інших дисциплін [Mäki, 2008: 358-361]. З логічної точки зору ці концепти відрізняються ступенем загальності: економічний імперіалізм – різновид економічного експансіонізму, однак не кожен економічний

---

⁴³ Колишня студентка Дж. С. Колмена Салі Кілгор, в інформативному біографічному нарисі присвяченому своєму наставнику, наводить слова Р. Мертона, що саме він та П. Лазарсфельд швидко розпізнали потенціал Дж. С. Колмена за кілька місяців після початку його навчання у Колумбійському університеті й незабаром «...досить відкрито змагалися за його увагу» (“...quite overtly competing for his attention”) [Kilgore, 2016]. Дж. С. Колмен присвятив обом своїм наставникам дві фундаментальні праці: П. Лазарсфельду «Вступ до математичної соціології», а Р. Мертону – «Підстав соціальної теорії».

експансіонізм тотожний економічному імперіалізму. Прикладом експансіонізму може слугувати виникнення напрямку економіки благодійних і неприбуткових організацій у 1970-х роках [Tullock, 1972: 318; Maki, 2008]. Неприбуткова діяльність до того часу не перебувала у фокусі уваги економістів, однак її економічний ефект також не перебував у фокусі уваги жодної іншої дисципліни. Теж стосується «економіки інформації», напрямку закладеного Дж. Стіглером з увагою до економічних ефектів інформації [Sigler, 1961]. Ці напрямки досліджень можуть слугувати зразком економічного експансіонізму, але без «імперіалістичної» складової.

Якщо ж обговорювати теоретичний зв'язок економіки та соціології й адаптацію останньою базових принципів та пояснювальних моделей до власної проблематики (дискримінації, девіантної поведінки, функціонування інститутів сім'ї, шлюбу тощо), то це все ж є свідченням саме економічного імперіалізму.

1957 року Г. Беккер публікує монографію «Економіка дискримінації», за визначенням рецензента Д. Дьюї – «можливо, найважливішої книги року» для читачів економічної літератури [Dewey, 1958: 494]. Ця, висловом іншого рецензента М. Редера, «небуденна книга»⁴⁴ спровокувала дискусії про релевантність пояснювальних моделей, розроблених в економічній науці для інших соціально-поведінкових наук та, власне, меж економічного знання. Хоча на момент появи, книга лишалися відносно малодискутованою серед власне соціологів⁴⁵, вона була першою ластівкою економічної інтервенції в тематику, яка традиційно для економічної науки була периферійною – дискримінація, будучи «соціальною проблемою» вважалася цариною інтересів соціологів і політологів, але не економістів. Це особливо важливо для американської суспільствознавчої традиції, де виникнення соціології, теж пов'язане з її академічною інституціоналізацією в Чиказькому університеті, впливало із потреб вирішення «соціальних проблем», що

---

⁴⁴ [Reder, 1958: 495].

⁴⁵ [Coleman, 1993: 170].

на етапі дисциплінарного оформлення були наче «зарезервовані» для соціології. Ще М. Вебером була окреслена важлива передумова приросту наукового знання, яка полягала у нарощуванні темпів дисциплінарної спеціалізації [Вебер, 1998d: 311]. Економічна наука першої половини ХХ ст. йшла шляхом поступового винесення «за дужки» великої кількості проблем, які розроблялися в межах класичної політичної економії. Спеціалізація, за влучним висловлюванням Б. Латура, для економіки означала «процес натуралізації», який корінився ще у класичній політичній економії [Латур, 2015: 41]. Смітівська метафора «невидимої руки», за Б. Латуром, заклала початок цієї натуралізації – прийнятті «законів економіки» за аналогією із «законами природи»: як стійких, неодмінних і завжди відтворюваних⁴⁶. Якщо політична економія завдяки множинності зацікавлень ще передбачала розуміння економічних процесів як наслідків констеляції різноманітних факторів: політичних рішень, конфліктів, ідеологічних зсувів⁴⁷, то концепт «досконалого ринку» змінив цю множину чинників припущенням, яке з епістемологічної точки зору клалося в основу моделювання економічних процесів, а із дисциплінарної – у закріплення певної предметної області за економічною наукою.

Якщо А. Маршал у класичній праці «Принципи економіки», яка свідчила про поступове перетворення дисципліни із «політичної економії» на власне «економіку»⁴⁸, ще зауважував, що економіка представляє собою студії людини загалом (“the study of man”), та все ж концентрується на аналізі «багатства» (“wealth”) – на процесах «отримання та використання доходу» людиною⁴⁹ [Marshall, 1890: 1-2]. У цьому стислому визначенні, очевидна епістемологічна трансформація,

⁴⁶ Фактично, йдеться про дюркгаймівський епістемологічний принцип *suī generis* тільки вже стосовно економічної реальності.

⁴⁷ Виклад політичної економії традиційно здійснювався в тісному зв'язку із соціальним контекстом [див., наприклад – Туган-Барановський, 1913].

⁴⁸ На початку книги А. Маршал використовує терміни «політична економія» (“political economy”) та економіка (“economics”) як синонімічні та взаємно замінні, надалі фактично відмовляючись від першого на користь другого [Marshall, 1890].

⁴⁹ Що характеризує маршаллівське «економічне» визначення на протигагу «політекономічному» - відмова від історичної контекстуалізації предмету, яка традиційно згадувалася, коли давалося визначення предмету політекономічних студій. Порівняй, наприклад, із визначенням що давалося на поч.. ХХ ст. політичної економії як науки, до досліджує «сучасний господарський лад в його історичному розвитку» [Туган-Барановський, 1994: 62].

яку за кілька століть зазнала відома із новочасної політичної та соціальної філософії категорія “wealth” як «блага», що включала в себе моральні, політичні та навіть релігійні імплікації (наприклад, у Дж. Локка)⁵⁰ у категорію “wealth” як «багатства», котра стосувалася вже винятково використання «матеріальних засобів благополуччя» (“the material requisites of wellbeing”). Дане наприкінці XIX ст. означення дисциплінарного інтересу економіки чітко визначало напрям її спеціалізації і сприяло відмежуванню від інших соціальних наук, зокрема, соціології, які так само переживали період спеціалізації.

Таким чином, книжка Г. Беккера порушувала віднайдений між соціологами та економістами *modus vivendi* – і перетворювалася у *modus operandi* для тих економістів⁵¹, чий інтереси переросли сформовані кінцем XIX – першою пол.. XX ст. дисциплінарні межі. Подібне дослідження не було епізодичним. Подібна «інтервенція» економічних пояснювальних моделей у «неекономічні» царини, характеризувала і низку інших робіт Г. Беккера: «Злочин і кара: економічний підхід»⁵², «Теорія шлюбу», сюди ж слід віднести «Економічний аналіз шлюбної нестійкості», «Теорія конкуренції між групами впливу задля політичного ваги» [Becker, Landes, Michael, 1977; Becker, 1983]. Всі ці праці, переважна більшість із яких з’явилися у 1960-1980-і роки, торкалися царин соціології, кримінології, демографії та політології. Ці дискусії відбувалися не лише теоретично, але постійно підкріплювалися новими й новими прикладами досягнень економічної інтервенції у право (вивчення А. Директором та Р. Познером генези формальних правил та правових інститутів), історію (зокрема, поява завдяки Роберту Фогелю «нової

⁵⁰ Проблема сутності блага, доступу до нього, умов його використання та розподілу перетворювалася на проблему «спільного блага» (“common wealth”) як проблеми співіснування людей, отже «політичної» у старому аристотелівському сенсі – співіснування задля досягнення блага («щастя» - в українському перекладі О. Кислюка) [див. Арістотель, 2005: 15]. Категорія “wealth” у цьому первісному сенсі, для протосоціологічної традиції – політичної та соціальної філософії раннього Нового часу, була інструментом для аналізу проблеми порядку та влади [Локк, 2009]. Тобто, фактично того, що склало в значній мірі підґрунтя модерної соціології.

⁵¹ Натомість соціологи, за зауваженням Дж. Колмена, не відразу взяли на озброєння цю працю [Coleman, 1993: 170].

⁵² Стаття вийшла друком у 1968 р., і увійшла в «Економічний підхід до людської поведінки», за якою цитується [Becker, 1976: 39-86]. Оригінал у [Becker, 1968]. Теж стосується і «Теорії шлюбу» (опублікована у 1973-1974), тут цитуємо за перевиданням 1976 [Becker, 1973; Becker, 1974; Becker 1976: 205-250].

економічної історії» з увагою до альтернативних сценарії суспільного розвитку), політичні дослідження (виникнення школи «суспільного вибору» Гордона Таллока та Джеймса Б'юкенена), дослідження економістами соціальної структури та поведінкових патернів, де ключове місце належало Г. Беккеру [Stigler, 1984]. Все це підсумував Дж. Стіглер у провокативній статті «Економіка: імперська наука?» із підсумком – так, економіка є імперською наукою в сенсі концептуального та емпіричного вторгнення економічного пояснення в суміжні галузі. Тож визначення економіки як «науки про продукування, розподіл та споживання багатства» - лишилося у ХІХ ст.. Зростання цього умовно кажучи, «економічного імперіалізму» впродовж зазначеного часу, Дж. Стіглер пов'язував із зростанням абстрактності та рівня загальності економічної теорії [Stigler, 1984: 311-312]. Не в останню чергу роль у цьому відіграло зростання ступеня залучення математичних знань в економічному моделюванні, що призвело до зростання дистанції між економічною теорією та конкретними економічними феноменами, на пояснення яких вона орієнтована, за визнанням Дж. Стіглера: «не без деяких втрат для економіки» [Stigler, 1984: 312]. Дж. Стіглер прогнозував, що у стосунку до соціології, здобутки економічної теорії будуть широко використовуватися в темах пов'язаних із вивченням поведінки індивідів та інституту сім'ї з орієнтацією на принцип максимізації корисності. А говорячи про політичні дослідження, підкреслював, що саме економічна теорія має низку переваг, які дають можливість використовувати її в якості підґрунтя для емпіричного дослідження, а саме: добре розвинена теорія максимізації індивідуальної корисності, теорія взаємодії індивідів та фірм за умов конкурентного та монополістичного середовища та порівняно високий рівень навичок статистичного аналізу [Stigler, 1984: 309-310]. Все це давало йому підстави говорити про економічний імперіалізм у 1980-і роки як доконаний факт. І в цілому, небагато підстав припускати завершення його доби через понад, ніж три десятиліття після появи цієї програмної статті, хоча й економічний імперіалізм сьогодні не прив'язаний до якоїсь однієї теоретичної традиції.

Дискусії всередині економічної науки поступово зміщували дисциплінарний мейнстрім, добрим індикатором якого слугують нагородження Нобелівською премією з економіки: 1974 року її розділили Г. Мюрдаль та Ф. А. фон Гаяк, де перший – прихильник моделі посиленого державного втручання в економіку, другий – класичний ліберал. Таке «суперечливе» поєднання симптоматичне для перехідної доби в межах дисципліни. У 1976 році Нобелівським лауреатом став М. Фрідмен, і вже у 1980-1990-х р. р. тенденція нагороджувати «економічних імперіалістів» і прихильників теорії раціонального вибору стала виразною: 1982 року лауреатом став Дж. Стіглер, 1986 р. – Дж. Б'юкенен, а в 1991, 1992 та 1993 роках – Р. Коуз, Г. Беккер, Р. Фогель відповідно, 2000 р. – Дж. Гекман [повний список – див. All prizes in economic sciences, 2017]. Тож саме 1993 року у своїй статті з нагоди нагородження Г. Беккера Нобелівською премією, Дж. С. Колмен констатував «сильне піднесення» позицій теорії раціонального вибору та продуктивного впливу нових економічних моделей на соціологічне теоретизування [Coleman, 1993b: 174].

Підсумовуючи майже двадцятирічні пошуки у цьому напрямку Г. Беккер видав 1976 р. книгу «Економічний підхід до людської поведінки», що містила концептуальну передмову, котра мала характер теоретико-методологічного маніфесту економічного імперіалізму. Він пропонував відповіді на низку епістемологічних питань, які загострилися внаслідок виходу економіки за рамки, усталені дисциплінарною інституціоналізацією першої половини ХХ ст.: 1) питання про дисциплінарні межі економіки, 2) предметну галузь економіки, 3) підстави взаємодії з іншими суміжними соціальними науками.

Г. Беккер відмовляється від постулювання економіки як науки, чий предмет дослідження визначається в термінах матеріальних благ, окреслюючи це визначення як «завузьке та найменш задовільне» [Becker, 1976: 4]. Суть полягає не в тому «що» є предметом економіки, а в тому «як» вона вивчає теми, що опиняються у фокусі її

ваги. Евристичний потенціал економічного підходу⁵³ до людської поведінки і соціальних дій, отже, полягає не у питанні предмету, а в питанні методу, якщо точніше – методологічного підходу. Складниками цього підходу є визнання:

1) принципу максимізації корисності як підстави дії актора, на чому економіка наполягає більше за інші соціальні науки. Причому, економічний підхід не має принципової вимоги припускати, що актори спрямовують свої зусилля в напрямку максимізації корисності свідомо⁵⁴; 2) існування ринків, які з «різноманітним ступенем ефективності координують дії різноманітних учасників: індивідів, фірм і навіть держав». Припущення про існування ринку як контексту дії дуже важливе, позаяк «ціни та інші ринкові інструменти розподіляють дефіцитні ресурси всередині суспільства й таким чином обмежують бажання учасників, і координують їхні дії. В економічному підході ці ринкові інструменти виконують більшість, якщо не всі функції, які відводяться «структурі» у соціологічних теоріях» [Becker, 1976: 5-7]. Водночас існування ринків не означає існування в усіх учасників повної інформації щодо них, намірів інших учасників тощо; 3) припущення про стабільні преференції (“stable preferences”) акторів, яке слугує підставою для формулювання відносно стійких прогнозів їхніх реакцій на різноманітні зміни та результати взаємодій. Ці три принципи цілком збігаються із загальними принципами неокласичної економічної теорії [Dequech, 2007: 280]. Хіба, з єдиною відмінністю, що Г. Беккер, як зазначало вище, не вимагає припущення про свідоме слідування актором принципу максимізації корисності. Г. Беккер широко впроваджує математичне моделювання людської поведінки виходячи із викладених принципів, і ця обставина мусила окремо зацікавити Дж. С. Колмена, який в той же час, у 1960-і роки,

---

⁵³ Сам Г. Беккер синонімічно використовував терміни «економічний підхід» та «підхід раціонального вибору» (“rational choice approach”) [Becker, 1992: 51]. Таким чином, у його розумінні, теорія раціонального вибору й означала той підхід, який він сам називав «економічним».

⁵⁴ У цьому аспекті, який детальніше буде розглянутий у наступному пункті, Г. Беккер завдячує М. Фрідмену, за яким не «реалістичність» засновків має бути ключовою підставою оцінки евристичності теорії [Becker, 1976: 7; Фрідмен, 1994: 36]. До того ж Г. Беккер проводить аналогію між цим постулатом і принципом латентності щодо соціальних функцій, що їх пропонував Р. Мертон [Мертон, 2006: 105-184].

присвятив чимало уваги потенціалу математичних моделей у соціологічному дослідженні й теоретизуванні [Coleman, 1964].

За Г. Беккером зазначені принципи можуть слугувати підставою концептуального та емпіричного пояснення всіх типів людської поведінки, як ринкової, так і неринкової, як благ доступ до яких регулюється ринковими цінами, так і благ «ціни» яких можуть і не мати ринкового вираження⁵⁵ [Becker, 1976: 8]. Дослідник віднаходить підстави такого підходу у класичних моральних філософів А. Сміта та Дж. Бентама. Зокрема, в тезі останнього про двох ключових «суверенів людства», поставлених над ним природою – болю (“pain”) та задоволення (“pleasure”). За Дж. Бентамом «вони скеровують нас в усьому, що ми робимо, що говоримо і думаємо» [Bentham, 2017: 6].

Водночас, Г. Беккер протиставляє такий марксистській традиції, попри її інтерес до впливу економічних чинників на політичні процеси, інститут шлюбу та інші неринкові явища, позаяк у випадку цієї традиції йшлося про організацію виробництва як ключовий чинник, що визначав соціальні процеси [Becker, 1976: 8-9]. Натомість, пропонований Г. Беккером підхід, як зазначалося вище, не ставив в основу процеси матеріального виробництва. Як він наголошував у своїй Нобелівській лекції⁵⁶, його підхід не передбачає визнання того, що «індивіди мотивовані винятково егоїзмом чи наживою», ідеться не про мотиви, а про метод аналізу, де базове припущення – установка на максимізацію блага (“maximize welfare”), так як сам індивід його розуміє. З огляду на це, за Г. Беккером, можлива максимізація егоїстичної, альтруїстичної, мазохістської, врешті-решт, якої завгодно корисності – теорія зовсім не передбачає відмови від суб’єктивності установки та визначень умов її можливості, а також варіативності мотивів, де можливості актора суттєво обумовлюються індивідуальними та колективними діями інших індивідів, організацій тощо [Becker, 1992: 38]. Г. Беккер наголошує, що будь-які імперативні,

⁵⁵ Г. Беккер використовує на їх позначення поширений в економічній науці термін «тіньової ціни» (“shadow price”).

⁵⁶ У подяках до цієї лекції Дж. С. Колмен згаданий першим серед тих, кому Г. Беккер завдячував цінними коментарями до матеріалів виступу [Becker, 1992: 58].

нормативістські концепти запозичені із соціальної психології, наприклад, що перекочували із популярного тоді психоаналізу («Я» та «Воно»), або ж із соціології – «соціальна норма», надто спокусливий матеріал (“tempting materials”) для побудови пояснення, яке в своїй телеологічності, ігнорує причинність та ситуативні виміри соціальних взаємодій [Becker, 1976: 7].

Аспект мікро-макро переходу для Г. Беккера мав першочергове значення. За Г. Беккером: «Раціональний індивідуальний вибір поєднувався із технологіями чи іншими детермінантами можливостей, ринкову рівновагу та рівновагу у неринкових ситуаціях, а також закони, норми та традиції для виявлення поведінкових наслідків для груп» [Becker, 1992: 52]. Визнання мікро-макро зв'язку мало бути важливою підставою верифікації теорії, використання її положень в емпіричних дослідженнях, великим прихильником чого був Г. Беккер, незважаючи на свій статус насамперед, теоретика⁵⁷.

1962 року Г. Беккер публікує статтю присвячену концептуалізації поняття людського капіталу, а вже два роки потому виходить друком його монографія «Людський капітал у стосунку до освіти: теоретичний та емпіричний аналіз»⁵⁸. Сам термін «людський капітал», до того досить маловживаний, почав систематично використовуватися представниками Чиказької економічної школи з кінця 1950-х років і був не в останню чергу спопуляризований завдяки згаданим роботам Г.Беккера⁵⁹. Останній визначив поняття інвестицій у людський капітал як «діяльність, що впливає на майбутній реальний дохід через вкладення ресурсів у людей» [Becker, 1962: 9]. Такою діяльністю може бути освіта, професійне

⁵⁷ Розробку та емпіричне застосування цих моделей (використання теорії цін (“price theory”) до проблем народжуваності, освіти, нерівності доходів та злочинності), як стверджував один із послідовників теоретика Дж. Гекман, він почав здійснювати ще до переїзду у Чикаго, під час викладення у Колумбійському університеті та роботи у Національному бюро економічних досліджень у період 1958-1969 р. р. [Heckman, 2015: 403].

⁵⁸ Книга отримала схвальні відгуки рецензентів, що не в останню чергу було чинником посилення позицій прихильників економічного імперіалізму у суспільствознавчих дискусіях того часу. Див., наприклад [Daniere, 1965: 208-209]. Тут і далі посилатимусь на третє перевидання праці 1993 року, що включає також три додаткові статті з даної проблематики, які не увійшли у перше видання [Becker, 1993].

⁵⁹ Вочевидь, першим із представників Чиказької економічної школи його почав використовувати колега Г.Беккера Джейкоб Мінцер [Mincer, 1958; Heckman, 2015: 403].

тренування, медичне забезпечення, уможливлення доступу до інформації тощо. Пропонуючи моделі для опису різних форм інвестицій, він намагався побудувати теоретичний прогноз можливого рівня віддачі (“rate of return”) для таких інвестицій. Загалом, ключовим висновком Г. Беккера було обґрунтування того, що більшість інвестицій у людський капітал призводять до зростання доходів із віком [Becker, 1962: 48]. Хоча він наголошує, що інвестиції в людський капітал накопичуються протягом життєвого циклу індивіда, з віком вони спадають, позаяк акторам нерационально їх здійснювати: по-перше, тому що очікувана корисність від них спадає із загальним скороченням кількості років життя, по-друге, тому що активне інвестування вилучає їх із активного професійного життя, що може мати негативний вплив на дохід (інвестиції потребують додаткових витрат коштів, часу, фізичних сил тощо) [Becker, 1993]. Однак за впливу інших чинників (припустимо, зростання в силу інших економічних обставин рівня безробіття), така закономірність може справляти вплив на міжгенераційну нерівність – молоді, більш кваліфіковані працівники, які здійснювали більш активні інвестиції в людський капітал, можуть бути у вигіршній позиції при пошуках роботи, ніж працівники старшого віку.

Таким чином, дослідження Г.Беккера вкотре виходили на аналіз соціальних процесів: нерівності та мобільності, що згодом привернуло увагу Дж. С. Колмена в контексті розробки ним концепції впливу соціального капіталу на людський⁶⁰, а також заклало напрям економіки освіти з далекосяжною інтервенцією у соціологічне знання її здобутків: достатньо згадати фундаментальну читанку «Соціальна стратифікація: клас, раса і гендер у соціологічній перспективі» (2014), попри те, що орієнтовану насамперед на соціологів, вона включала праці економістів, зокрема, статтю іншого представника Чиказької економічної школи, що продовжував

---

⁶⁰ Дж. С. Колмен посилався на книгу Г. Беккера, що розвивала ідеї статті 1962 року [Коулман, 2001: 125-126].

традицію Г. Беккера та перебував під впливом його ідей⁶¹, Джеймса Гекмана [Heskman, 2014: 412-416]⁶².

Підсумовуючи можна сказати, що ТРВ виникла завдяки економічній науці й досить швидко поширили свій вплив у суміжних дисциплінах. Цей вплив набув ознак «економічного імперіалізму» - привнесення типових для економіки пояснювальних моделей та принципів до аналізу неекономічних явищ. Ключовими провідниками даного впливу були представники Чиказької економічної школи, ідеї яких піддажували класичні засади соціологічної уяви.

2. 2. Соціологічна реакція на економічний імперіалізм: позиція Дж. С. Колмена

М. Фрідмен зауважує методологічний парадокс, що «питання про «засновки» теорії полягає не в тому, наскільки вони пропонують реалістичний опис, позаяк такого вони ніколи не надають, але в тому чи пропонують вони опис достатньо наближений до реальності з точки зору потреб конкретної мети» [Фрідмен, 1994: 29]. Відповідь на питання надає чи не надає теорія такого опису можна спробувати дати емпірично на підставі оцінки її прогностичного потенціалу. Класичний і дотепний приклад, яким М. Фрідмен ілюстрував цю тезу стосується розміщення листків на кроні дерева. Він пропонує припускати що листки на кроні розміщуються таким чином, наче вони «прагнуть» максимізувати отримання сонячного світла задля свого росту. Ця теза видається цілковито абсурдною з точки зору природничого пояснення, тим не менше, узгоджується із досвідом, який свідчить про те, що справді листки на кронах дерев загалом концентруються на південній, а не північній стороні, саме на південній краще ростуть. Плутанина між описовою точністю та аналітичною прийнятністю, за М. Фрідменом, призводить до

⁶¹ Сам Дж. Гекман визнавав цей вплив, зокрема, беккерівської теорії розподілу часу на його дослідження формування «якості дітей» (“child quality”) [Heskman, 2015: 406]. Більший обсяг інвестицій у людський капітал дитини, робить таких дітей «дорожчими» і збільшу їхню «якість» - термін виживається у морально нейтральному сенсі [Becker, 1976: 173]. Про теорію розподілу часу загалом – див. [Becker, 1976: 89-114].

⁶² Передрук його статті у журналі “Science” (2006).

невиправданої критики на адресу евристичних теорій, які однак мають «нереалістичні» засновки [Фридмен, 1994: 32-33; 43].

Ця теза була принципово важливою для Г. Беккера з огляду на очевидність критики, об'єктом якої мали бути положення його економічного підходу – заперечення, що актор діє завжди з метою максимізації корисності, що виглядало нереалістично саме з позицій загальноприйнятих у межах соціології, бо ігнорувало чинники впливу соціальних норм, а відповідно конформності чи девіацій, ірраціональної поведінки тощо й не вписувалося в нормативістський стандарт тодішнього теоретичного мейнстріму в соціології.

Для соціології, однак проблема полягала навіть не в цьому – хоча закид щодо нереалістичності засновків теорії раціонального вибору – найбільш зручний і простий інструмент її заперечення, що ним може скористатися й найбільш лінивий критик. Проблема була глибшою – прийняття подібних засновків створювало епістемологічні ризики для дисциплінарної ідентичності соціології як науки, адже могло чи мало призвести до відкидання ключових складників понятійно-категоріального апарату соціології, таких як соціальна норма чи девіація тощо, і тим підважити основні підстави соціологічного теоретизування в тій формі, в якій вони були закладені класичною добою.

М. Фридмен ще наприкінці 1950-х років⁶³ окремо звернув увагу на евристичні та проблемні наслідки зростання рівня загальності та абстрактності економічної теорії, що виявилось в зростанні ролі математичного моделювання економічних процесів, поширенні формального їх опису (через формули, рівняння, криві тощо). Складність перевірки економічних гіпотез, зокрема, недоступність експериментального дослідження, за умов якого було б можливими контролювати вплив різноманітних змінних на аналізоване явище, а також принципова неповнота висновків, внаслідок більшого ступеня загальності понять і конкретності

---

⁶³ Тут і далі посилаємося на доступний російський переклад 1994 року цієї до певної міри програмної статті М. Фридмена.

емпіричних реалій, провокувала прагнення вийти у «суто формальний чи тавтологічний аналіз» [Фридмен, 1994: 27]. Однак формальна логіка, яка дає інструменти оцінки правильності, або ж несуперечності суджень при формулюванні засновків чи висновків, не є сама собою інструментом опису реальності, так само математичні моделі допомагають оцінити «правильність аргументації» і добре спрацьовують, коли вже є певний обсяг даних стосовно аналізованої проблеми, отже спрацьовують *post factum*, однак для прогнозів вони потребують опису саме конкретних емпіричних вихідних даних [Фридмен, 1994: 26-27]. Повернення до емпіричних реалій постулюється як абсолютно необхідна підстава приросту економічного знання.

Як бачимо, проблема розриву між зростаючим рівнем абстрактності теорії та емпіричними реаліями також характеризувала й економіка – не лише соціологію, і так само стимулювала пошуки можливості зв'язку між економічним теоретизування та реаліями, що перебувають у фокусі його аналізу. Поки на початку 1970-х років економічна наука, насамперед, у США переживала ґрунтовні дискусії, які врешті призвели до зміщення теоретико-методологічного мейнстріму дисципліни, на цей самий період припадає початок дискусії про перспективи та ризики глибокої системної кризи в соціології, в основі своєї теоретичної, а отже такої, що стосується логіки пояснення соціальних процесів [Гоулднер, 2003]. Станом на 1970-й рік, коли вийшло перше видання класичної праці «Прийдешня криза західної соціології», автор якої говорив радше про її потенційний, хоч і невідворотній характер, прогнозуючи поступову втрату структурним функціоналізмом панівних позицій в академічному мейнстрімі. Тобто, проблема пошуку альтернативи здавалася радше теоретичною спекуляцією, аніж дисциплінарним імперативом⁶⁴. «Критичний»

---

⁶⁴ За підрахунками І. Селені, який аналізував динаміку приросту студентів-соціологів в західних університетах як індикатор міцності позиції дисципліни, на початку 1970-х років, позиції соціології в академічному середовищі були доволі потужними, тож прогнози кризи справді на той момент могли видаватися надмірно песимістичними, однак за авторською констатацією ситуація змінилася «на зламі століть» - XX і XXI, коли соціологія не змогла знайти відповіді на «виклики економічних і політичних теорій раціонального вибору» [Селені, 2015: 37]. Саме тоді, у 1990-х роках, коли економічний імперіалізм увійшов у зеніт свого впливу і позиція Дж. С. Колмена на цей період була чіткою –

поворот у соціологічному теоретизуванні після 1968 року як реакція на домінування структурно-функціонального аналізу⁶⁵, що у повоєнні роки став теоретичним мейнстрімом не лише у США, вплив інших гуманітарних наук (філософії, семіотики⁶⁶) на соціологію в цілому підтвердив чимало із прогнозованого, однак видається хибною думка⁶⁷ про те, що успішність економічної інтервенції у соціологію обумовлювалася насамперед емпіричною ефективністю. Радше йшлося про теоретичну ефективність – спроможність запропонувати нові рамки для пояснення соціальних процесів, де емпірична ефективність була похідною. Праці Г. Беккера, які ознаменували економічну інтервенцію в соціологію – були більшою мірою теоретичними й хоча інколи передбачали описове співставлення з результатами емпіричних досліджень чи відкритими даними⁶⁸, пропонували насамперед нові моделі для пояснення. Однак ця експансія могла відбутися лише за умов відносно консенсусу в межах самої економічної науки. Складно припустити, що відсутність базового теоретичного ядра в межах економіки, що визначало «обличчя» дисципліни, уможливило би успіх інтервенції. До того ж, як стверджувалося вище, позиції соціології та її академічна респектабельність станом на початок 1970-х років були доволі сильними.

економічну інтервенцію він розглядав як «привнесення нового теоретичного життя в дисципліну [соціологічну – прим. моя В. Ш.]» [Coleman, 1993: 170]. Хоча у цитованій статті він говорив не від свого імені, непрямо, з контексту очевидно, що він солідаризується з цією точкою зору.

⁶⁵ Цю тезу доречно розширити, вказавши, що втратили свої позиції всі нормативістські теорії, в термінах З. Баумана – «дюрксоніанського» типу, орієнтовані на порядок, а не лише структурний функціоналізм. Після падіння «залізної завіси» це ж сталося і з радянською версією марксизму, хоч і було викликано іншими причинами, однак за справедливими зауваженням висловленим у 1960-х роках Р. Ароном, радянський марксизм виконував ту ж саму функцію у радянському суспільстві й суспільствознавстві, що й структурний функціоналізм в американському [Bauman, 2010: 89; Арон, 2004: 6]. Вакуум заповнювався принагідно різними версіями критичної теорії, постмодерністською деконструкцією тощо.

⁶⁶ Особливо у Франції [стислий огляд, наприклад, у Рюс, 1998: 490-576]. У ґрунтовній читанці із медіа-студій та соціології культури «Культура, суспільство та медіа» (перше видання – 1982), що прикметно Р. Барт поруч із соціологами С. Голом, Т. Бенетом та іншими – див. перевидання [Culture, society and the media, 2005].

⁶⁷ Пафос із яким деякі автори обґрунтовують релевантність економічного імперіалізму аж надто нагадує позитивістську самовпевненість початку позаминулого століття – див. яскравий зразок у [Lazear, 2000].

⁶⁸ Це стосується його праці «Злочин і кара: економічний підхід» - нову модель пояснення злочинності, пропоновану в ній Г. Беккером, особливо високо оцінив Дж. С. Колмен [Coleman, 1993]. Принципи цієї моделі були введені в практику емпіричних досліджень згодом, наприклад у дослідженні ефективності інституту смертної кари [Ehrlich, 1975].

Але за слушним зауваженням Е. Гоулднера, мейнстрімна (для того часу) академічна соціологія була «жертвою власного успіху». Соціологія, в його інтерпретації, демонструвала успіхи на емпіричному та технологічному поприщі, чим відповідала уявленням про «корисність» з позицій утилітарної культури [Гоулднер, 2003: 425; 112]. Додамо, що мертонівська програма «теорій середнього радіусу», створювала перспективу заповнення прогалін між академічним теоретизуванням на прикладними дослідженнями в рамках власне академічного мейнстріму без радикального перегляду його засад [Мертон, 2006: 64-104]. Тож справа полягала саме в теоретичній кризі – відході від нормативістського уявлення про теорію. Говорячи про симптоми кризи, Е. Гоулднер наводить в якості ілюстрації, зокрема, поширення альтернативних структурному функціоналізму теорій, де окреме місце відводить теорії обміну, підкреслюючи, що в межах її пояснювальної схеми, на відміну від функціоналізму, не надто велика увага приділяються питанням стійкості інститутів і норм як орієнтирів для дії акторів [Гоулднер, 2003: 449]. Цей концептуальний виклик нормативістському уявленню про теорію дуже важливо підмічений з огляду на подальший розвиток теоретичних дискусій і місця в них концепції мікро-макро переходів. Для Дж. С. Колмена теорія обміну була важливим концептуальним орієнтиром, який зокрема вилився у відкидання тези про передзаданість соціальної норми. Якщо узгодити ці обставини, то стає досить зрозумілим, що теоретичні новації Дж. С. Колмена виростили на ґрунті осмислення симптомів теоретичної кризи соціології 1970-х років і були реакцією на неї. І можна стверджувати, що ця реакція полягала в поверненні до докласичних засновків соціологічної уяви через пошук нових точок дотику з економікою для якої соціологія була радше альтернативою. Альтернативою у тому сенсі, що соціологічне теоретизування постановкою проблеми порядку і, відповідно, цілісності суспільства, протиставляло себе утилітарній моральній філософії з якої згодом розвинулася сучасна економіка з її інтересом до індивіда та його рішень орієнтованих на максимізацію корисності [Гоулднер, 2003: 122-123; Udehn, 2002:

290-291]. У той час, як утилітарна моральна філософія мала виразну вкоріненість у політичній та соціальній філософії Нового часу, пов'язану з концептами «суспільного договору» та «корисності», соціологія як новий проект мала слугувати своєрідним доповненням до дискусій про корисність та вигоду. Доповнення мало забезпечуватися аналізом, умовно кажучи, надіндивідуальних структур, які забезпечуються траєкторію взаємодії індивідів. Економічний імперіалізм, таким чином, здійснив радикальний розворот соціологічної теорії у докласичну добу, але на якісно нових підставах. Перефразовуючи Е. Гоулднера, відтепер проблема стояла не в тому, щоби включити економічне у соціальне, але соціальне в економічне. Утилітаризм, за Е. Гоулднером, поруч із мораллю залишатиметься одним із двох «опорних моментів» у переході до нової дослідницької програми в соціології [Гоулднер, 2003: 460]. Додамо, що цей утилітаризм міг виявитися щонайменше у двох варіантах: лівому утилітаризмі, втіленому критичною теорією, та зверненням до здобутків економіки, що тяжіла до ліберальної традиції. Проявом останнього і слід вважати посилення позицій ТРВ у соціології загалом, і у науковій творчості Дж. С. Колмена, зокрема.

Стверджуємо, що сприйнятливість соціології до інтервенції економічних пояснювальних схем у її предметну область, було обумовлено не так емпіричними успіхами економічної науки, як вищим ступенем гнучкості економічної теорії, яка набагато більш успішно пережила зміну домінуючої парадигми від кейнсіанства до неокласичної економічної теорії, на відміну від соціології, яка перейшла до стану мультипарадигмальності. Інша обставина, що підтверджує цей факт – набагато більше поширення теорії раціонального вибору у США, ніж у Європі констатоване на 1980-і роки⁶⁹ [McKay, 1988: 1054]. Де це поширення співпадало із системною кризою структурного функціоналізму. Частина науковців, які звикли до домінування впродовж кількох десятиліть однієї традиції було простіше погодитися на перехід до

⁶⁹ Доречно додати, що за наступні півтора десятиліття ситуація сутнісно змінилася і вже станом на 2012 рік К. Кронеберг та Ф. Калтер констатували, що у Європі серед соціальних дослідників теорія раціонального вибору стала одним із найвпливовіших напрямків [Kroneberg, Kalter, 2012: 73-74].

іншої традиції, аніж визнати нормальність стану мультипарадигмальності. Подібна тенденція почасти спостерігалася у пострадянських країнах, коли вичерпаний радянський марксизм був замінений мертонівською версією структурного функціоналізму, а дискусії про «соціальну інтеграцію», «соціальний порядок» чи «тотальну аномію» стали мейнстрімом соціологічних дебатів серед фахівців. Див. наприклад, широко цитовані праці як яскраві зразки цього – [Головаха, 2002; Головаха, Панина, 2008].

Аналізуючи наслідки економічної інтервенції у соціологію, Дж. С. Колмен підкреслював, що чимало соціологів зовсім не у захваті від «вторгнення ззовні», тож зміна парадигми відбувається не без конфліктів, але додавав: «однак це [зміна парадигмальної орієнтації соціології – В. Ш.] відбувається і Беккер тому причина» [Coleman, 1993b: 169].

Економічна інтервенція вимагала дуже суттєвого перегляду концептуальної мови науки та вихідних засад самої соціологічної уяви. Позаяк проблема має теоретико-методологічне та епістемологічне підґрунтя, а не стосується лише валідності інструментарію та надійності висновків емпіричних досліджень, тобто технологічного рівня – це робить її рішення надзвичайно складним завданням. Майже через три з половиною десятиліття після стіглерівської констатації передумов негативної реакції на економічний імперіалізм, І. Селені підкреслив, що соціологія за цей час так і не змогла сформулювати релевантної відповіді на виклик спровокований економічним імперіалізмом та піднесенням теорії раціонального вибору у соціології [Селені, 2015: 37].

Концептуальний зміст проблеми можна проілюструвати багатьма прикладами. Скажімо, беккерівська теза про природу злочину підважувала традицію «девіантного» пояснення протиправної поведінки, яка своїм корінням сягає ще дюркгаймівської соціології, де злочин розглядався як відхилення від вже заданої норми, викликаний зовнішніми причинами (“external causes”), де перефразовуючи Дж. С. Колмена індивід – глина з якої ці зовнішні обставини «ліплять»

правопорушника [Coleman, 1993b: 172]. Водночас, за Г. Беккером, мотивація законослухняної особи та правопорушника принципово не відрізняються – в обох випадках ідеться про максимізацію корисності, відрізняються однак оцінки вигод і втрат від вчинення протиправної дії – якщо злочинець передбачає, що більш імовірно досягти ціль (максимізувати корисність) нелегальним шляхом, аніж легальним, він вчинить злочин. Теоретик також зауважує, що його модель не передбачає використання *ad hoc* концептів кшталту аномії. Цілком можливо змоделювати злочинну поведінку уникаючи нормативістського пояснення [Becker, 1976: 46]. Очікувано, що такий підхід, який нейтральний до мотивації, а відповідно до цінностей, соціалізації, робить непотрібною функціоналістську схему пояснення соціальних девіацій. Достатньо лише запропонувати модель, яка б допомогла оцінити умови прийняття рішення.

У межах самого структурного функціоналізму – насамперед, не про парсонівський, а радше мертонівський варіант – могли формуватися передумови до сприйнятливості до економічного підходу, особливо внаслідок його теоретичної структурності та емпіричної верифікованості. Р. Мертона обговорюючи конкретні приклади теорій, які за його логікою можуть бути віднесені до теорій середнього радіусу дії⁷⁰, зазначав, що ці теорії логічно не виводяться із якоїсь всезагальної теорії соціальних систем [Мертон, 2006: 66-67]. Для Дж. С. Колмена, який перебував під значним впливом Р. Мертона, і який був вихований у професійному відношенні на теоретичних принципах структурного функціоналізму, таким чином було очікуваним можливість концептуального зсуву через розробку теорій середнього радіусу дії. Коли згадати, що станом на 1950-поч. 1970-х років, основні теоретичні праці Дж. С. Колмена ще не були написані (за винятком хіба узагальнюючого «Вступу до математичної соціології»), і на цей період припадають його саме конкретні емпіричні зацікавлення, спроби концептуального узагальнення яких він

---

⁷⁰ У російському перекладі праці Р. Мертона, на який посилаємося, використовується переклад цього терміну як «теорії середнього рівня».

здійснив у статтях цих років – найбільш фундаментальні з яких потім увійшли до його книги 1986 року «Індивідуальні інтереси та колективна дія» - цілком витримані в дусі теорії раціонального вибору, що прямо передувала появі фундаментального *magnum opus* «Підстав соціальної теорії», стає очевидним яким шляхом відбувся його перехід до ТРВ – вченого, котрий цілком міг стати класичним структурним функціоналістом.

Прикметно, що осмислення деяких наслідків економічного імперіалізму для соціології, як у випадку цитованої вище праці І. Селені, відбувалося за логікою дуже подібною до того, яку демонструвала стаття М. Фрідмена про «позитивну» економічну науку, яка теж до певної міри шляхом провокування продуктивної дискусії, мала попередити кризові тенденції в економіці. Понад, ніж півстолітня дистанція між цими текстами може слугувати ключем до розуміння чому економіка опинилася у більш вигіршній позиції.

Прагненню соціологів скопіювати здобутки економістів, І. Селені протиставляв «ретельному описові реальності», що соціологією вивчається [Селені, 2015: 40-41]. У термінах М. Фрідмена, це протиставлення можна інтерпретувати як імператив до соціології пропонувати реалістичні засновки до теоретичних пояснень, які мають бути наслідками такого ретельного опису. Окремо І. Селені зауважує нове загострення проблеми теоретичного ядра дисципліни, яка полягає не лише в формуванні, умовно кажучи, «канонічного» переліку авторів – ключових для розвитку соціологічної уяви⁷¹, але в тому, що частина соціологів взагалі висловлює сумнів у необхідності такого ядра не в останню чергу завдяки дедалі сильнішому впливу міждисциплінарності, яка підважила це ядро відкривши двері, знову ж таки, умовно кажучи, «несоціологічним» авторам. Комплекс теоретичних, методологічних та епістемологічних проблем з якими в останні десятиліття

⁷¹ Із поточних теоретичних дебатів, мабуть, найбільш яскравим зразком є спроба перегляду соціологічного класичного канону, який завдячує своїм існуванням, насамперед, структурному функціоналізму за формулою Т. Парсонса: Е. Дюркгайм + М. Вебер + А. Маршалл, і окремо доданий К. Маркс, здійснена в ці роки Б. Латуром із спробою перебудови соціології через елімінацію дюркгаймівського «соціального» реалізму й звернення до маргіналізованої класики – спадщини Г. Тарда [Latour, 2002: 117-132; Латур, 2014: 27-32].

зіткнулися соціологія та економіка були доволі подібними. Де причина часового розходження між дисциплінами, що призвело до того, що економіці вдалося вирішити епістемологічні суперечності менш конфліктно? Відповідаючи на це питання, ігноруємо аспекти політичної кон'юнктури та поза академічні впливи, зосереджуючись винятково на теоретичному вимірі проблеми. Це відбулося внаслідок відмови економіки від нормативістського пояснення і принципу реалізму у концептуальних засновках. Дж. С. Колмен підійшов до цього аспекту виважено й водночас, намагаючись не лише інтегрувати здобутки економічної теорії в соціологічну, але також наголошуючи на продуктивному характері зворотного впливу. Принципи теорії раціонального вибору в її економічній версії ним не були просто запозичені, а адаптовані через творчу переробку. Ця переробка стосувалася трьох вихідних засновків найбільш повно сформульованих Г. Беккером і розглянутих у попередньому пункті, які важливі для розуміння його концепції мікро-макро переходів.

Фактично солідаризуючись із Г. Беккером в аспекті функціональної подібності між категоріями «ринку» та «соціальної структури» для економіки та соціології, він водночас наголошував, що категорія ринку не може просто замінити категорію соціальної структури. Більше того, її недостатньо для пояснення самих економічних процесів. З епістемологічної точки зору, категорія ринку в неокласичній економічній теорії може описуватися у фрідменівських термінах «нереалістичного засновку», адже ринок в такому теоретизуванні розглядається не як емпірична реальність, а радше як абстрактна змодельована реальність від якої відштовхується дослідник при формулюванні гіпотез і обґрунтуванні пояснень, в основі чого лежить принцип «вальрасівської моделі економіки заснованої на обміні» [Коулман, 2009: 35-36]. Дж. С. Колмен ілюструє цю тезу конкретними прикладами із міської сегрегації, поселенської структури та шлюбних відносин. За твердженням Дж. С. Колмена – самі ринки структуровані в соціальному сенсі. Таким чином, поняття досконалого ринку замінюється соціальною структурою, параметри якої можуть

діяти як ендогенні, або ж як екзогенні чинники соціального процесу, але надають діями індивідів системного характеру, спрямовують їхні інтереси, або ж створюють канали для агрегування дій на макрорівень [Коулман, 2009: 37].

Із цього теоретик робить два висновки: по-перше, категорія ринку не може повністю замінити категорію соціальної структури, параметри останньої – важливі змінні у поясненні соціальних та економічних процесів, по-друге, перша обставина створює передумови продуктивного зворотного впливу соціології на економіку. Перша обставина вирізняє колменіську соціологічну теорію раціонального вибору від її економічної версії, що означає – соціології не треба цілком відмовлятися від напрацьованого понятійно-категоріального апарату і навпаки продуктивно використовувати його в аналізі соціальних, а також економічних і політичних процесів і лише змінивши низку вихідних припущень у цьому аналізі.

В аспекті зворотного впливу, Дж. С. Колмен говорить про це лише як про перспективу, а не доконаний факт, стверджуючи, що абстрактність теорій фірм в економіці, може бути компенсована здобутками соціології організацій [Коулман, 2009: 37-39].

На початку 1990-х років Дж. С. Колмен розробив низку концептуальних пропозицій щодо вдосконалення теорії раціонального вибору, і поруч із трьома принципами, визначеними для неї Г. Беккером, запропонував щонайменше чотири складники: 1) відмова від контролю; 2) соціальний капітал; 3) соціальне походження прав; 4) інститути.

У першому випадку – відмова від контролю за власними діями може бути шляхом максимізації корисності, позаяк актори стартують не в рівних умовах. Вищий інтерес до подій чи ресурсів, що знаходяться під контролем іншого актора, може призводити до відмови від контролю за частиною власних ресурсів чи подій, або ж власними діями задля отримання доступу до ресурсу, який є більш пріоритетним. Відмова від контролю може бути раціональною стратегією обміну, а також гарним інструментом пояснення виникнення відносин панування і норм.

Позаяк існують цілі досягнення яких потребує більших ресурсів, ніж їх може мати в своєму доступі кожна конкретна природна особа, то раціональним є об'єднувати зусилля. Соціальний капітал, у свою чергу, Дж. С. Колмен вважав суспільним надбанням, тобто атрибутом мережі⁷², а не індивіда – останній отримує доступ до цього ресурсу, лише долучаючись до мережі. Інститути з одного боку створюють канали агрегування індивідуальних дій і забезпечують виникнення з них системного ефекту, а з іншого – транслують стан системи на мікрорівень [Коулман, 2004: 41-43]. Останнє стає більш зрозумілим через порівняння концептуальних засновків Г. Беккера та Дж. С. Колмена. Якщо обидва погоджуються із принципом максимізації корисності як базовою підставою соціальної дії, який підлягають всі інтереси, у тому числі неекономічного характеру, то якщо перший постулює теоретичний підхід нейтральний до мотивів (хоча і визнає внесок соціології у розуміння формування мотивів різних індивідів із різних соціальних груп), то другий наголошує, що саме інституційний чинник може пояснити чому актор зацікавлений саме в цьому ресурсі чи події, отже не просто пояснити напрям інтересу та логіку його досягнення через принцип максимізації корисності, але й причину виникнення саме цього інтересу через врахування інституційного впливу.

Тож, можна стверджувати, що солідаризуючись із Г. Беккером в першому пункті із трьох, що були аналізовані у попередньому пункті (принцип максимізації корисності), Дж. С. Колмен своїми пунктами 2, 3 і 4 міг би замінити пункт 2 вихідних засад беккерівської методології – теза про існування ринків, замінюється тезою про існування соціальної структури, де ринок є одним із складових, а сама ця структура виявляє себе в соціальному походженні прав, соціальному капіталі та інститутах, зокрема, неринкових. Прогноз, що з часом емпіричні та концептуальні успіхи Чиказької економічної школи можуть спадати, якщо не буде переглянтий постулат взаємозамінності категорій ринку та соціальної структури в аналізі,

---

⁷² Цей параметр онтологічно вирізняє соціальний капітал від людського, який є сукупністю ресурсів – невід'ємних від особи носія.

виявився релевантним. Так само в якості зручного індикатора цього можна використовувати динаміку нагородження Нобелівською премією з економіки: у 2000-х роках, серед нагороджених зросла кількість економістів, які більшу увагу звертають на ірраціональні чинники економічної поведінки, намагаються проводити експерименти як доповнення формального моделювання економічних процесів. Прикметно, що Дж. С. Колмен його обережно сформулював у 1984 році, коли ця школа неокласичної економічної теорії входила в zenit своєї могутності [Коулман, 2009: 36].

Наприклад, це стосується досліджень Д. Канемана⁷³ та А. Тверські, де причини ірраціональних економічних дій, обумовлені стереотипами та упередженнями, які в цілому мають соціальне підґрунтя й будучи інтерналізовані, стають соціально-психологічними підставами ухвалення контрпродуктивних рішень [Канеман, 2017]. Дж. С. Колмен звертав увагу на ці дослідження, ще до того, як роботи зазначених авторів отримали широке визнання, стверджуючи, що при схваленні рішень «стандартна концепція раціональної дії припускає, що всі альтернативи відомі без затрат» [Coleman, 1994: 506]. Проілюструвати непевність такого твердження, можна завдяки логіці, що її виклав Е. де Сото [де Сото, 2009]. Якщо йдеться про продаж нерухомості за умов відсутності інституційних механізмів обліку та гарантій власності, знайти надійну інформацію про сторонню особу потенційного покупця вкрай складно. Не маючи формальних джерел інформації, актор швидше за все буде використовувати неформальні, зокрема, думки близьких, родичів тощо. Це збільшуватиме значення соціального капіталу й схилитиме його прийняти рішення про взаємодію радше із знайомим потенційним покупцем до якого вища довіра, аніж незнайомим. Прагнучи убезпечити себе, таки актор може згодитися продати власність за нижчу ціну знайомому, аніж незнайомцю. За формально-економічною логікою – це ірраціонально, але врахування соціоструктурного контексту, провокує інше пояснення. У Колменових термінах

---

⁷³ Нобелівський лауреат з економіки 2002 року.

актори перебувають у взаємозалежності: актори діють і водночас є об'єктами дій інших акторів [Coleman, 1994 : 507]. Все одно у цій схемі для Дж. С. Колмена інтереси «служать рушійними силами дії», яких би наслідків ці дії не призводили: раціонального досягнення цілі чи провалу [Coleman, 1994: 509].

Колега Д. Канемана Річард Талер – прихильник включення здобутків когнітивної психології та психології особистості в економічний аналіз, підкреслював, що ступінь раціональності акторів суттєво обумовлюється контекстом їхньої дії, ілюструючи це через квазіекспериментальне моделювання поведінки [Талер, 2014: 144]. Але для Р. Талера контекст – це більшою мірою поведінковий вимір⁷⁴, який він прагне реконструювати використовуючи здобутки психології та когнітивних наук. Перефразовуючи його висновки в структурно-функціоналістських термінах, пропонований ним до аналізу «контекст» соціальної та економічної дії, перебуває десь на перетині «поведінкового організму» та «системи особистості». І він так само мало контекстуалізований у соціальній структурі. Когнітивістський підхід розглядає особистість вже як таку, що зазнала впливу зазначених чинників, аналізує наслідки цього впливу, а не його самого. Перехід від *homo economicus* до *homo sapiens* у поясненні поведінки, має викликати обережний оптимізм серед соціологів, бо почасти загрожує природничим фундаменталізмом замість фундаменталізму наміру, з більшою увагою до біопсихологічних механізмів прийняття рішення, аніж їх соціоструктурних, інституційних підстав.

Якщо інститути аналізувалися у межах неокласичної економічної традиції, то здебільшого як інструменти досягнення цілей раціональними акторами в

---

⁷⁴ Увагу на нього, насправді, звернув увагу ще Г. Беккер, зокрема, обґрунтована ним економічна модель альтруїстичної поведінки, у вихідних засновках спирається на припущення про принципову відповідність економічного пояснення через індивідуальну максимізацію корисності та соціобіологічного пояснення «групового відбору» - останній розглядається як такий, що може бути описаний з опорою на принцип максимізації корисності, але лише для групи, наприклад, родичів – сім'ї [Becker, 1976: 282-294]. Відмінність позиції Г. Беккера і Р. Талера, як бачимо, полягала в тому, що перший вважав придатність економічного пояснення навіть до біологічних підстав людської поведінки, другий стверджував їхню автономність і вплив другого на перше. Сучасна економіка, таким чином, не пішла за інтенцією Г. Беккера, можливо, не в останню чергу через вкрай дискусійний характер самої соціобіології.

економічних відносинах, але не як самостійна змінна, що впливає на їх преференції чи логіку дії. Особливо, це помітно у теорії суспільного вибору й теоретично пов'язаної з нею концепції конкуренції між групами впливу задля політичного впливу Г. Беккера, або концепції регулювання економіки Дж. Стіглера [Stigler, 1971; Becker, 1983]. Так само умовним винятком можуть вважатися роботи Р. Коуза, котрий звернув увагу на деякі інституційні аспекти економічних процесів [Coase, 1991]. Однак навіть його теорія фірм, яка пояснює їх виникнення через потреби здешевлення транзакцій, хвибує на ті недоліки, що їх вказував Дж. С. Колмен у цілому для неокласичної економічної теорії. Стверджуючи, що «функціонування ринку передбачає деякі затрати, і формуючи організації та надаючи деякому авторитету (підприємцю) право спрямовувати ресурси, можна зменшити ці ринкові затрати», теоретик ігнорував чинник колективної організації фірм, що може впливати на їхню продуктивність і, зокрема, здешевлення транзакцій [Коуз, 1999]. Зводячи фірму до особи підприємця, тобто, прагнучи вписати її функціонування в логіку дії окремого індивіда, так само підданого принципу максимізації корисності, пропонована Р. Коузом концептуальна логіка не потребує ніяких додаткових пояснювальних елементів. За Р. Коузом лише фірми й ринок складають інституційну структуру економічної системи, натомість для Дж. С. Колмена інституційна структура – похідна від соціальної, і включає ринок.

Позицію Дж. С. Колмена можна назвати компромісною серед цих двох крайнощів: визнаючи евристичний потенціал економічного підходу, його концептуальні та емпіричні здобутки, теоретик, разом із тим, пропонував деяку його переробку з врахуваннями специфіки соціологічного теоретизування і його здобутків, що могли спровокувати оновлення самого економічного теоретизування.

Зазначена Дж. С. Колменом проблема проявлялася вже з 1970-х років, однак тоді не була зауважена через, на перший погляд, досить вузькоспеціалізований характер дискусії, позбавлений ширших епістемологічних чи методологічних імплікацій, а також через успішне піднесення економічного імперіалізму в

соціальних науках у цілому. Ідеться про полеміку М. Грановетера із Дж. Стіглером стосовно концептуального пояснення процесу пошуку роботи як елементу функціонування ринку праці. Ця полеміка цікава ще й з огляду на дві інші супровідні обставини: по-перше, виразний інтерес М. Грановетера до проблеми мікро-макро переходів і його стійке переконання, що традиційна економічна модель не може в повній мірі запропонувати стійку концептуальну основу для опису таких переходів, по-друге, його дослідження зв'язків між акторами і розробка мережевої стратегії до певної міри була натхненна напрацюваннями Дж. С. Колмена (це стосувалося як колменівських досліджень малих груп, процесу дифузії у мережах) [Грановеттер, 2009: 32, 37-38; Coleman, 1960; Coleman at el., 1966a]. Вказані супровідні обставини дають підстави припускати, що грановетерівська позиція мала підлягати подібній до колменівської логіки, а отже ілюструвати її.

Хоча саме економісти звернули увагу на ресурсне значення інформації, зокрема, її роль у функціонуванні ринку праці – класична стаття економіста Дж. Стіглера, яка артикулювала цю проблему, випередила не менш класичну статтю соціолога М. Грановетера про значення соціальних мереж при пошуку роботи, на одинадцять років [Stigler, 1962]. Хоча М. Грановетер не цитує Дж. Стіглера у згаданій статті⁷⁵, він полемізує із положенням його підходу у монографії виданою наступного 1974 року⁷⁶. М. Грановетер підкреслює, що комодифікація пояснення, властива економічній теорії, передбачає розгляд праці як товару, а відповідно – відносини безробітного як потенційного працівника та працедавця – як відносини продавця та покупця товару, сам же процес пошуку роботи пояснюється у термінах вартості [Granovetter, 1995: 26-29]. Останнє поняття слугує ланкою між двома акторами, де продавець котрий має певну кваліфікацію та вміння (читай – певний обсяг людського капіталу), може претендувати на певну позицію, або цікавити певного продавця, який може пропонувати певну ціну за працю як товар. У цій

⁷⁵ Стаття 1973 року, цитована за доступним російськомовним перекладом 2009 [Грановеттер, 2009].

⁷⁶ Тут цитована за перевиданням 1995 року.

схемі немає фактично жодних інших акторів окрім «продавців» і «покупців», відносини між якими будуються через «ціну» ресурсу. Всі аспекти, які не вписуються у ці рамки, зводяться до тези про неповноту інформації, що призводить до викривлення поведінки котрогось із акторів. Однак не маючи розуміння, що «повна інформація» означає, окрім того, що вона означає у цій схемі «все», сама модель призводить до хибного пояснення процесу пошуку роботи. М. Грановетер задається питанням, якщо ціна не поєднує людиною із робочим місцем, то що поєднує? Релевантне пояснення він знаходить у соціальних чинниках: «...пошук роботи – це більше, ніж раціональний економічний процес – він сутнісно вкорінений в інші соціальні процеси, що суттєво визначають його перебіг і результати» [Granovetter, 1995: 39]. М. Грановетер, як відомо, продемонстрував, що не існує «повної інформації» як такої в межах ринку, а існують конкретні інформаційні потоки, що вкорінені в різні типи мереж, у які залучений актор і вони можуть по-різному впливати на перебіг процесу пошуку роботи. Це включення відсилає до соціоструктурних вимірів процесу пошуку роботи. У 1980-і роки він розвинув цю тезу в ширшу концепцію «вкоріненості» (“embeddedness”) економічної дії в соціальну структуру⁷⁷ [Granovetter, 1985].

Економічний підхід, попри те, що евристично випередив соціологію у концептуалізації значення інформації в соціально-економічних процесах, не зміг далі розвинути цю концептуальну новацію у більш релевантну теорію саме внаслідок згаданих вихідних припущень, які склали його підстави. Якщо полеміка М. Грановетера зі Дж. Стіглером носила, в термінах Р. Мертона, «середньо рівневий» характер, та вона добре на конкретному прикладі демонструвала епістемологічні складнощі, що їх на більш загальному теоретичному рівні описав

---

⁷⁷ Ця концепція в окремих своїх положеннях перегукувалася з положенням структурної концепції дії Рональда Барта – учня Дж. С. Колмена і самого Дж. С. Колмена в аспекті впливу соціальних зв'язків на ціле-раціональну дію акторів. Попри типову для соціології критику фундаменталізму наміру в економічній теорії, М. Грановетер, не заперечував в цілому цінність припущення про раціонально мотивований характер економічної дії [Granovetter, 1985: 487]. Підхід Р. Барта у [Burt, 1982].

Дж. С. Колмен, спрогнозувавши, що відданість цим принципам в ігноруванні соціоструктурних чинників служитиме злу службу самій економічній науці.

Увага до інституційних чинників економічних процесів характеризує сучасний економічний імперіалізм⁷⁸ у соціальних науках і може розглядатися як реакція на згадану Дж. С. Колменом концептуальну неповноту неокласичного аналізу. Тож питання можливості зворотного впливу соціології на економіку сьогодні, вочевидь, все ще лишається відкритим.

У контексті дискусій 2000-х років у соціально-поведінкових науках щодо перспектив відходу від традиційної моделі особистості у теорії раціонального вибору, актуалізується питання спроможності знову артикулювати значення соціоструктурних чинників при поясненні людської поведінки, буде залежати від спроможності самих соціологів долучитися до дискусій із економістами та психологами, а для цього необхідно запропонувати евристичну та переконливу теоретичну основу, що демонструвала би перспективи включення здобутків соціології в економіку та інші соціально-поведінкові науки.

Хоча занижена увага до інституційного контексту соціальної дії логічного впливала зі специфічної версії методологічного індивідуалізму, який оперував, у термінах М. Грановетера, атомізованими та «недосоціалізованими» (“undersocialized”) акторами, що діють відповідно до очікуваної корисності, не можна сказати, що представники неокласичного економічного підходу цей контекст цілком виключали з обговорення, принаймні, на рівні теорії [Granovetter: 1985: 483]. Це обговорення було й відбувалося воно за двома стратегіями:

1) підпорядкування цього контексту в концептуальному поясненні методологічно-індивідуалістичній логіці;

---

⁷⁸ Навіть незважаючи на той факт, що провідні економісти, які далі здійснюють інтервенцію в проблематику соціології (Б. Мілановіч, Т. Пікетті, Д. Аджемоглу, Дж. Робінсон) репрезентують відмінні від теорії раціонального вибору підходи. Троє останніх особливо посилили інституційну компоненту в аналізі соціальних змін [Пікетті, 2016; Аджемоглу, Робінсон: 2016].

2) принципове визнання значення цього контексту, але тактична елімінація його з пояснювальних схем.

Перша стратегія добре ілюструється згаданою теорією фірм Р. Коуза, який зводить інституційний контекст до ринку, а фірму як колективну організацію – до особи підприємця. Ця методологічно-індивідуалістична редукція лишає недоторканими всі ключові підстави економічного підходу – актора, орієнтованого на максимізацію корисності, що діє в контексті ринку, а поняттю «інститут» надає зовсім відмінного від соціології значення. Однак теорія Р. Коуза не мала «імперіалістичної» амбіції, а розроблялася для конкретних потреб економічної науки – пояснення виникнення фірм та опису загальних закономірностей їх функціонування. Навіть питання продуктивності цих фірм більшою мірою опинялося за дужками, за винятком хіба лише згаданого вище аспекту про загальне зниження транзакційних витрат внаслідок створення фірм.

Друга стратегія найбільш властива Г. Беккеру – автору, чий вплив на Дж. С. Колмен із усіх представників Чиказької економічної школи був найбільшим. Принаймні, принципове визнання значення соціоструктурних чинників було підставою, що саме цей автор викликав найбільший інтерес у Дж. С. Колмена. Проілюструвати цю стратегію можна на прикладі самих концепцій Г. Беккера, які в соціологічних термінах, можна би було назвати «теоріями середнього рівня».

У концепції конкуренції між групами тиску задля політичного впливу, Г. Беккер підкреслював соціальну природу функціонування груп тиску, а приналежність індивідів до груп пояснював низкою дескриптивних характеристик, таких як дохід, професійна зайнятість, місце проживання – тобто, набір тих змінних, з якими традиційно працюють соціологи в описі й поясненні електоральних і політичних процесів. Водночас саме конкуренція між зазначеними групами

обумовлює структурну рівновагу «податків, субсидій⁷⁹ та інших політичних благ», які використовуються як ресурси для збільшення благополуччя цих груп, конкуренція яких розгортається в межах конкретних правил, які можуть бути визначені політичними процедурами, зокрема, конституцією [Becker, 1983: 372, 373-374].

Ішлося про групи як сукупності індивідів, а державні інституції – інструменти досягнення цими групами та індивідами конкретних цілей. Зворотній вплив інституцій на самі групи розглядався досить обмежено – лише в контексті регулятивних норм, які визначали взаємодію груп між собою в процесі конкуренції. Ця модель також лишала за дужками більшість екстерналій конкуренції, які мали виникати внаслідок встановлення домінування однієї групи⁸⁰. Також за Г. Беккером, спроможність групи вирішити проблему безбілетника створює можливість «підвищення оптимального тиску (“optimal pressure”) і через те підвищує її субсидії, або зменшує її податки» [Becker, 1983: 395]. Якщо звернутися до колменівського аналізу проблеми безбілетника, здійсненого п’ятьма роками пізніше, то можна зауважити, що єдиним найбільш прийнятним її рішенням є посилення тісноти мереж, де уможливаються ефективні санкції [Coleman, 1988]. Група має бути порівняно невеликою і з порівняно значним обсягом соціального капіталу, аби унеможливити, або знизити ризик виникнення безбілетника. Це мотивує звернутися до аналізу внутрішньої структури малих груп, що Дж. С. Колмена цікавило ще з 1960-х років [Coleman, 1960]. У поєднанні двох важливих теоретичних проблем: проблеми ефективності політичного тиску та проблеми безбілетника у групі, що тиск здійснює – бачимо, як введення параметрів соціальної структури (у даному разі – соціального

⁷⁹ Г. Беккер пропонує називати у цій концепції «субсидіями» - всі блага та політичні діяльності (“political activities”), які сприяють підвищенню доходу групи й «податками», які призводять до його пониження [Becker, 1983: 374]. Фактично, він описує політичні вигоди, або втрати в економічних термінах.

⁸⁰ Лише впливало, що підвищення субсидій для однієї групи, мало призвести до підвищення податків для іншої. Описана екстерналія таким чином виглядає цілком логічною із економічної точки зору, але вона не пропонує підстав для пояснення подальшого розгортання соціальної дії. За логікою Г. Беккера, слід очікувати прагнення групи й далі тиснути з метою збільшення субсидій і зменшення податків, однак індивіди, що складають цю групу й мають більш складну ідентичність, можуть мобілізувати інші механізми впливу – наприклад, вуличний протест.

капіталу чи тісноти мереж) може посилити на теоретичному рівні пояснювальну силу моделі. Отже, Г. Беккер зауважує цю проблему у своїй концепції, але не пропонує її рішення. Для Г. Беккера природа зв'язку між посиленням тиску групи та контролем за безбілетництвом лишається гіпотетичною [Becker, 1983: 379].

На нашу думку, ця обставина доволі прикметна, як і у випадку оцінки значення інформації в суспільних процесах, в чому економісти випередили соціологів, але не змогли розвинути цю концептуальну новацію, наприклад, у послідовній концепції безробіття чи пошуку роботи, саме в силу аналізованих епістемологічних обмежень – те ж можна спостерігати і в стосунку до проблеми безбілетника. Хоча саме економісти випереджала соціологів в зверненні уваги на цю проблему⁸¹, коли дана проблема поставала в межах вирішення конкретних дослідницьких завдань, як у випадку підходу Г. Беккера, аналізі процесу досягнення групою тиску своєї цілі, включити рішення цієї проблеми в загальну концептуальну схему їм не вдавалося. Окрім того, гіпотеза сталості преференцій давала можливість ігнорувати чинник їх формування – з точки зору евристичності самого пояснення – концепція нічого не втрачала, а з ним – лише зайве ускладнювався аналіз. Це дало підстави М. Грановетеру стверджувати обмежене зацікавлення Г. Беккером щодо соціальних відносин як контексту соціальної чи економічної дії. Ці відносини розглядалися як діади зв'язків між акторами, що займають альтернативні позиції у межах ринку [Granovetter, 1985: 486-487]. Коли йдеться про вальрасівську модель обіну й похідну від неї логіку пояснення взаємодій, система діад є зручною, однак саме вона є мішенню для соціологічної критики. Дж. Колмен натомість акцентує увагу не просто на акторах, а характері відносин між ними. Аналізуючи «зелотство» (“zeal”) й «безбілетництво» (“free riding”) наголошує, що констеляція інтересів, які мотивують актора до зелотства така ж сама, як і констеляція інтересів, які мотивують його до безбілетництва. Зниження ризику безбілетництва, за Дж. С.

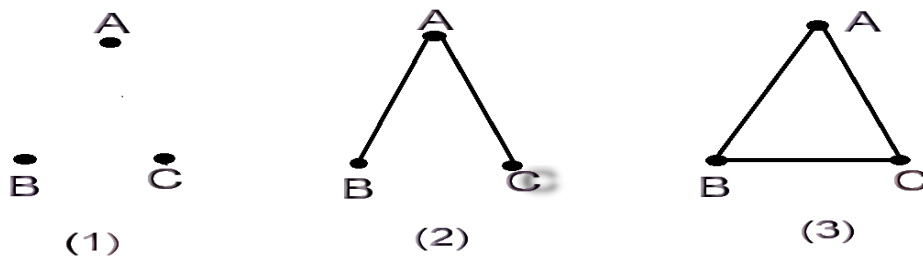
---

⁸¹ Дж. С. Колмен справедливо веде відлік дискусій щодо неї від класичної роботи економіста М. Олсона «Логіка колективної дії» (1965 р., україномовний переклад – 2004 року) [Coleman, 1988: 52; Олсон, 2004].

Колменом, пов'язано із можливістю групою генерувати та підтримувати ефективні санкції. Як вже зазначалося, всупереч, класичній соціологічній традиції, Дж. С. Колмен не розглядає норму як задану – вона для нього формується в перебігу взаємодії акторів. Якщо взаємодія відсутня – норма не може виникнути, отже й підтримка санкцій за таких умов неможлива.

Припустимо, є актори А, В, С зв'язки між якими позначені лініями на Рис. 3. У першому випадку зв'язки між акторами відсутні, відповідно актори не мають змоги впливати на внесок один одного у створення блага, у другому випадку – актори В і С мають зв'язки з актором А, але не між собою, у третьому – всі три актори пов'язані між собою, а отже можуть здійснювати взаємний вплив. Саме третя візуалізація, за Дж. С. Колменом, ілюструє ситуацію, коли найбільш імовірно виникнення злоства й на менший ризик вибору кимось із акторів стратегії безбілетника.

Рис. 3. Структури зв'язків між акторами, що мають різний потенціал провокування злостства.

Візуалізовано за [Coleman, 1994: 276].

Дж. С. Колмен наголошував на двох соціоструктурних передумовах, необхідних для генерування та підтримки норм: 1) наявність соціальних зв'язків між акторами та 2) закритість мережі, що фактично означає силу цих зв'язків [Coleman,

1994: 278]. У сім'ї взаємодія між акторами, зазвичай, наявна, а сама мережа – закрита. За таких умов імовірність виникнення безбілетництва має бути суттєво нижчою, а злотства вищою.

Вище продемонстровано, як можна евристично доповнити економічний підхід врахуванням соціоструктурної компоненти, водночас, без звернення до нормативістського пояснення, яке б передбачало існування заданої наперед норми, що схиляє одного актора до злотства, а іншого – до безбілетництва. Не змінюючи вихідних засновків підходу, а лише посиливши у концепції соціоструктурну компоненту через більш уважний опис зв'язків між акторами, можна зробити пояснення більш послідовним у межах самої ТРВ, однак це потребує уваги до структурного контексту дії – у даному випадку, вкоріненого у взаємній залежності акторів у відносинах між собою на мікрорівні.

Отже, може зробити висновок, що на теоретичному рівні не заперечуючи соціоструктурного характеру підстав людської поведінки, підхід Г. Беккера, водночас, не передбачав включення цих підстав у пояснювальну схему. І причина цього полягала в гіпотезі сталості преференцій. Проблемний характер цього аспекту економічної версії теорії раціонального вибору для Дж. С. Колмена був очевидний з огляду на те, що він аналізував її з точки зору завдань соціологічного дослідження. Позаяк формування його концепції мікро-макро переходів відбувалося на руїнах традиційного структурно-функціонального аналізу, то одним із ключових завдань було пояснити аспект змін шляхом синтезу, який виявився досить проблемним.

2. 3. Порушення «умови сумісності» у синтетичних засновках концепції мікро-макро переходів

На підставі вище викладеного аналізу може вважати засновки концепції мікро-макро переходів синтетичними у тому сенсі, що вони передбачали елементи інтегрального та формального синтезу [про типологію типів теоретичного синтезу див. у Судаков, 2018]. Дж. С. Колмен здійснив ідентифікацію парадигмальних

відмінностей соціологічного та економічного теоретизування, намагаючись їх поєднати на підставі кількох компромісних принципів: ціле-орієнтації та максимізації корисності, похідними від яких були інші його концептуальні тези (відмова від заданої норми).

Наша логіка скеровується епістемологічною концепцією П. Фесрабенда, котрий відштовхувався від точки зору, що немає жодних універсальних правил, які б скеровували наукове пізнання. Відсутність цих правил – не проблема, а передумова приросту наукового знання. Як було показано вище, соціологічне та економічне теоретизування інституціоналізувало відмінні способи визначення об'єктів власних дисциплін та обґрунтування способів одержання знань. Ці відмінності були пов'язані із становленням наприкінці XIX – на поч. XX ст. дисциплінарних меж. Таким чином соціологія згенерувала свій власний універсум методологічних та теоретичних орієнтирів і базованих на них очікувань стосовно підсумкового вигляду концепцій, котрі мають претензію на статус «соціологічних». Стан мультипарадигмальності призвів до проблематизації єдиних очікуваних стандартів теоретизування у самій соціології, вже не говорячи про ерозію «єдиних» стандартів науковості для соціально-поведінкових наук у цілому⁸². Збереження дисциплінарної ідентичності соціології стало так само проблемним і чи не єдиним інструментом її підтримки, слугувало відтворення умов «дискурсивної тяглості» через артикуляцію конвенційних ідей, ґрунтованих на «спільній» історії дисципліни, що часто передбачало їх «ритуальне використання» [Фітісова, 2015]. Перша невдача класичної доби – парсонівська невдача знаходження спільного знаменника для

⁸² Добрим свідченням ерозії цих стандартів може слугувати неспроможність у класичній соціології синтезувати принципи соціологічного (втіленого Е. Дюркгаймом та М. Вебером) та економічного (насамперед, втіленого А. Маршалом) способів мислення, здійсненого Т. Парсонсом [про це, наприклад, - Holton, 1991]. Фактичного його спроба, як вже демонструвалося у першому розділі, звелася до того, що дюркгаймівська модель теоретизування стала провідною і маргіналізувала інші способи постановки питань та генерування теоретичних пояснень, що й призвело до його зсуву від дії до системи, що викликав неприйняття Дж. С. Колмена. Ситуація мультипарадигмальності мусила лише загострити цю проблему. Парсоніанське розуміння зв'язку соціології та економіки фактично звелася до логіки свого часу запропонованої В. Парето, яка передбачала, що соціологія та економіка вивчають різні аспекти «цілого» (whole) соціальної системи, що було фактично підставою розмежування, а не синтезу. Дж. Годгсон, за підсумками аналізу теоретичної дискусії 1930-х років між Т. Парсонсом та Л. Робінсом, назвав це «консенсусом Парсонса-Робінса» ("the Parsons-Robbins consensus") [Hodgson, 2008: 109].

соціологічного та економічного теоретизування, таким чином, стала відтворюватися в подальшому, позаяк дисциплінарне розмежування соціології та економіки є частиною цієї конвенційної логіки, що забезпечує дисциплінарну ідентичність соціології. Коли Дж. С. Колмен, скерований логікою онтологічної очевидності, спробував знову окреслити проблему міждисциплінарному зв'язку в евристичному ключі, використавши її як стимул для оформлення концепції мікро-макро переходів, він став зручною мішенню критики, адже «очевидними» його засновки були в дисциплінарних межах економіки, але не соціології (максимізація корисності). Концептуальні засновки можуть бути «очевидними» лише, якщо існує порядок легітимації цих засновків як апіорних у межах самої дисципліни. Якщо в неокласичній економічній теорії, як донедавна – ключовій парадигмі економічного мислення, така легітимація базувалася на понятті інтересу, то в соціології, радше, поняття норми у дюркгаймівській версії її концептуалізації, задавало принципово відмінні очікування щодо стандартів теоретичної рефлексії. Тому, що було «очевидним» для економічного теоретизування, виглядало наївним чи «редукціоністським» у межах соціологічного. Дж. С. Колмен та його критики послуговувалися відмінними «мовами».

На відміну від соціології, для неокласичної економічної теорії принцип максимізації корисності є апіорним припущенням, яке лежить в основі всіх пояснювальних моделей і не потребує доведення. У термінах П. Феєрабенда можемо сказати, що неокласична економічна теорія базувалася на відмові від розмежування між «теорією» та «спостереженням». Замість того, аби будувати додаткові епістеомлогічні та методологічні розмежування між реальністю та способами її дослідження, пропонується використовувати логіку автентичного опису, який дає інтуїтивно зрозумілі та прості інструменти для дослідницької роботи. З епістеомлогічної точки зору це було своєрідне повернення до картезіанської доктрини «очевидності» істини, а з емпіричної точки зору мало гарантувати спрощення дослідницького процесу. Однак ідея відмови від розрізнення між

«теорією» та «спостереженням», як бачимо, засвідчила обмежену евристичність, коли йшлося про міждисциплінарні перетини. Якщо «економічний підхід» Г. Беккера керувався логікою цієї відмови, то соціологія йшла шляхом конструювання додаткових розмежувань між соціальною реальністю та теорією, що її описує та пояснює, оскільки принцип неочевидності є фундаментальним для соціологічної уяви, яка має викривати латентне за явищами, що слугують об'єктом вивчення. Економіка та соціологія «спостерігають» відмінні реальності. Об'єкти, конструйовані у межах їх теоретичних універсумів – це різні реальності, для яких класика дисциплін задала відмінні параметри аналізу.

Легітимний науковий стандарт вимагає здійснення пізнавального процесу на підставі умови сумісності, що передбачає вимогу за якої нові гіпотези мають бути узгоджені загальноприйнятими теоретичними засновками. Умова сумісності, за П. Феєрабендом, гарантує «додавання нових фактів» до наукового знання. Нові гіпотези, що формулюються дослідником мають бути узгоджені вже з наявними теоріями, що визнані у межах дисципліни. Йдеться, таким чином, про сумнісність вже наявного, «легітимного» знання у фазовій спільноті із проблематизацією поточних емпіричних реалій. Умова сумнісності, водночас, гарантує легітимний статус вже існуючого знання та парадигми, до якого воно прив'язане. Застосовуючи цей епістемологічний принцип до розглянутої у цьому дослідженні теми, можемо сказати, що у випадку концепції мікро-макро переходів ця умова порушена.

За П. Феєрабендом, передумови для справжнього приросту наукового знання починаються тоді, коли відповідність між легітимними в науковій спільноті теоретичними засновками та дослідницькими гіпотезами – порушується. Це він називає «контріндукцією». Індуктивне – досвідне знання в науці, не є повсякденною індукцією, фактично «досвідне» знання виводиться із теоретично конструйованого об'єкту, який задає параметри аналізу реальності. Класична «індукція» (у феєрабендівському значенні) підлягає логіці типово прийнятого визначення об'єкту в межах даної дисципліни. Контріндуктивним, таким чином, може вважатися

пізнання, що входить у суперечність із непроблематично даними принципами легітимних теорій, а в нашому випадку – орієнтирами соціологічної уяви. Скептична установка щодо заданості норми, яка властива концепції мікро-макро переходів, може вважатися зразком такої «контріндукції». Парадоксальна ситуація полягає в цьому випадку в тому, що принципи ціле-орієнтації та максимізації корисності були «індуктивними» для економічної теорії, адже спиралися на легітимний стандарт теоретичного мислення прийнятий у межах даної дисципліни, і водночас «контріндуктивними» для соціологічної теорії, адже суперечили тим очікуванням щодо теоретичного мислення, яке формується виходячи із легітимних орієнтирів соціологічного теоретизування. Таким чином виникла дwoяка ситуація: з одного нова концепція, яка є контріндуктивною, могла б відкрити для соціологічного теоретизування нові можливості, з іншого – вона входить в конфлікт із його засадничими орієнтирами (заданістю норми у першу чергу).

Проблемність синтезу в першу чергу виявлялася в досить відмінних версіях концептуалізації «раціональності». Фактично, представники економічного підходу, повернулися до класичного визначення утилітарної версії моральної філософії, найбільш афористично і, водночас, вичерпно визначеної Дж. Бентамом⁸³, який під корисністю розумів схвалення/ несхвалення дії відповідно до її наслідків зі збільшення чи зменшення щастя [Бентам, 2009: 155]. Де, в свою чергу, розуміння того, що є «щастя», «добро» чи «перевага» – визначається актором суб'єктивно. Економічний підхід, теоретично поєднав утилітарну антропологію класичної моральної філософії та ординалістську теорію корисності з її відносним суб'єктивізмом. Наприклад, якщо актор – альтруїст, то він максимізує корисність вкладаючи більше благ в близького йому актора-егоїста. Цей синтез утилітарної

---

⁸³ Дуже характерною видається та обставина, що Г. Беккер посилається на Дж. Бентама дуже часто – понад десяток разів в «Економічному підході до людської поведінки» [Becker, 1976: 7-9, 55, 61, 63, 64, 137, 254, 256, 279]. У «Трактаті про сім'ю», у розділі, своє розуміння альтруїзму він виводить від А. Сміта, і тут же він знаходить можливість згадати бентамівську тезу про задоволення і страждання як критерій корисності [Becker, 1993: 277-278, 24]. У цілому, ця ж установка була властива і Дж. Стіглеру. Про рецепцію бентамівського утилітаризму Дж. Стіглером – див. [Brady, 2017].

антропології та ординалістської теорії корисності створив епістемологічні передумови для економічного імперіалізму, посилений формальними математичними моделями, він уможлиблював аналіз будь-якого явища: від злочинності до наркотичної залежності, від сімейних відносин до функціонування груп впливу – виходячи з принципу максимізації корисності.

Для Дж. С. Колмена ціле-раціональна дія (“purposive action” – буквально «дія орієнтована на мету»), теж була важливими компонентом теорії, однак якщо проаналізувати соціологічну рефлексію раціональності у другій половині ХХ ст., то стане очевидним, що соціологія станом на той період не могла перейняти таку установку некритично. Прояви економічного імперіалізму у соціології виразно почали проявлятися у 1970-1980-і роки, коли вийшло друком чимало ключових праць представників Чиказької економічної школи.

На цей період всередині самої соціології відбувалися напружені дискусії стосовно природи раціональності та способів її теоретичної рефлексії, особливо під впливом постструктуралізму, постмодернізму та критичної теорії, які були виразно орієнтовані на підважування класичного стандарту раціональності [Дерріда, 1994; Бодріяр, 2002; Фуко, 2003; Фуко, 1996; Горкгаймер, 2006]. Г. Гарфінкел, розвиваючи ідеї А. Шюца, який підкреслював, що ідеал раціональності не є специфічно характерним для повсякденних взаємодій, смисли яких визначають неproblemатичну даність соціального [Гарфінкел, 2005: 329-330, 333]. Замість раціонально мотивованої соціальної дії у веберівському сенсі чи нормативно регульованої дії відповідно до парсонівського бачення, феноменологічна традиція пропонувала реконструювати дії та взаємодії через релевантні для суб'єктів смисли вкорінені в життєсвіті, які складають інтерсуб'єктивне тло самої комунікації [Шюц, Лукман, 2004]. Смисловий характер дії не означав відкидання нормативної компоненти, але стимулював переглянути місце і концептуальний статус раціональності у соціологічній теорії. За слушним твердженням Ю. Габермаса, феноменологічна традиція заклала підстави переорієнтації в розумінні

раціональності з когнітивно-інструментальної в комунікативну площину [Habermas, 1984: 14]. «Веберівський ренесанс» відбувалася неоднаково й проявлялася у двох тенденціях: посиленням інтересу до інтерпретативної складової його спадку, або ж прагненні інтегрувати веберівський аналіз раціоналізації у вже існуючі напрацювання емпіричного характеру. Вираження першої тенденції у [Тенбрук, 2013⁸⁴]. Зразок другої у [Sterling, Moore, 1987]. Отже, станом на 1960-1980-і роки в соціології не існувало єдиної, загальноприйнятої рамки сприйняття веберівського спадку, що уможлиблювало множинний погляд на тематику раціональності. Ключова проблема, яка в стосунку до тематики раціональності перебувала у фокусі уваги – це зведення раціональності до її інструментальної форми. І увага ця була критичною. Принципове неприйняття економічно орієнтованої рамки для раціональності, звісно, обумовлено набагато глибшими епістемологічними розходженнями між соціологічним та економічним пізнанням.

Нормативістська установка була логічним наслідком епістемологічного реалізму класичної соціологічної теорії.

Соціологічні теорії, які виникали у період піднесення економічного імпреалізму – були здебільшого теоріями про об'єкт пізнання, де сам процес пізнання ставився у пряму залежність від способів його – об'єкту, онтологічного означення. Це наштовхує на припущення, що подібний стан обумовлювався не якимись специфічними умовами теоретизування в окремих країнах, а внутрішньою архітектонікою самого соціологічного мислення зав'язаного на логіці онтологічного пояснення. Можна обґрунтовано припускати, що описана вище ситуація була обумовлена в значній мірі класичною традицією. Причому, традицією певного кшталту, пов'язаною із лінією Е. Дюркгайма та парсонівським функціоналізмом, – іронічно названу, через поєднання частин двох прізвищ, З. Бауманом –

---

⁸⁴ Посилаємося на доступний російськомовний переклад роботи, оригінал доповіді, що ліг в основу статті, був вперше виголошений 1987 року у Бремені, таким чином обидва тексти представляють один період перепрочитання М. Вебера.

«дюрксоніанством»⁸⁵, що у ХХ ст. справила найбільший вплив і на теоретичне оформлення, і на дисциплінарний статус соціології як науки та академічної практики. Сучасні історики теоретичної соціології та філософи соціальної науки досить солідарні у висновках, що трансценденція соціального та окреслення його в категорії *sui generis* мала неокантіанське підґрунтя⁸⁶. Тобто, об'єкт був породжений не констатацією якоїсь онтологічної «даності», а був наслідком епістемологічного конструювання. Фактично, зазначене епістемологічне твердження сконструювало ту «онтологію», яка в наступне століття стала «самозрозумілою» для соціологічного теоретизування. І ця само зрозумілість ґрунтувалася на ідеях латентності та надіндивідуальних структур.

Висновки до Розділу 2.

Формування концептуальних засад колменівського підходу співпало в часі із експансією економічного пояснення у неекономічні царини досліджень – феномен, що отримав у соціально-поведінкових науках найменування «економічного імперіалізму», що спровокував здебільшого заперечну реакцію в соціологічній спільноті. Ця реакція, однак, не мала наслідком формулювання релевантної відповіді з боку самої соціології. Не стільки емпіричний успіх економічної науки обумовив впливовість її імперіалістичної експансії, скільки чітка епістемологічна програма, яка передбачала відмову від реалістичних засновків в теорії на користь аналітичної зручності. Соціологія натомість перейшла до мультипарадигмального стану не маючи змогу сформувати такий консенсус. До того ж, на відміну від соціологічної теорії 1960-1980-х років, економічна теорія мала консенсусну

⁸⁵ З. Бауман окреслює «дюрксоніанське соціальне знання» на зазначеному етапі – 1970-і роки, коли вийшла його праця, як «домінантну парадигму» в соціології [Bauman, 2010: р. 89]. І, якщо звісно, розуміти під цієї метафорою не лише Е. Дюркгайма й Т. Парсонса, а всю традицію між ними й підготовлену після них, то не погодитися із цим зауваженням складно.

⁸⁶ Детально неокантіанське підґрунтя дюркгаймівської і ширше – соціологічної теорії досліджено у [Rose, 1995]. «Неокантіанська парадигма, - стверджує авторка, – це джерело сильних і слабких сторін, як дюркгаймівської, так і веберівської соціології» [Rose: 1995, р. 1]. Чітко ідентифікуючи філософські джерела соціологічної теорії, вона також вказує на епістемологічне конструювання, на перший погляд – онтологічно даного предмету соціології.

інструментально орієнтовану концептуалізацію «раціональності». Це уможливило існування досить узгоджено епістемологічного ядра дисципліни, що зміцнило її позиції не лише змістивши теоретичний мейнстрім всередині самої економічної науки, але й зумовивши привабливість економічних моделей для інших соціально-поведінкових наук. Ці моделі спиралися на такі підстави: принцип максимізації корисності, ринок як середовище дії, стабільні преференції.

«Економічний підхід», розвинутий представниками Чиказької школи, спирався на ординалістську теорію корисності, що передбачала визначення цієї категорії у суб'єктивних параметрах, що лишало широкі можливості синтезу із соціологічними підходами до формування преференцій – питання, яке економічна теорія лишає за дужками, як менш принципове. Однак цієї точки перетину виявилось замало тому, що проблема синтезу була не лише й не стільки методологічною, але й епістемологічною. А в другому випадку синтез був ускладнений всієї історією обох дисциплін.

Всупереч скепсису теоретиків від соціології, позиція Дж. С. Колмена представляла компромісний варіант, який полягав у прийнятті низки епістемологічних припущень (принципів ціле-орієнтації та максимізації корисності як основи концепції мікро-макро переходів при більшій нейтральності до принципу стабільності преференцій), однак із суттєвими застереженнями, ключовим із яких було неможливість елімінувати категорію «соціальна структура» та повністю замінити його «ринком». У межах своїх теоретичних пошуків Дж. С. Колмен і намагався розв'язати дилему, що постала з потреби цього синтезу: узгодити соціоструктурні імперативи дії із суворим слідуванням методологічному індивідуалізму. Ці пошуки порушили традиційний, сформований епохою класики *modus vivendi* між економікою та соціологією, де перша була продовженням Просвітництва, а друга – реакцією на нього.

Утилітарна моральна філософія, що склало фундамент протоекономічного знання, мала виразну вкоріненість у політичній та соціальній філософії Нового часу, пов'язану з концептами «суспільного договору» та «корисності», соціологія як новий проект мала слугувати своєрідним доповненням до дискусій про корисність та вигоду із увагою до солідарності та інтеграції. Економічний імперіалізм, таким чином, здійснював радикальний розворот соціологічної теорії у докласичну добу, та обставина, що у своїй *magnum opus* «Підставі соціальної теорії» Дж. С. Колмен порівняно рідко посилається на класиків соціології, натомість значно більш охоча звертається до здобутків утилітарних моралістів та філософів природного права, є симптоматичним підтвердженням цієї обставини. У цьому вбачаємо ключову епістемологічну складність. Причина чому соціологічна спільнота із значним упередженням поставилася до теоретичного синтезу Дж. С. Колмена обумовлена тим, що він входив у суперечність із базовими орієнтирами соціологічного теоретизування – це не емпіричне питання, а питання епістемологічних підстав науки. Якщо в неокласичній економічній теорії, як донедавна – ключовій парадигмі економічного мислення, така легітимація будь-якої концепції здійснювалася через категорію «інтересу», то в соціології через «норму» у дюрксоніанській традиції концептуалізації. Відмінні стандарти теоретичної рефлексії призводили до того, що було «очевидним» для економічного теоретизування, виглядало наївним чи «редукціоністським» (за Ч. Тіллі) у межах соціологічного. Дж. С. Колмен та його критики послуговувалися відмінними «мовами».

Використавши принципи епістемологічного аналізу концепції за П. Фесрабендом, ми назвали це порушенням умови сумісності. Легітимний науковий стандарт вимагає здійснення пізнавального процесу на підставі умови сумісності, що передбачає вимогу за якої нові гіпотези та концепції мають бути узгоджені загальноприйнятими теоретичними засновками. Умова сумісності гарантує приріст знання на основі сталих теоретичних принципів та внутрішньо дисциплінарних

ритуалів. Умова сумісності, водночас, гарантує легітимний статус вже існуючого знання.

У термінах П. Феєрабенда це означало б, що неокласична економічна теорія та базована на ній теорія раціонального вибору базувалася на відмові від розмежування між «теорією» та «спостереженням». Однак ідея відмови від розрізнення між «теорією» та «спостереженням», як бачимо, засвідчила обмежену евристичність, коли йшлося про міждисциплінарні перетини, адже соціологія йшла шляхом конструювання додаткових розмежувань між соціальною реальністю та теорією, що її описує та пояснює, оскільки принцип латентності – фундаментальна риса соціологічного теоретизування з часів концептуалізації соціального як *sui generis* Е. Дюркгаймом. Економіка та соціологія «спостерігають» відмінні реальності, що історично сконструйовані різними епістемологічними орієнтирами. І саме до цієї епістемологічної пастки втрапила концепція мікро-макро переходів.

РОЗДІЛ 3. ЦІЛЕ-ОРІЄНТАЦІЯ ТА МАКСИМІЗАЦІЯ КОРИСНОСТІ: ПРОБЛЕМНІ ПІДСТАВИ КОНЦЕПЦІЇ МІКРО-МАКРО ПЕРЕХОДІВ

Критика інкорпорованих Дж. С. Колменом до соціологічної теорії принципів ціле-орієнтації та максимізації корисності, таким чином, вкорінена у принципово вдмінні епістемологічні практики соціологічного та економічного пізнання. У випадку критики йшлося не так про емпіричну переконливість даних принципів, як про їх засадничу суперечність легітимному стандарту соціологічного теоретизування. Нехтування Дж. С. Колменом від самого початку необхідності епістемологічного обґрунтування вихідних засновків власної концепції на користь онтологічної аргументації з її досвідною «очевидністю», лише загострила цю проблему, заблокувавши подальшу продуктивну інтеграцію соціологічної та економічної теорії. Це нехтування спиралося на легітимний в економічній теорії орієнтир в обґрунтуванні релеванності концепції, яким був принцип ціле-орієнтації, але який таким не був у теорії соціологічній. Найбільш виразною реакцією в соціології межі ХХ-ХХІ ст. на Колменову амбіцію, була спроба інкорпорувати логіку мікро-макро переходів оминаючи раціональність.

Це ілюструють підходи в межах сучасної аналітичної соціології⁸⁷ – напрямку який чи не найбільше (оминаючи ТРВ) зазнав впливу колменівської концепції мікро-макро переходів, прийняли загальну схему мікро-макро переходів, але поставилися зі значним скепсисом до ціле-орієнтації як вихідного припущення при побудові концептуальних пояснень. Ця рецепція з точки зору мети нашого дослідження цікава тим, що вона артикулює таке питання: наскільки взагалі принциповим є припущення про ціле-орієнтацію та максимізацію корисності й чи може концепція мікро-макро переходів зберігати свою евристичність без них?

⁸⁷ Ці дві стратегії, звісно, не єдині. У першому розділі згадувалася концепція інституційної логіки, яка теж звернула увагу на ідею мікро-макро переходів, але вслід соціологічній епістемології відкинула два зазначені принципи. До найцікавіших спроб інкорпорації колменівського підходу в легітимну соціологічну теорію, належить, на нашу думку, спроба Г. Яіра перетлумачити положення концепції мікро-макро переходів в екзистенційних категоріях, виділяючи в ній експліцитний та імпліцитний рівні. Ця спроба є цікавим зразком узгодити соціологічний концепт латентності із концепцією мікро-макро переходів, тільки не в стосунку до реальності на яку концепція спрямована, а в стосунку до неї самої [Yair, 2008].

Забігаючи наперед, вкажемо, що відповідь аналітичної соціології – так, тоді як відповідь ТРВ – ні. Однак чи дають різні відповіді різні наслідки для пояснювальною можливості концепції?

3. 1. Аналітична перспектива концепції мікро-макро переходів: елімінація принципу ціле-орієнтації

Аналітична соціологія належить до числа відносно нових мета-теоретичних віянь у соціальній науці, котре однак не претендує на статус осібної теорії, а репрезентує себе як «реформістський рух»⁸⁸ у межах соціологічної науки, котрий виходячи із вимоги більшої описовості та установки на класифікацію соціальних процесів, підважує кілька загальновизнаних засад традиційної соціологічної уяви. По-перше, аналітична соціологія полемізує із концепцією латентності, на якій будується самообґрунтування соціології від часів Е. Дюркгайма – ідея того, що за певним явищем стоїть «прихована» реальність, що обумовлює його зміст і прояви. Відкидаючи таке пояснення, «аналітики» наполягають на необхідності зведення аналізованого явища до низки очевидних складників, які підлягають безпосередньому спостереженню⁸⁹. Там, де це неможливо зробити «у полі», пропонують застосувати агентне моделювання (АВМ) і симулювати мережі акторів, закладаючи в алгоритми їхні відомі ключові властивості. Зміст і причини явища необхідно шукати у ньому самому, через реконструкцію хитких/ стійких зв'язків його складників і загального контексту прояву. По-друге, на попередньому епістемологічному припущенні ґрунтується вимога механіцистського пояснення (mechanism-based explanation). Явище є поясненим, якщо реконструйований «причинний механізм», що лежить в основі його виникнення та відтворення. Механізм не є універсальним, тому аналітики прихильно ставляться до

⁸⁸ [Hedström, Ylikoski, 2011: 386].

⁸⁹ З епістемологічної точки зору можна сказати, що вони йдуть шляхом елімінації відмінностей між «теорією» та «спостереженням», що описане в другому розділі роботи. Критика латентності суголосна методологічним засновкам Дж. С. Колмена.

епістемологічної програми «теорії середнього рівня», прагнучи для кожної конкретної групи явищ шукати релевантний їй механізм [Hedström, Swedberg, 2005; Hedström, Ylikoski, 2014: 61-65].

Епістемологічний плюралізм, на якому базується механіцистське пояснення, не передбачає припущення про засадничу ціле-орієнтацію – вона може бути, а може бути й відсутня, тож концепт раціональності, хоча і не відкидається цілком, але їй не відводиться пріоритетне значення. Зародившись у 1990-і⁹⁰ р. р., цей реформістський рух за перебудову соціологічного мислення здобуває прихильників в академічному середовищі: дослідницькі центри виникають у різних країнах, найближча в часі (2018 рік) конференція Міжнародної мережі аналітичної соціології (INAS⁹¹) відбудеться у Стенфордському університеті. Перед тим такі конференції відбувалися в університеті Осло (2017 р., Норвегія), Утрехтському (2016 р., Нідерланди), Гарвардському (2015 р., США) університетах та інших авторитетних закладах. З 2013 року за участі цієї мережі присуджується щорічна міжнародна нагорода імені Роберта Мертона (The Robert K. Merton Award), яка орієнтована на заохочення дослідників у цій царині.

Такі журнали як “Rationality and Society” виступають як платформи для оприлюднення результатів емпіричних досліджень, а також теоретичних статей у цій царині. Примножується інституційна інфраструктура, яка сприяє розвитку цього напрямку. У 2014 року у Швеції на базі університету Лінчепінга було засновано Інститут аналітичної соціології, який очолив класик цього напрямку П. Гедстрем. Інститут забезпечує викладання низку навчальних курсів для фахівців різноманітного суспільствознавчого профілю згаданого університету, має власну програму підготовки PhD і тісно співпрацює із заснованим П. Лазарсфельдом Міждисциплінарним центром інноваційної теорії та емпіричних досліджень при

⁹⁰ [Manzo, 2010: 138].

⁹¹ Офіційний веб-сайт: <http://analyticalsociology.com/>

Колумбійському університеті⁹² (Interdisciplinary Center for Innovative Theory and Empirics, ICITE).

Хоча кількість видань присвячених аналітичній соціології зростає, ще порівняно небагато книг мають узагальнюючий характер. До них можна віднести «Соціальні механізми: аналітичний підхід до соціальної теорії»⁹³ (перше видання – 1998 року, наступні перевидання 2004 та 2005 років), «Оксфордську читанку з аналітичної соціології» (2009) за редакції П. Гедстрема та Р. Сведберга, «Аналітична соціологія та соціальні механізми» (2011) за редакції П'єра Демеленара (Demeulenaere), а також порівняно найсвіжіше видання «Аналітична соціологія: дії та мережі»⁹⁴ (2014) за редакції Джанлуке Манцо (Manzo), що стало підсумком конференції у Сорбоні у червні 2011 р.: туди здебільшого увійшли статті написані учасниками на основі власних доповідей.

Видається виправданим стверджувати, що своїм виникнення аналітична соціологія найбільше завдячує двом обставинам: по-перше, теоретичній реакції на фактичний стан мультипарадигмальності у соціологічному пізнанні, який закріпився на кінець ХХ ст. в академічному середовищі більшості країн, де соціологія була інституціоналізована, по-друге, поступу в методах аналізу даних, що не в останню чергу стався внаслідок інтенсивного розвитку інформаційних технологій, а також поширення Інтернету. Крах академічного домінування структурного функціоналізму у США, веберівський ренесанс (як і багато інших «ренесансів» пов'язаних із класичними і «докласичними» авторами), піднесення критичної теорії, впливи із суміжних соціально-гуманітарних наук обумовили відсутність єдиної парадигми як бази для соціологічної уяви та пізнання, щодо якої б існував консенсус, подібно до того, котрий існує із незначними застереженнями, скажімо в економічній науці [Селені, 2015: 41-43]. Якщо початково серед багатьох соціологів існувало

⁹² Офіційний веб-сайт установи: <http://www.incite.columbia.edu/the-institute-for-analytical-s/>

⁹³ Показово, що ця праця авторами та упорядниками була присвячена Дж. С. Колмена та його вчителю Р. Мертону.

⁹⁴ Із 16 статей включених до видання, 7 містять посилання на праці Дж. С. Колмена, що чітко показує значущість його ідей для розвитку аналітичної соціології в останні роки.

переконання в тому, що такий стан є радше тимчасовим, скажімо прогнозувалося, що має виникнути нова «рефлексивна» та «радикальна» соціологія, або виникнути якась інтегративна соціальна наука, яка відмовившись від багатьох парадигмальних обмежень класичного періоду, здолає існуючі дисциплінарні рамки – це також була певна реакція на відсутність єдиного стандарту соціологічної уяви [Гоулднер, 2003; Wallerstein, 1991]. То ближче до 1990-х років стало більш очевидним, що мультипарадигмальність в соціологічному пізнанні не стільки тимчасова аномалія, скільки фактичний стан, який вочевидь може бути доволі тривалим. Таким чином, аналітична перспектива позиціонувала себе у теоретичних дискусіях не як *ще одна чергова концепція* на додачу до вже наявних і конкуруючих за домінування у поясненні соціоструктурних процесів, скільки як мета-теоретична рамка, яка уможлиблює діалог між різними концепціями і створює умови для плідного взаємного впливу. Однак ця обставина є радше імперативом аналітичної перспективи, аніж доконаним наслідком її втілення, позаяк сама ця перспектива спирається на низку епістемологічних засада, котрі мають далеко не конвенційний характер у межах соціології.

Вище згадувалося про опонування соціологами-аналітиками⁹⁵ класичній тезі про латентний характер соціальної реальності – теза, яка лежить в основі академічного здорового глузду і є епістемологічною підставою для багатьох існуючих теорій. Так само аналітична перспектива доволі критична до традиційних кількісних методів обробки соціологічних даних, через їхній есенціалістський характер. Ці методи та методологічні підходи розглядають змінні як сталі, невід’ємні характеристики актора, хоч і роблять зауваження щодо «імовірнісного» характеру пояснень: скажімо, пояснюючи ті чи інші соціальні дії через місце проживання, вік, стать чи рівень освіти, як впливові чи ключові змінні. Натомість, аналітики прагнучи вловити плинність соціального процесу, виступають за

---

⁹⁵ Тут вживатимемо термін «аналітик» не у сенсі професійної діяльності орієнтованої на підготовку аналітичних звітів, а як представників відповідного реформістського руху в межах соціології – аналітичної соціології.

комбінування якісних та кількісних методів збору даних та пошук нових кількісних методів обробки, активно залучаючи для генерування гіпотез агентне моделювання, з його допомогою модернізуючи експеримент, квантифікуючи нарративний аналіз тощо. З орієнтацією на ці принципи в межах аналітичної соціології активно розробляються нові концептуальні стратегії, найцікавішим із яких є, мабуть, ситуаційна теорія дії (“*situational action theory*”), яка пояснює соціальну дію як наслідок сприятливого збігу між певними характеристиками актора та контексту його дії й особливо знайшла підтримку в межах аналітичної соціології девіантної поведінки.

Хоча подібні настанови можуть створювати проблеми для справжнього теоретичного діалогу на якому наполягають аналітики, водночас, вони доволі продуктивно комбінуються із епістемологічними та теоретико-методологічними засадами стратегії Дж. С. Колмена. Насамперед, прагненням останнього відійти від холізму та нормативізму класичного соціологічного теоретизування, що кристалізувалося у відмові від макро-макро пояснення. Макро-макро пояснення, коли одне явище пояснювалося через інше якраз було наслідком установок на латентність і реалізм дюркгаймівського зразка *sui generis*. Припущення, що існує певна реалія (скажімо, капіталізм), яку можна пояснити іншою реалією – так само зовнішньою і примусовою щодо індивідів, як і всі соціальні факти (скажімо, протестантська етика), в принципі не робила необхідним звернення до мікрорівня соціальних відносин. Але, якщо таке пояснення ще могло мати евристичну цінність завдяки виявленню певних каузальних зв'язків, то динамічна перспектива лишалися недоступною для пояснення. Неспроможність таких теорій переконливо пояснити соціоструктурні зміни – були ключовою причиною прагнення Дж. С. Колмена відійти від успадкованого від соціологічної класики холізму та нормативізму.

Окремо, що могло приваблювати соціологів-аналітиків його теоретичному доробку – виразний інтерес до пошуку нових методів збору та обробки даних: впровадження експериментів та ігрового моделювання у соціологічні дослідження,

формальні моделі, нові індекси. І хоча чимало праць орієнтованих на методологічне оновлення соціології, ним були написані 1960-1970-і роки, і з того часу чимало змін у самих інструментах збору та аналізу даних відбулося, в цілому ця обставина була хоч і більш другорядною в порівнянні з першою, але також посилював інтерес аналітичної соціології до доробку Дж. С. Колмена, котрий в підсумку був оголошений одним із предтеч аналітичної перспективи у соціології [Hedström, 2005: 113]. У тих украй рідкісних публікаціях у вітчизняних фахових журналах, які присвячені спадщині Дж. С. Колмена та аналітичній перспективі у соціології часом можна зустріти тези⁹⁶ про Дж. С. Колмена як *представника* аналітичної соціології, хоча все ж із цією тезою погодитися не можна – Дж. С. Колмен був саме предтечею аналітичної перспективи, але в своїй сучасній формі, вона сформувалася у 1990-2000-і роки і продовжує формуватися далі. До того ж, є низка відмінностей, які найбільш рельєфно можна виявити порівнюючи підстави аналітичного підходу та теорії раціонального вибору, яка складає ключове теоретико-методологічне підґрунтя концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена.

Справді, чимало сучасних теоретиків, які репрезентують аналітичний підхід, починали свою академічну кар'єру у тіні ТРВ [Hedström, Ylikoski, 2014: 57]. І навіть нерідко можна зустріти тези про те, що аналітична соціологія – різновид ТРВ, або ж може бути посилена завдяки її здобуткам. Останнє твердження особливо характерне для самих прихильників ТРВ [Kroneberg, Kalter, 2012: 86-87; Opp, 2013: 340-341, 345-347]. Зв'язок цей полягає не лише в біографічній ситуації окремих соціологів-аналітиків, хай навіть впливових для самого руху, але й внаслідок деяких спільних орієнтирів. До них можна віднести: 1) емпірично орієнтований характер

---

⁹⁶ М. Гацков говорить про Дж. С. Колмена як «одного з найбільших представників експлораторно-аналітичної соціології» [Гациков, 2011: 154]. Про хронологічні рамки цієї перспективи вище вже згадувалося. Вважається, що сам термін «аналітична соціологія» утвердився лише на початку XXI ст., після виходу книги П. Гедстрема «Анатомуючи соціальне: про принципи аналітичної соціології». В оригіналі вжите слово “dissecting” [Manzo, 2014: 4; Hedsröm, 2005]. Урешті, проблемність пропонованої М. Гацковим атрибуції полягає навіть не в усталеності термінології чи хронологічній належності, скільки в низці принципових відмінностей, які характеризують концептуальний підхід Дж. С. Колмена та аналітичну соціологію.

теоретизування й дослідження; 2) методологічний індивідуалізм як підстава цього теоретизування, і як наслідок із другої тези 3) увага до соціальної дії на мікрорівні.

Аналітична соціологія не позиціонує себе як мікро- чи макросоціологічний підхід і не прагне знайти місце у звичних дихотоміях соціологічного знання⁹⁷. Теж саме стосується «кількісного» чи «якісного» підходу, хоча все ж аналітики схильні використовувати насамперед квантифіковані інструменти досліджень, і навіть впроваджують квантифікацію у якісні дослідження⁹⁸ – однак це не є самоціллю. Переконавання, що між мікро- та макрорівнями існує каузальний зв'язок, який і має бути ключовим об'єктом соціологічного дослідження й тільки через ці зв'язки можна пояснити, відмирання старих, або ж генерування нових поведінкових зразків на мікрорівні, та структурні зсуви на макрорівні, тож ідея механіцистського пояснення – на якій наполягають аналітики з одного боку орієнтує їх на особливо прискіпливу увагу до мікрорівні соціальних відносин, де взаємодії є ключовими об'єктами спостережень – але не самоціллю пояснення. Це обумовлює їхню прихильність до методологічного індивідуалізму, а реляціоністський, а не субстанціональний підхід до об'єкту соціологічного дослідження, коли у фокусі не окреме явище чи група явищ, а зв'язки між ними, що описуються «соціальними механізмами», мотивує їх використовувати логіку мікро-макро переходів і критична настанова щодо заданості нормативного зразка.

У соціологічній теорії широкий ужиток предикату «аналітичний» був пов'язаний із структурним функціоналізмом. Однак пропонований соціологами-аналітиками зміст суттєво відрізняється від парсоніанських абстрактних схем, які

⁹⁷ Дж. Манцо уточнює, що аналітична соціологія не прагне побудувати узагальненої «гранд» теорії зв'язків мікро- та макрорівнів соціальних процесів і відносин, її теоретична амбіція полягає в тому, щоби «забезпечити детальні описи (“descriptions”) того, як цей зв'язок розгортається для конкретного та обмеженого сегменту соціального світу» [Manzo, 2015: 419]. Тут задля уникнення термінологічної плутанини, слід уточнити, що часто вживаний аналітиками термін «опис» (“description”) за значенням не цілком збігається із поняттям опису, яке прийнято вживати у вітчизняній традиції, де «опис» зв'язків, протиставляється «поясненню». Наприклад, «описове дослідження» як таке, що не претендує на виявлення каузальності, а лише систематизує зв'язок змінних, і воно відмінне від «аналітичного». Аналітики вживають термін «опис», як бачимо, двояко, але більше зі значенням систематичного опису саме каузальних зв'язків.

⁹⁸ Дуже яскравий заразо цього див. у [Franzosi, 2014]. Пропонований оригінальний метод квантифікації нарративного аналізу.

радіше дедуктивно виводилися з низки вихідних постулатів. Схеми звані «аналітичними» у межах структурного функціоналізму були радше візуалізаціями чи стислими систематизаціями ключових теоретичних засновків, які лежали в його підвалинах. Вони не претендували на опис конкретних емпіричних реалій, а радше відображали ключові принципи теорії. Натомість більшою мірою індуктивна, наскільки це можливо, логіка аналітичного підходу в сучасному його сенсі, орієнтована на побудову схем (генеративних моделей), які відображають причинний механізм емпіричного явища і який протиставляється абстрагованим від соціальної реальності структурно-функціоналістським схемам [Demeulenaere, 2011: 2]. Предикат «аналітичний» у цьому значенні відсилає до припущення, що кожен причинна природа кожного соціального явища чи процесу, обумовлена низкою «елементів», що перебувають у певних зв'язках між собою. Виявлення цих зв'язків і є метою дослідження, на їхній опис у генеративній моделі, орієнтована концептуальна мова підходу. Тому вони ніби «створюють» концепцію під кожне конкретне явище, а не описують аналітичними схемами (у структурно-функціоналістському значенні) загальні властивості всіх соціальних явищ, які опиняються у фокусі соціології. Їхня аналітична перспектива більшою мірою індуктивна й релятивістська. Остання риса важлива з епістемологічної точки зору, оскільки аналітична соціологія на декларативному рівні не визнає існування якихось *загальних* принципів, які обумовлюють цілісність соціальної реальності, як наприклад, вимога сталості системи у межах парсоніанського структурного функціоналізму, а стоїть на тому переконанні, що причинні зв'язки діють для обмеженого класу явищ і потребують конкретного виявлення і дослідження. Саме в силу такого релятивізму в чому найбільш виразно проявляється її вихід від стандартів класичного соціологічного теоретизування, вона хоч і критично сприймає класичний спадок, однак не претендує на його заміну – не прагне бути окресленою в термінах загальної соціологічної теорії. Її принципи орієнтовані радше не на створення нової парадигми, а на створення теоретичних, методологічних та

епістемологічних рамок для діалогу між різними традиціями за умов мультипарадигмальності. Хоча, звісно, уможливлення такого діалогу відбувається коштом визнання вихідних принципів цього підходу.

Про ці принципи буде сказано нижче. Ще один важливий наслідок згаданої релятивності у ставленні до соціальних явищ, який має принципову вагу у стосунку до місця концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена у межах аналітичного підходу: соціологи-аналітики відкидають тезу про необхідність загальної теорії соціальної дії. Із цього логічно випливає їхня критична настанова щодо цілеорієнтації актора: якщо підстави соціальних дій онтологічно множинні, то не може бути виведена єдина соціологічна теорія дії. Претензія економічного підходу на цілеорієнтацію як ключову підставу дії з позиції онтологічного плюралізму виглядала би надто телеологічно. Однак в аспекті колменівської концепції мікро-мако переходів, спроба створення загальної теорії дії була важливою амбіцією. Дж. С. Колмен починав свої теоретичні пошуки зі спроби методологічно-індивідуалістичного прочитання Т. Парсонса. У своїй реконструкції парсонівського спадку, Дж. С. Колмен наголошував, що той відмовився від евристичного компоненту у власному підході – прагненні вибудувати соціологічну теорію ґрунтовану на соціальній дії, на користь холізму та системи [Coleman, 1986a⁹⁹: 1309-1312]. Рання інтенція, яка була присутні у Т. Парсонса у 1930-х роках і, яка знайшла відображення у його «Структурі соціальної дії», до 1950-х років, цілком була затьмарена системною орієнтацією. Категорія «соціальної системи» стала центроутворюючою для його теорії і витіснила на периферію поняття «соціальної дії». Як було показано у другому розділі, на думку Дж. С. Колмена така еволюція справила в цілому негативний вплив на евристичний потенціал структурного функціоналізму і не в останню чергу призвела до його надмірної абстрактності та спекулятивності, яку намагався здолати представник наступного покоління структурних функціоналістів і

---

⁹⁹ Показово, що програмна теоретична стаття Дж. С. Колмена з інтерпретацією парсоніанського спадку, вийшла друком всього лише за чотири роки до першого видання його «Підстав соціальної теорії».

натхненник Дж. С. Колмена – Р. Мертон, насамперед, завдяки обґрунтуванню теорію середнього радіусу дії. Однак за Дж. С. Колменом, такої настанови не було достатньо, тому що на теоретико-методологічному рівні все одно лишалися хибні засновки. Для нього ішлося про необхідність не доповнення (як у мертонівському варіанті) сформованої структурним функціоналізмом теорії, а перебудову її через реабілітацію поняття соціальної дії.

Шукаючи інструменти для такої перебудови, Дж. С. Колмен звернув увагу на економічний підхід, позиції якого дедалі посилювалися і врешті виявилися у вже аналізований нами економічний імперіалізм у соціальних науках. Саме економічний підхід надав Дж. С. Колмену необхідні концептуальні інструменти для втілення свого задуму: інтерес до мікрорівня соціальних відносин та послідовні й систематичні засновки для аналізу соціальної дії: ціле-орієнтація через принцип максимізації корисності. У підсумку, Дж. С. Колмен ніколи не відмовлявся від спроби розбудувати загальну теорію соціальної дії і, що головне, визнавав евристичну доцільність такої теорії¹⁰⁰, на відміну, від аналітичної соціології. Для представників останньої – загальна теорія дії це спроба реабілітація парсоніанства на засадах методологічного індивідуалізму і крок, який входить у пряму суперечність із вихідним наміром аналітичного підходу – прагнення виявлення соціальних механізмів, позаяк знову звертає теоретизування до побудови єдиної узагальненої схеми людської поведінки. Аналітична соціологія підкреслює важливість дії, однак не робить із цього висновку, що має існувати єдина концептуальна рамка її пояснення, а характер дії має, натомість, реконструюватися для конкретного набору експаланд [Hedström, Ylikoski, 2014: 64]. У цьому аспекті проявляється ключова відмінність комленівського підходу та аналітичної соціології.

Аналітична соціологія постулює вимогу концептуальної чіткості (“conceptual clarity”) – використовувати найменше суперечливі та найбільш зрозумілі концепти,

¹⁰⁰ Фактично три («Елементарні дії та відносини», «Структури дії», «Математика соціальної дії») з п'яти частин у його «Підставах соціальної теорії» присвячені різним аспектам дії [Coleman, 1994: 27-118, 119-324, 667-950].

що досить чітко описують явища, котрі підлягають поясненню (експланадум) та ключові гіпотези, які систематично описують уявлення про головні причинно-наслідкові зв'язки в межах аналізованого явища чи процесу (експлананс). З епістемологічної точки зору, вимога концептуальної чіткості може розглядатися як наслідок «вігенштайнівського повороту» у соціальних науках, що спостерігається в останні десятиліття у філософії соціальних наук та методології соціологічного пізнання. Спричинений повторним прочитанням спадку Л. Вітгенштайна у контексті саме соціально-наукового пізнання, цей поворот заклав фундамент епістемологічної критики мови соціальної науки, яка характеризувалася установкою на штучне формулювання понятійно-категоріального апарату [Вітгенштайн, 1995]. Ця установка є досить зрозумілою, якщо її аналізувати в межах класичної соціологічної уяви – якщо ця уява і базований на ній спосіб теоретичної рефлексії передбачав припущення про соціальну реальність *sui generis* і її принципово латентний характер – з цього логічно слідувало, що буденна мова збиткова і може в повній мірі описати ті зв'язки, які обумовлюють причинні підстави певного явища. Термінологія орієнтована на опис таких підстав, мала так само виходити із припущення про латентний характер реальності, її неочевидність, а відповідно це мало наслідком штучності цієї термінології. Відхід від дюркгаймівської настанови на латентність, яка лежить в основі класичної соціологічної уяви¹⁰¹, мусив відобразитися на способах творення понять у межах аналітичного підходу. Саме тому соціологи-аналітики не цураються використовувати терміни з буденної мови, які описують емпіричні реалії й нерідко розглядають їх в якості еквівалентних для штучно створеної в межах науки термінології¹⁰². Хоча поки, що ця установка радше імперативна, аніж фактична і сказати, що аналітики в повній мірі відійшли від

¹⁰¹ З. Бауман стверджував, що соціологію вирізняє настанова аналізувати дії «як елемент більш широких структур, тобто не лише випадкових сукупностей діючих осіб, замкнених у мережі взаємної залежності» [Бауман, 1996]. Установка на пояснення явищ, які виходять за межі контексту самих діючих акторів властива також і Ч. Мілсу [Милс, 2001]. Це ті принципи, які лежать в основі навіть викладання соціології як навчальної дисципліни.

¹⁰² Як підкреслює Дж. Манцо: аналітична соціологія, у стосунку до понять, відкидає тотожність лінгвістичної запутаності (“linguistic intricacy”) та інтелектуальної ґрунтовності (“intellectual profundity”) [Manzo, 2014: 11].

установки на вживання штучних понять не має підстав. Класичний понятійно-категоріальний апарат соціології все ще активно вживаний у межах цього підходу.

Говорячи про «проблемний зсув» у соціології останніх років, обумовлений виразним піднесенням аналітичної перспективи, Дж. Манцо окреслив чотири його аспекти: по-перше, аналітична перспектива суттєво модифікувала один із ключових постулатів методологічно-індивідуалістичного підходу у соціології – раціональну ціле-орієнтацію актора, на відміну від суворого слідування йому, суттєво розширивши арсенал пояснювальних принципів дій на мікрорівні, по-друге, аналітична перспектива створює сприятливі умови для модифікації та розвитку аналізу базованого на багатовимірній статистиці, по-третє, аналітична перспектива увібрала та суттєво розвинула мережеву перспективу у соціологічному теоретизуванні, по-четверте, впровадила стимуляційну методологію в пояснювальні схеми [Manzo, 2014: 422].

Зважаючи на дискусійний характер аналітичної перспективи, пропоновані узагальнення, слід очікувати, викликатимуть полеміку. Але в стосунку до нашої теми важливим є інше – чимало з того, що пропонується розглядати в якості засадничих принципів і здобутків аналітичної соціології, може розглядатися як наслідок інкорпорації нею теоретичних та епістемологічних засада, які склали підвалини концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена. Як вже було продемонстровано вище, сама логіка механіцистського пояснення висновувалася із засад мікро-макро переходів: багаторівневність і казуальність у цих переходах було те, що соціологи-аналітики запозичили до власної експлораторної схеми від концептуальної стратегії Дж. С. Колмена. Це ж стосується параметру структурної взаємозалежності – і саме з посиленням цієї методологічної складової, пов'язаний особливий інтерес аналітиків до мережевого підходу. У попередньому розділі при аналізі перспектив доповнення економічного підходу концептуальними новаціями Дж. С. Колмена (на прикладі вирішення дилеми безбілетника та її зв'язку із зелотством), було продемонстровано як структурна взаємозалежність виражалася

через зв'язки між акторами – аналіз яких ігнорував економічний підхід. Це доповнення – яскраве свідчення колменівського «структурного індивідуалізму», і хоча сам він не був теоретиком мережевого підходу, видається очікуваним, що концептуальні принципи пропоновані ним, розвинулися у межах саме цього підходу. Намагання соціологів-аналітиків використати здобутки мережевого підходу – це спроба вийти на емпіричну верифікацію концептуальних положень, які запозичені та розвинені із колменівського підходу.

Дж. С. Колмен починаючи ще з 1960-х років цікавився новими способами моделювання людської поведінки [Coleman, 1960]. І хоча тодішній розвиток методів кількісного аналізу у соціології не завжди дозволяв реалізувати всі інсайти, пропоновані ним, все ж переорієнтація аналітичної соціології на здобутки формального моделювання у природничих, є послідовним продовженням програми Дж. С. Колмена – хоча не до кінця ним реалізованої, однак окресленої ще у 1960-1970-і роки [Coleman, 1964].

Найбільш полемічним з точки зору конвергенції концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена та аналітичною перспективою, лишається перший аспект із пропонованого Дж. Манцо переліку. У чому саме полягав характер згаданої ним «модифікації»? І, що представляє із себе модифікована логіка мікро-макро переходів позбавлена ціле-орієнтації як ключового теоретичного припущення? Аналітична перспектива здійснила спроба мобілізувати евристичні настанови концепції мікро-макро переходів, водночас, позбавивши їх засадничої орієнтації на раціональність акторів, які взаємодіють на мікрорівні. Ціле-орієнтація була названа П. Юлікоскі «фундаменталізмом наміру»¹⁰³ і з погляду тих епістемологічних засад, на які спиралася аналітична соціологія, не могла бути покладена в основу власних теоретичних підстав, бо розмаїття соціальних механізмів мала зводити до одного типу причини, що надавало самій теорії телеологічного характеру і повертало її до припущення про існування латентної причини певного явища. А це, в свою чергу,

¹⁰³ [Ylikoski, 2012: 39-40].

суперечило одній із вихідних засад аналітичної соціології – відмови від дюркгаймівського припущення про латентний характер соціальної реальності.

Однією з можливих альтернатив у її межах запропоновано так звану “DVO-theory”, ключові компоненти, якої: бажання, переконання, можливості (desires, beliefs, opportunities – абревіатура з цих слів і складає найменування теорії), яка має стати концептуальним підґрунтям поясненням формування намірів індивідів, що в свою чергу впливають на його/ її дії [Hedstrom, 2006: 76-77]. Причому, раціональність в інструментальному сенсі концентрується лише в одній із трьох пояснювальних ланок – «можливостях», оцінка яких є оцінкою, в першу чергу, актуальних ресурсів, що відповідає логіці ціле-орієнтації. Прагнення зробити пояснення причинним, мотивує дослідників стверджувати: «...таким чином, мета пояснення полягає в тому, аби визначити ті переконання, бажання та цілі, що провокують причинні відмінності індивідуальної поведінки. Отож, раціоналізації дії недостатньо» [Hedstrom, Ylikoski, 2014: 64]. Подібне твердження цілком відповідає вихідним епістемологічним засадам самого руху: якщо припустити існування однієї підстави дії (раціональної ціле-орієнтації), тоді втрачається сенс у теоретичній амбіції розбудувувати причинне пояснення, яке відштовхується від онтологічно різнорідних підстав.

Р. Будон пропонує у межах аналітичної перспективи так звану «теорію ординарної раціональності», TOR (theory of ordinary rationality, TOR), яка має бути інструментом інтеграції здобутків теоретичних дискусій попереднього періоду у соціології із розширенням перспективи аналізу раціональності в контексту онтології множинності, при одночасному збереженні релевантності цього поняття для теорії загалом [Boudon, 2011: 33-38].

У рамках цієї перспективи, Й. Ельстер – критик Дж. С. Колмена, прагне сформулювати концептуальну рамку для аналізу «емоційних механізмів» і обговорює їх значення у контексті пояснення економічних явищ [Elster, 1998]. За Й. Ельстером, емоційна компонента хоча і не є раціональною в інструменталістському

сенсі, але теж підлягає логіці механіцистського пояснення – тобто має власні закономірності. За Й. Ельстером емоційно обумовлена дія передбачає три складники: переконання (“belief”), або сприйняття (“perception”), що провокують емоцію, сама емоція провокує діяльнісну тенденцію (“action tendency”), тобто схильність діяти певним чином, афективно, надалі – діяльнісна тенденція може бути послаблена, посилена чи блокована іншими мотиваційними силами (“motivational forces”) [Elster, 2011: 50 систематизація – див. Додаток 1]. З епістемологічної точки зору, підхід Й. Ельстера мотивований не лише прагненням продемонструвати важливість ірраціональних поведінкових чинників, але водночас продемонструвати евристичність використання буденної лексики для виявлення причинних механізмів соціальних явищ. Така спроба цілком узгоджується із принципами аналітичної соціології. Реабілітація буденної мови як спроба уникнути заплутаності традиційної штучної наукової термінології і через ці мовні засоби, отримати доступ до емпірично досяжних явищ, таких як, ненависть, страх, любов, і спробувати використати їх як змінні у конструюванні генеративних моделей.

ДВО теорія, як і підведена під неї теорія ординарної раціональності лишається радше заявленою теоретичною програмою, аніж втіленим концептуальним проектом із конкретними евристичними результатами. Водночас, можна виявити у пропонованих засновках низку проблемних аспектів: **по-перше**, епістемологічна деконструкція, що її в стосунку до теорії раціонального вибору пропонують теоретики аналітичного підходу, виглядає плутано в аспекті зв’язку ціле-орієнтації та максимізації корисності. **По-друге**, лишається незрозумілим критерій очевидності для емпірично досяжних явищ, які лежать в осерді механіцистського пояснення.

Розглянемо ці проблемні аспекти більш детально. З точки зору аналізованих вище положень, досить виправдано складається враження, що соціологи-аналітики схильні розглядати раціональність, ціле-орієнтацію та максимізацію корисності, як синонімічні та взаємозамінні поняття. Раціональним є те, що орієнтоване на ціль, водночас орієнтація на досягнення цілі розглядається як еквівалентна максимізації

корисності, адже з точки зору інструментальної раціональності ціллю є максимізація корисності. Такий розгляд виглядає виправданим із точки зору позиції, що класичне соціологічне теоретизування ХХ ст. схильне редукувати раціональність до її інструментальної форми. Однак, якщо повернутися до вихідних засад ТРВ, то стає очевидним – з того, що раціональність нею зводиться до ціле-раціональності (у веберівському сенсі) не впливає, що максимізація корисності можлива лише у ціле-раціональній формі. Максимізувати можна не лише корисність пов'язану з економічними явищами [Becker, 1992: 38]. Якщо ціль актора афективно мотивована, він так само може максимізувати корисність при її досягненні, але це буде корисність нееконічного характеру, хоча її досягнення буде за формою аналізуватися як економічна. Знову ж таки, всупереч тезі П. Юлікоскі, ціле-орієнтація за Г. Беккером є аналітичним принципом, а не властивістю установки актора. Тому твердження, що дія може мати нераціональне підґрунтя, зовсім не є достатньою підставою стверджувати, що в стосунку до пояснення такої дії не може бути використаний принцип максимізації корисності.

Якщо, скажімо, у пропонованій Й Ельстером типології емоцій та діяльнісних тенденцій, взяти дію мотивовану такою емоцією як «вдячність» іншому індивіду, то діяльнісна тенденція «допомога об'єкту емоції», може розглядатися як дія орієнтована на досягнення максимізації вдячності – емоційне відчуття, що дарує суб'єкту психологічне вдоволення від допомоги іншій особі. З формальної точки зору, навіть афективна дія може бути пояснена в рамках, яка задана принципом максимізації корисності. І цей принцип з огляду на свою простоту видається більш релевантним, аніж пропонований Р. Будоном та Й. Ельстером підхід з огляду на другий проблемний аспект – пропонована другим типологія емоцій та діяльнісних тенденцій має описовий і приблизний характер. Так, за Й. Ельстером, «вдячність» та «любов» можуть провокувати одну й ту ж саму діяльнісну тенденцію: «допомога об'єкту емоції». Якщо різні емоції можуть провокувати однакову діяльнісну тенденцію, тоді на підставі чого ці емоції розмежовуються аналітично? Що робить

«вдячність» принципово відмінною від «любові» з точки аналізу наслідків, до яких дана емоція призводить? Хіба «любов» не може провокувати відчуття «вдячності»? А «вдячність» не може провокувати «любов»? Всі цих питань, які мають виразний метафізичний чи екзистенційний присмак можна оминати, якщо описати обидві емоції через ціль «максимізувати психологічну насолоду», байдуже, що за цим стоїть з точки зору конкретного актора – любовне почуття чи вдячність. Закид, що такий підхід видається абстрактним та формальним не видається переконливими, позаяк пропонуване співставлення емоцій та діяльнісних тенденцій так само є формальним, наприклад, воно ігнорує обставину, що емоція може провокувати іншу емоцію, а не обов'язково діяльнісну тенденцію. Чим обумовлене переконання Й. Ельстера, що емоція «жалості» має призводити до «полегшення турбот об'єкту емоції», а не виникнення іншої емоції – презирства? Якщо емоція «жалості» перетинається із емоцією «любові», очікуваною є діяльнісна тенденція пропонувана Й. Ельстером, але якщо ні?! Рамка аналізу емоційних механізмів не менш абстрактна, адже ігнорує можливість перетинів емоцій між собою. Це ігнорування – аналітичне, воно виноситься Й. Ельстером «за дужки», для того, щоби не перенавантажувати аналіз.

Так само плутаним є концептуальний статус діяльнісних тенденцій. За логікою Й. Ельстера – діяльнісна тенденція має бути підставою для соціальної дії, чинником, який робить саме такий варіант дії найбільш імовірним. Тобто, йдеться про соціальне в своїй природі явище. З огляду на це лишається незрозумілим, як замість соціальної тенденції в другій колонці таблиці опиняються психофізіологічні стани, наприклад, у випадку емоції «страху» - «запаморочення».

Всі ці питання свідчать про початковий, дуже приблизний характер теоретичної альтернативи, що її аналітична перспектива пропонує у відповідь принципам теорії раціонального вибору, але водночас чітко засвідчує неготовність соціології згоджуватися із принципами ціле-орієнтації та максимізації корисності,

навіть при прийнятті загальної логіки колменівської концепції мікро-макро переходів.

3. 2. Ціле-орієнтоване vs аналітичне пояснення: концепція мікро-макро переходів у точці розходження

У цьому пункті буде здійснений розгляд критичної рецепції колменівського теоретичного спадку в межах сучасної аналітичної соціології на конкретному прикладі – злочинності. Яскравим зразком цього є напрацювання П.-У. Вікстрема, які ми розглядатимемо у порівняльній перспективі із класичним «економічним підходом».

Теоретична мета П.-У. Вікстрема – більш амбітна. Розглядаючи будь-яку людську дію як «моральну», позаяк вона стосується вибору в континуумі між прийнятним/неприйнятним для індивіда та спільноти (злочином у його випадку), можна вивчати та розбудовувати ситуаційні концепції не лише злочинності, але й будь-якого явища, будь-якого типу соціальної дії, використовуючи такі ж елементи схеми, як мотивація, моральний фільтр, контроль, процеси соціальної та самоселекції тощо й будувати генеративні моделі для ситуаційних механізмів, що лежать в основі цих явищ на мікрорівні [Wikström, 2014: 92]. У даному пункті ми не маємо на меті полемізувати із висновками дослідників чи фальсифікувати їх емпіричним шляхом, ідеться про те, аби стисло викласти зміст їхніх підходів, які репрезентують логіку теорії раціонального вибору та аналітичної соціології, порівняти їх між собою та в стосунку до засад концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена. Концепція Г. Беккера розроблена в 1970-і роки, а концепція П.-У. Вікстрема у 2010-і – між ними майже сорок років часової дистанції, котра виразно увиразнює відмінні стратегії пояснення соціальних явищ і місця в них мікро-макро переходів. Спираючись на вихідну тезу ситуаційної теорії дії – відмову від фундаменталізму наміру – того, що актор керований конкретним наміром максимізації корисності шляхом протиправної дії, П.-У. Вікстрем пропонує

ситуаційну концепцію злочинності в осерді якої виявлення соціального механізму протиправної поведінки молоді на прикладі британського міста Пітерборо (графство Кембриджшир, приблизно у 120 км від Лондона). Використовуючи базу інтерв'ю з молоддю цього міста з лонгітюдного проекту “The Peterborough Adolescent and Young Adult Development Study”¹⁰⁴, з питаннями щодо родинного та шкільного оточення, дозвілля, блоку стосовно когнітивних здатностей, а також залучаючи щоденники вільного часу молоді, поліцейські рапорти щодо правопорушень у місті, демографічні дані, П.-У. Вікстрем полемізує із типовим для соціології «факторним» поясненням, коли статистично виділяються певні змінні, що вважаються статичними атрибутами актора й кладуться в основу пояснення певного явища¹⁰⁵. Наприклад, стверджується, що «бідність» провокує злочинність. Або виявляється певна змінна, або сукупність змінних, з яких створюють модель для пояснення схильності певного типу чи класу акторів до протиправної поведінки. Наприклад, до протиправної поведінки більш схильні «чоловіки», «тинейджери» чи «мігранти», тому що виявляються гендерні, вікові чи статусні особливості групи злочинців. Однак за П.-У. Вікстремом люди вчиняють злочини не просто тому, що вони депривовані, чи тому що вони «чоловіки», «тинейджери», або ж «мігранти», а тому що певні визначальні соціальні характеристики актора збігаються із сприятливим контекстом, що уможливорює злочин. Злочин стає наслідком не просто певної «схильності», статично вкоріненої в статус чи ідентичність актора (наприклад, гендерна ідентичність чи приналежність до вікової когорти), а тому, що певні схильності

¹⁰⁴ Офіційний веб-сайт проекту: <http://www.pads.ac.uk/> Проект присвячений виявленню ситуаційних чинників злочинності серед молоді, розпочався з 2002 року на базі Кембриджського університету, сам П.-У. Вікстрем є його керівником. Дане дослідження виступає фундаментом розвитку аналітичної соціології девіантної поведінки. Для проекту випадковим чином відібрано 716 осіб, яким станом на 2003 рік було 12 років, щорічно проводяться інтерв'ювання респондентів, їхніх батьків, а також збираються додаткові дані з допомогою поліції та місцевої влади, про що сказано вище. Для аналізованого тут дослідження, автор обрав перші п'ять хвиль проекту, який охоплює респондентів віком 13-17 років [Wikström, 2014: 85-86].

¹⁰⁵ Така установка знайшла відображення у концепції «соціального розподілу ризиків» стати жертвою злочинів в залежності від класової, етнічної приналежності, віку тощо й увійшло в кримінологію, яка на Заході фактично є соціологічною дисципліною [Carrabine at al., 2009: 184-195].

артикулюються в певному контексті, який робить більш імовірним вибір актором злочинної дії як можливої альтернативи. Водночас, актор із такими ж самим «схильностями» може цю альтернативу й не обрати, а тому злочин – не відбудеться.

Тож своє завдання дослідник бачить у тому, щоби не аналізувати контекст сам по собі, або не аналізувати характеристики актора самі по собі, а реконструювати соціальний механізм, який забезпечує зв'язок між виборами актора обумовленими його характеристиками та контекстом у якому ці вибори здійснюються і розглядати злочин як наслідок такого зв'язку. Таким чином, концепція має бути більш динамічна, а також не просто враховувати більше число факторів, але й причинний зв'язок між ними.

Таким чином, перед концепцією стоїть декілька завдань: по-перше, необхідно визначити які саме характеристики актора роблять його «схильним» до девіантної поведінки, наслідком якої може стати вчинення злочину; по-друге, необхідно визначити які характеристики «контексту» уможливають радикалізацію цих схильностей і, що може бути віднесене до такого «контексту» загалом; по-третє, яким чином описати зв'язки між характеристиками актора та контекстом.

У стосунку до першого завдання, важливим є принципове зауваження П.-У. Вікстрема: злочин як і більшість дій, які передбачають вибір альтернативи із певної сукупності, є «моральною дією» (“moral action”). Відповідно така дія скеровується уявленнями про те, що «правильно», або «неправильно», «прийнятно», або «неприйнятно». Уявлення про прийнятність створює специфічний «моральний фільтр» (“moral filter”) особистості, крізь який здійснюється базова селекція альтернатив у певній ситуації. У випадку, якщо злочин розглядається як альтернатива – тобто, він є гіпотетично можливим, він настає. У випадку, якщо вчинення злочину як альтернатива відкидається, то він, відповідно, не настає. «Моральний фільтр», який описує інтерналізовані ціннісні зразки, які є характеристиками особистості, необхідно відрізнити від «контролю» (“controls” – позначає в множині).

Контроль, у контексті цієї моделі, розглядається як «ситуаційний процес, який впорядковує суперечливу в стосунку до правил дію» аналітично розмежовується на «самоконтроль» (“self-control”) та «стримування» (“deterrence”). «Самоконтроль» повертає до внутрішніх чинників вибору й розглядається як «процес, завдяки якому індивіду вдається дотримуватися особистого морального правила в ситуації, коли воно суперечить моральній нормі середовища» [Wikström, 2014: 82]. Припустимо, якщо для індивіда вчинення злочину є морально прийнятним, а для середовища в якому він хоче цю дію здійснити це засуджується – що підштовхує його послідовно втілювати власну моральну норму? За П.-У. Вікстремом, це може бути низка ситуаційних чинників: ступінь стресу і особистісні схильності з ним справлятися. Також – різноманітні фактори, що можуть підвищувати ступінь агресії (наприклад, алкогольне сп’яніння тощо) і демонстративної зневаги до актуальних чи очікуваних переконань більшості. У зв’язку із цим, самоконтроль не слід плутати із моральним фільтром. Моральний фільтр описує моральну «прийнятність» чи «неприйнятність» дії для актора, натомість самоконтроль описує стійкість актора у слідуванні власному моральному вибору.

«Стимування» описує різні зовнішні атрибути ситуації (чисельність свідків, наявність камер спостереження, інших факторів, які роблять імовірність схоплення, або викриття злочинця у випадку вчинення протиправної дії – високою) [Wikström, 2014: 82]. Злочин, пояснений з точки зору ситуаційної теорії дії, може бути описаний через модель візуалізовану на Рис. 4.

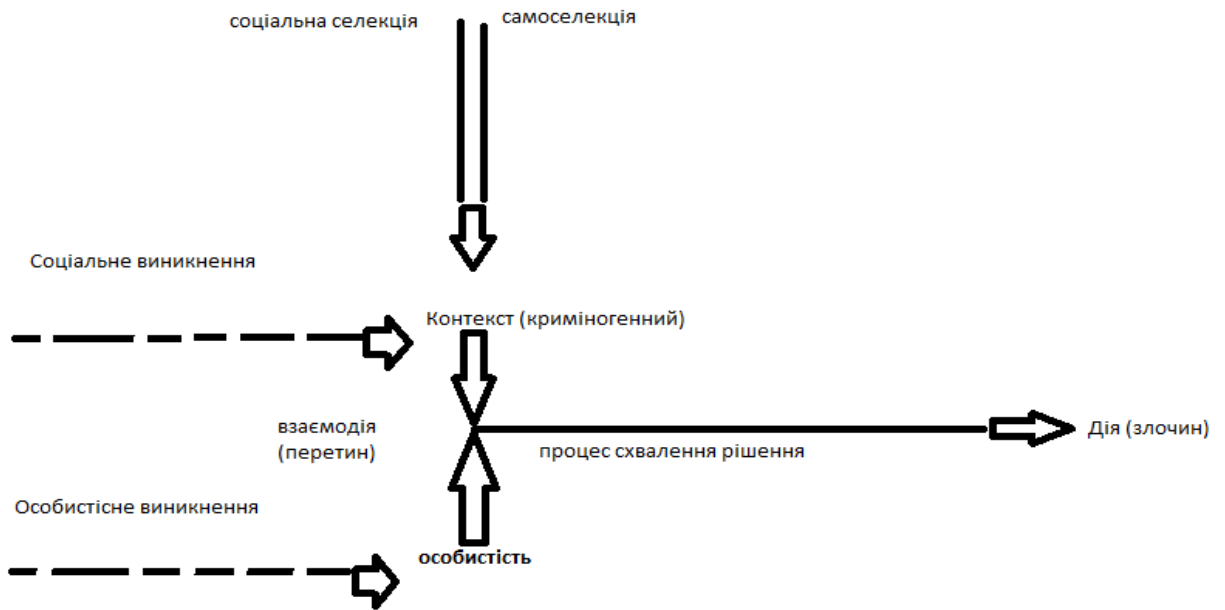

Рис. 4. Ситуаційна модель злочину за [Wikström, 2014: 83]

Модель включає декілька складників: актора – особистість, яка має певні схильності (“propensities”) до вчинення протиправних дій, обстановку (“setting”) чи контекст – перетин цих двох складників (“person-setting interaction”), обумовлює процес прийняття рішення, котрий призводить до конкретної дії – злочину. Індивіди можуть мати високу чи низьку схильність до протиправної поведінки, так само як суттєво може варіюватися контекст їхніх дій – з високим ступенем криміногенності чи низьким. Ця варіативність, власне, і є ключовою з точки зору механіцистського пояснення злочинності. Що робить одне середовище більш криміногенним, аніж інше? Чому одні індивіди мають вищу схильність до протиправної діяльності, аніж інші? Це питання для ширшого дослідження, позаяк мета моделі П.-У. Вікстрьома виявити механізм що лежить в основі молодіжної злочинності, однак це відсилає до ширших проблем. У широкому сенсі злочинність може розглядатися в стосунку до 1) життєвих історій (“life-histories”), які роблять людей тими, ким вони є – своєрідне «особистісне виникнення» (“personal emergence” у термінології дослідника); 2)

розуміння соціального та історичного процесу, що призводить до виникнення специфічного середовища сприятливого чи несприятливого для протиправної поведінки (“social emergence”); 3) одночасні процеси соціальної селекції (“social selection”) та само-селекції (“self-selection”), які призводять до того, що певний тип індивідів опиняється за певного типу контексту. Це те, що він метафорично називає «причиною причин» злочинності [Wikström, 2014: 76].

Рис. 5. візуалізує взаємодію ключових ситуаційних чинників злочину у вигляді узагальненої генеративної моделі.

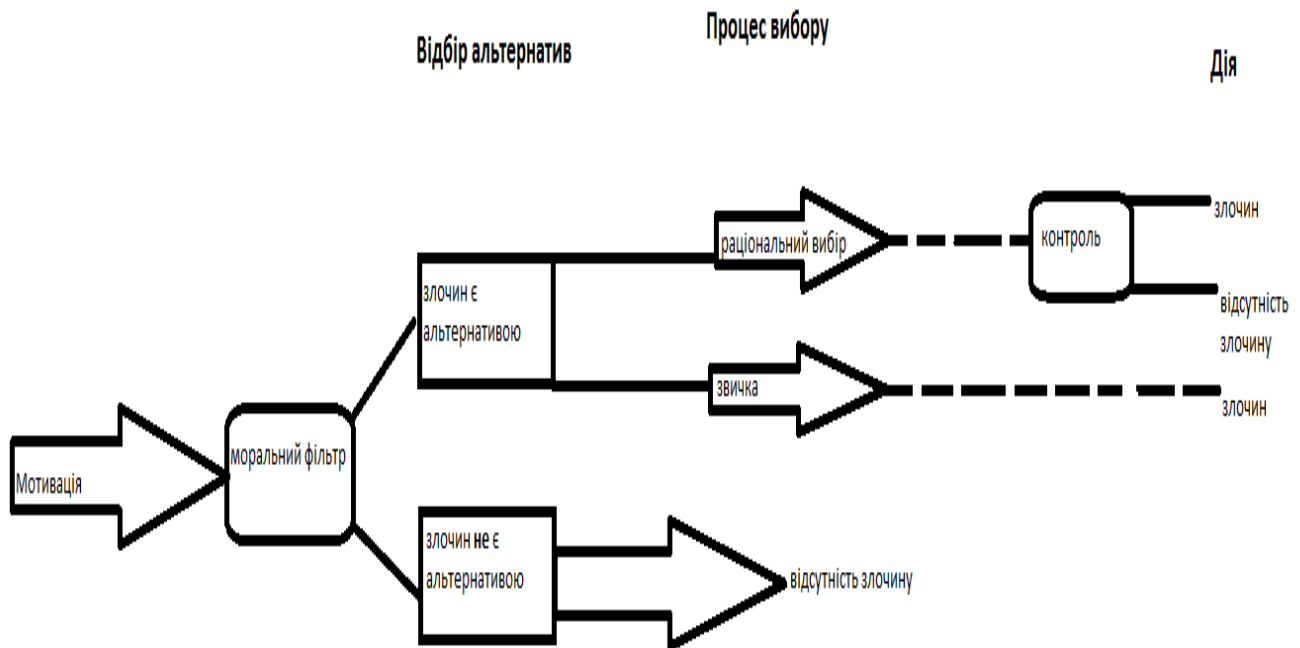

Рис. 5. Узагальнена генеративна модель злочину/ відсутності злочину за [Wikström, 2014: 79].

Мотив може бути обумовлений щонайменше двома блоками чинників внутрішнього та зовнішнього характерів, коли актор сам суб’єктивно бажає досягнення чогось (“temptations”), або ж коли він схиляється, наприклад, іншими індивідами до такої діяльності шляхом переконання в її легкості, погроз тощо (“provocations”). У випадку першого блоку мотиваційних чинників ідеться про

суб'єктивні переконання актора та базована на них віра у можливості/ неможливості досягнення бажаного, у випадку другого – про зовнішнє схиляння чи примус, що уможлиблюється належністю до певної мережі акторів. Мотивація (“motivation”)¹⁰⁶, байдуже чим вона обумовлена, передбачає діяльнісне втілення. За П.-У. Вікстремом, вона є важливим, але не визначальним фактором злочинної діяльності, позаяк дія не просто мотивована, але й контекстуальна й стосується морального вибору. Як вказувалося вище, актор оцінює з точки зору власних значущих смислів чи інтерналізованих норм, прийнятність/ неприйнятність такої альтернативи. Відбір альтернатив відбувається в контексті морального фільтру, котрий визначається як «морально скерований вибір альтернатив дії у стосунку до конкретної мотивації» [Wikström, 2014: 80]. Якщо ж вчинення злочину є прийнятною альтернативою – тобто проходить моральний фільтр особистості, тоді наступна ланка механізму – це процес схвалення рішення, де під рішенням розуміється «формування наміру діяти певним чином» [Wikström, 2014: 80]. У цьому ми бачимо важливу відмінність механіцистського пояснення у порівнянні із поясненням пропонованим у межах ТРВ – остання пропонує намір в якості вихідного пункту для аналізу, натомість перша розрізняє «намір» та «мотивацію», де друга передує першому. Намір виникає лише на певному етапі, якому передують деякі соціоструктурні виміри явища: особистісні характеристики та контексту. Надалі процес рішення може відбуватися у зв'язку зі звичкою (“habit”), або ж раціональним вибором (“rational deliberation”). Рішення може бути, умовно кажучи, автоматизоване, або ж більш-менш осмислене. Узвичаєна дія, по суті, представляє собою реакцію на стимули із середовища. За П.-У. Вікстремом узвичаєна дія (“habitual action”) не є раціональною: індивід не зважає альтернативи, а діє у звичний для нього спосіб, який схвалений і типовий для його

¹⁰⁶ Хоча в соціально-поведінкових науках часом прийнято розрізняти «мотив» та «мотивацію» - тут дане аналітичне розрізнення опускаємо. Сам П.-У. Вікстрем вживає термін «мотивація» і він передбачає установку на процесуальний характер дії. Позаяк аналітики прагнуть відійти від фундаменталізму наміру, визнати, що особа має мотив – чітко оформлену ціль, задану перед самою дією, виглядало би двозначно з точки зору такої теоретичної платформи. Радше ідеться про певний складний процес в якому особистісні нахили та соціоструктурні передумови, створюють бажання досягти певної цілі, про які можна говорити лише post factum самої дії – після процесу схвалення рішення.

спільноти, а також регулярно відтворюваний ним самим. Якщо ж індивід оцінює декілька можливих альтернатив у відповідності до власного бажання, то така дія є наслідком обміркованого вибору. Злочин у його контексті стає наслідком успішного уникнення «контролю» згаданого вище. У випадку, якщо оцінка ситуації дає підстави індивіду очікувати, що він досягне мети, уникнувши покарання, він обиратиме в якості альтернатив вчинення злочину. Коли ж оцінка ситуації дає йому підстави сумніватися, що він покарання уникне – він утримається від його вчинення, навіть, якщо має відповідну схильність. Факторами контролю можуть бути такі властивості ситуації, як чисельність свідків, наявність камер спостереження чи поліції поблизу. Як бачимо, генеративна модель запропонована П.-У. Вікстремом передбачає те, що навіть, коли актор суб'єктивно приймає в якості можливої альтернативи вчинення злочину – він не обов'язково має настати. Це обумовлюється двома обставинами: раціональним вибором та характером контролю в контексті ситуації: якщо дія злочинця обумовлена раціональним вибором, він зважатиме на фактор контролю, якщо чинники зовнішнього контролю присутні в контексті ситуації, він утримається від вчинення злочину. Адже раціональна орієнтація передбачає, що індивід оцінює можливі наслідки різних варіантів власної дії для самого себе. Співвідносячи узвичаєну дію та раціональний вибір, дослідник підкреслює, що дія базована на другій підставі більш очікувана у випадку, якщо індивід діє за малознайомого йому контексту чи нових обставин: тоді він буде більше схильний зважати на них.

Якщо описати ситуаційну концепцію злочинності в загальних термінах, тоді слід зауважити, що 1) дія є наслідком процесу схвалення рішення, 2) у свою чергу процес схвалення рішення обумовлюється та спрямовується взаємодією контексту та особистості, 3) процеси соціальної селекції та самоселекції впливають на концентрацію індивідів із певними соціальними характеристиками у певному місці,

4) самі ці індивіди та середовища є наслідками соціально-історичних процесів особистісного та соціального виникнення¹⁰⁷.

«Соціальною селекцією» в аналітичній соціології девіантної поведінки прийнято називати процес під час якого різноманітні параметри соціальної структури (наприклад, доступні стартові ресурси, особливості спільноти до якої належить актор) «впливають на їх [акторів – прим. моя В. Ш.] доступ і можливість залучатися до різноманітних середовищ» [Treiber, 2017: 63]. Припустимо, якщо підліток постійно проживає у криміногенному районі, який таким став байдуже з яких причин – у термінах П.-У. Вікстрема, внаслідок «соціального виникнення» – шанс, що він може залучитися до протиправної діяльності вищий, ніж якщо такий підліток не проживає у відповідному районі. Натомість самоселекція – процес впливу різноманітних чинників, які прямо пов’язані із функціонуванням особистості конкретного індивіда, самоселекція може відбуватися стосовно двох параметрів: агентності (“agency”) та преференцій (“preferences”), які визначаються цілком у загальноприйнятому в соціології значенні як потенціал активності та орієнтири, що її спрямовують. Зміни агентності настають як результат особистісних змін, які можуть бути як психофізіологічними, так і стосуватися змін в обсягах чи якості людського, соціального та іншого типів капіталів. Зміна преференцій пов’язана в свою чергу, із життєвим досвідом – досвідом адаптації до згаданих психофізіологічних змін, або конвертації людського чи соціального капіталу. Психофізіологічні зміни можуть призвести до трансформації агентності з безпосереднім стосунком до злочину¹⁰⁸. Наприклад, втрата працездатності через отриману травму – психофізіологічна зміна, яка може призвести до неспроможності індивідом із кримінальною схильністю, надалі вчиняти злочини.

---

¹⁰⁷ Такі процеси, наприклад, можуть обумовлювати сегрегацію міського простору, який впливатиме на концентрацію індивідів із певними соціальними характеристиками у певному місці. Сегрегація, в даному разі, є наслідком в термінах П.-У. Вікстрема «соціальних та історичних процесів».

¹⁰⁸ Аналітична схема такої зміни подана у [Treiber, 2017: 64].

Візуалізація на Рис. 6. демонструє зв'язок мікро- та макрорівнів соціальних механізмів в аналітичному поясненні злочинності.

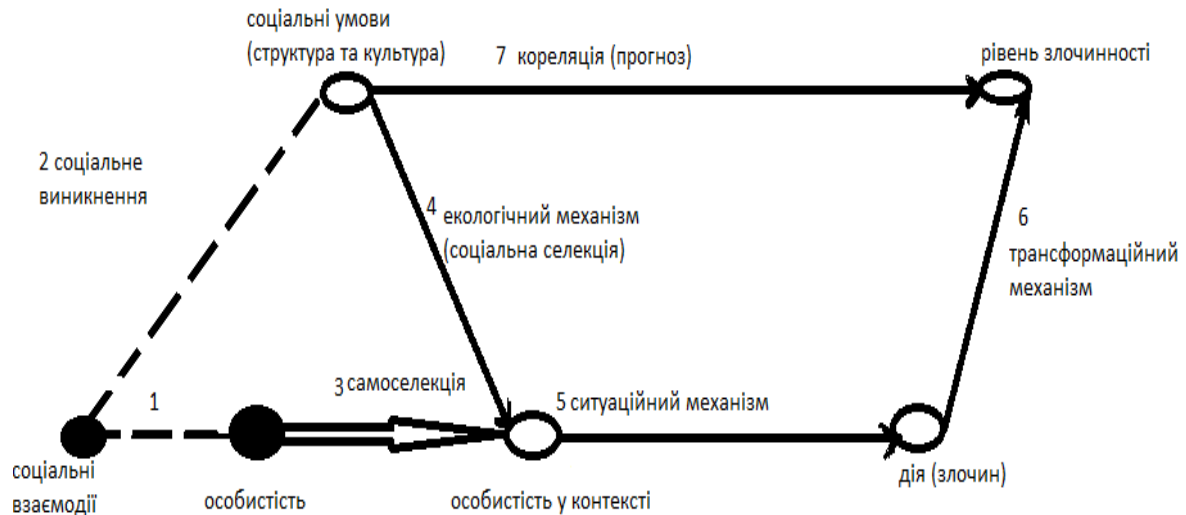

Рис. 6. Мікро-макро переходи у соціальних механізмах злочинності за [Wikström, 2014: 85].

Соціальні взаємодії¹⁰⁹ лежать в основі двох важливих соціоструктурних процесів: особистісного виникнення (1), котрий формує індивіда як особистість із конкретними нахилами та установками, та соціального виникнення (2), котрий у свою чергу обумовлює різні соціоструктурні стани міського простору (сегрегацію, джентрифікацію тощо). Умови, які виникають внаслідок соціального виникнення обумовлюють процес соціальної селекції (4), водночас, особистість внаслідок самоселекції (3), що обумовлює можливості і бажання залучатися до різних форм діяльності та комунікувати з іншими індивідами, опиняється у певному контексті, який може бути криміногенним. Соціальна селекція у цій моделі розглядається як явище, що пояснюється автономним соціальним механізмом, названим «екологічним» і який стосується, в термінах Дж. С. Колмена, макро-мікро переходу: тобто впливу стартових соціоструктурних параметрів на переконання, бажання та

¹⁰⁹ Можна уточнити з опорою на Дж. С. Колмена, що ці взаємодії можуть відбуватися як між індивідами (природними особами), так і корпоративними акторами, а тому мають вплив на два процеси, що стосуються відмінних рівнів: макрорівня (соціальне виникнення) та мікрорівня (особистісне виникнення).

мотивацію індивіда. Внутрішню структуру «екологічного механізму» П.-У. Вікстрем не розглядає, адже його цікавить створення генеративної моделі для мікрорівня соціальних відносин. Рис. 6. узагальнює цю генеративну модель для «ситуаційного механізму» (5) на мікрорівні - процес, коли особистість у певному контексті приймає рішення на користь вчинення злочину. Якщо говорити про макро-макро зв'язок (7) соціальних умов та рівня злочинності, то він є «кореляційним», у термінах П.-У. Вікстрема, але не причинним. Соціоструктурні та культурні параметри не провокують злочинність, а лише створюють відповідні передумови за яких різний її рівень можливий. У цілому, в цьому аспекті цілком зберігається слідування логіці Дж. С. Колмена відмови від макро-макро пояснення. Хоча аналізоване у цьому пункті дослідження, присвячене лише ланці (5), комплексне вивчення причин зростання чи зменшення рівня злочинності в конкретних місцях, має включати також ланки (4) і (6), тобто цілком слідувати логіці мікро-макро переходів теоретично обґрунтованій Дж. С. Колменом.

Процес соціальної селекції є деіндивідуалізованим і може впливати на різну кількість індивідів, якщо в силу певних обставин індивіди, що мають схильність до вчинення злочинів опиняються за сприятливого контексту, вони схвалюватимуть рішення на користь вчинення злочину й це впливатиме на загальний рівень злочинності в даному районі. Ці процеси агрегування індивідуальних дій, які в термінах Дж. С. Колмена є мікро-макро переходом, П.-У. Вікстрем пропонує описувати через «трансформаційний механізм», коли сукупність індивідуальних дій та взаємодій створюють значущі на рівні структури соціальні наслідки. Якщо говорити спрощено – трансформаційний механізм виступає наслідком суми ситуаційних механізмів окремих індивідів, що опиняються у певному контексті, сприятливому для вчинення злочину. Із цієї точки зору, злочин трапляється, коли схильна до кримінальної поведінки особа опиняється у сприятливому середовищі, де збігаються ситуаційні та більш стійкі чинники описані через поняття соціальної селекції. Лише комбінація цих чинників та мотивації актора дає наслідком злочин.

Використовуючи стисло оглянуті вище теоретичні принципи, конструюючи низку індексів для аналізу конкретного випадку – молодіжних правопорушень у британському Пітерборо, П.-У. Вікстрем приходять до висновку, що криміналізована молодь вчиняє найбільше злочинів, коли провадить неструктуроване дозвілля в однорідній групі¹¹⁰ (peer group) в нежитлових районах з низькою колективною ефективністю (тобто, здатністю спільноти контролювати поведінку своїх членів), або районах, де сконцентрована комерційна та розважальна діяльність [Wikström, 2014: 86]. Ідея таким чином, полягала в тому, що особи із низькою особистісною моральністю та низькою здатністю до самоконтролю будуть більш схильними до вчинення злочинів. За даними П.-У. Вікстрема, особа із кримінальною схильністю вчиняє в середньому 11 злочинів на 1000 годин, будучи залученою в діяльність із однорідною їй же групою, зазвичай – однолітків (“peer-oriented activity”) в районі з низькою колективною ефективністю, у місцях де сконцентрована розважальна і комерційна діяльність та центрі міста й у середньому лише 2 злочини на 1000 годин за всіх інших обставин [Wikström, 2014: 89-90].

Важливою вихідною підставою в підході Г. Беккера є твердження – злочинець та законслухняний громадянин відрізняються не мотивами, а відмінною калькуляцією ризиків, вигод і витрат, що суперечить соціологічному поясненню злочинності¹¹¹. Це властиво більшості підходам, які сьогодні стали хрестоматійними у соціологічній версії криминології та соціології девіантної поведінки – див. огляд у [Carrabine at al., 2009: 68-136]. Ф. Таненбаум описував «процес створення злочинця» як процес «навішування ярлика (tagging), визначення, ідентифікації, сегрегації, опису, акцентування та провокування» визначеного та виокремленого індивіда

---

¹¹⁰ Такі групи концентрують індивідів із кримінальною схильністю.

¹¹¹ Інституційна теорія аномії С. Меснера та Р. Розенфельда, базована на мертонівській концепції аномії, коли домінування цінностей економічного збагачення в суспільстві для груп в яких немає можливостей досягати їх легальними засобами, створює передумови до залучення в протиправну діяльність [Мертон, 2006: 243-281; Messner, Rosenfeld, 1994; Messner, Rosenfeld, 1997]. Фактично, йдеться про дисбаланс цілей і засобів, де перші й другі детерміновані інституційно. В українській соціології, криміналізація нерідко розглядається як форма соціальної адаптації, що виникає в першу чергу під впливом соціокультурних та інституційних чинників [Рущенко, 2008]. Знову ж таки, адаптація – теж є реакцією на зміну соціального контексту.

групою [Tannenbaum, 1938: 19-20]. Це спровокувало виникнення концепції «навішування ярликів» [Гофман, 2001].

Говард Беккер стверджував, що девіація «створюється» (“create”) соціальними групами через формування правил, порушення яких конститує саму девіацію. Ці правила застосовуються до конкретних індивідів, які маркуються як «аутсайдери». У такому контексті, девіація – це не якість індивідуальної дії, а явище, що таким визначено групою [Becker, 1963: 9]. Г. Беккер, натомість, підкреслював, що «корисна теорія кримінальної поведінки може звільнитися від спеціальних теорій аномії, психологічної неадекватності, спадкових нахилів і просто розширити типовий для економістів аналіз вибору» [Becker, 1976: 40].

Як вже зазначалося, вихідний засновок Г. Беккера полягав у тому, що особа вчиняє злочин не через відмінну, в порівнянні із законослухняними громадянами, мотивацію, а через іншу оцінку вигод (benefits) і затрат (costs) від вчинення злочину. Тобто, якщо дана особа очікує, що вчинення злочину дасть можливість максимізувати корисність більше, аніж слідування закону, то вона вчинить злочин, особливо якщо ймовірність затримання незначна [Becker, 1976: 46]. Ця обставина впливає на те, що Г. Беккер називає «пропозицією злочину» (supply of offense) – за аналогією з «пропозицією» в економічному значенні й формалізується вона через функцію, що описує співвідношення кількості злочинів, вчинених конкретним індивідом, ймовірність того що він буде виявлений і покараний та низкою інших змінних, таких наприклад, як дохід доступний йому законним та, водночас, незаконним шляхом, часткою затримань, що не призвели до притягнення до відповідальності, і його готовністю (willingness) діяти протиправно [Becker, 1976: 47]:

$O_j = O_j(p_j, f_j, u_j)$, де O_j – кількість злочинів, які індивід (j -ий злочинець) може вчинити за певний період, p_j – ймовірність покарання за конкретний злочин (per offense), f_j – покарання за конкретний злочин та u_j – змінна, що відображає всі інші впливи. Якщо злочинець буде виявлений, він має сплатити f_j за вчинену дію, однак

якщо він не буде виявлений, то не сплатить нічого. Зростання як p_j , так і f_j знижує очікувану корисність (expected utility – EU) від вчинення злочину j , й в концепції Г. Беккера, має стимулювати до зниження кількості вчинених злочинів. Сама очікувана корисність описується так:

$$EU_j = p_j U_j(Y_j - f_j) + (1 - p_j) U_j(Y_j),$$

де Y_j – отриманий дохід внаслідок злочину, як у грошовій, так і психологічній формі. Функція соціальних витрат для покарання f' еквівалентна покаранню за конкретний злочин, бо для його реалізації необхідно здійснити витрати ресурсів [Becker, 1976: 50]. Скажімо, необхідно утримувати в'язницю в якій буде здійснюватися ізоляція злочинців і контроль за ними:

$$f' \equiv bf,$$

де b – коефіцієнт, який «трансформує f у f' », відображає різницю між витратами злочинця та суспільства, у зв'язку з призначенням покарання першому; значення b , за Г. Беккером, варіюється в залежності від типу покарання: $b \approx 0$ для штрафів та $b > 1$ для інших затратних видів покарань (насамперед, ув'язнення).

Індивідуальні втрати L від злочинів описуються через функцію (loss function):

$$L_j = H_j(O_j) + C_j(p_j, O_j, C, C_k) + b_j p_j f_j O_j.$$

де H_j – нанесений збиток j -му індивіду від злочинів O_j , C_j – витрати на ймовірність виявлення та притягнення злочинця до відповідальності p_j , C – сукупні громадські витрати (public expenditures) на протидію злочинності, $b_j p_j f_j O_j$ – вимірює очікувані збитки j -го індивіда, від покарання злочинця [Becker, 1976: 70].

Функція суспільного добробуту (social welfare function) запозичену з економіки добробуту, формалізує втрати L (losses) суспільства сумою збитків від конкретної кількості злочинів, ймовірності покарання та сукупних витрат на здійснення покарання ($bp_f O$, де bf – збитки через кожний покараний злочин, а pO – кількість покараних злочинів), виглядає так:

$$L = D(O) + C(p, O) + bp_f O$$

Суспільному контролю підлягають C – витрати на боротьбу із злочинністю, форми покарання – b , покарання для засуджених f [Becker, 1976: 51].

За цією логікою для зменшення рівня злочинності, необхідно збільшити значення p та f , щоби витрати від злочину переважали вигоди від нього й тоді, очікувано, має відбутися суттєве зниження O , або хоча би підвищити значення p – за принципом, щоби ймовірність настання покарання була високою, навіть якщо саме покарання різного ступеня суворості. Ці інструменти доступні уряду, однак збільшення зазначених показників означатиме і суттєве зростання витрат для суспільства. Тож виникає проблема оптимальності.

Якщо радикалізувати аргументи Г. Беккера, то можна прийти до висновку, що під кутом зору пропонованого ним підходу, суспільству не вигідні, як надмірно високий ступінь злочинності, так і цілковита її відсутність, якщо ця відсутність досягається відповідними затратами на збільшення ймовірності виявлення злочинця чи інституційного забезпечення суворості покарань, позаяк це тягне за собою скупне збільшення витрат C .

З точки зору формальної оптимальності, законодавство, яке одночасно переслідує три досить різнорідні й одночасно недосяжні цілі: стримування (deterrence) злочинця, компенсація (compensation) жертві та суспільству за завдані злочинцем збитки та помста (vengeance) – нівелює можливість оптимального покарання, де під оптимальністю розуміється відшкодування збитків завданих злочином та покарання злочинця [Becker, 1976: 68].

Ціна, яку платить споживач отримується фірмою чи державою без затрат, але у випадку злочину – реалізація покарання призводить до витрат, які навряд чи будуть компенсовані (наприклад, витрати на утримання злочинця у в'язниці). Напрацьованим способом уникнення цієї проблеми є частіше використання штрафних санкцій замість арештів, що дозволяє відшкодовувати суспільству та потерпілому збитки без зайвих затрат. У термінах підходу Г. Беккера, це означає, що $b=0$, тоді опис збитків може бути виведений як $D(O)=0$ [Becker, 1976: 61].

Економічний підхід намагається монетизувати збитки та вигоди для виявлення нормативних сценаріїв державної політики, якщо O^* – оптимальна кількість злочинів, $G'(O^*)$ – гранична приватна вигода через здійснення O^* , V – грошова форма граничних покарань, то формалізувати їх можна так:

$$V = H'(O^*)$$

$$\text{і водночас } f = H'(O^*)$$

Грошовий еквівалент покарання V рівний граничним збиткам, заподіяним злочином. Водночас, ці збитки рівні покаранню, що призначається за них. Але в окремих випадках ці збитки доволі складно обрахувати. Наприклад, загибель людини в моделі може бути оцінене через втрату доходу, який би ця людина отримала, лишаючись живою, однак не враховує цінності самого людського життя. Однак для великої кількості інших злочинів, таких як викрадення чи псування майна, шахрайства такі обрахунки теоретично можна здійснити.

За Г. Беккером, «оптимальна політика боротьби з протиправною поведінкою – це частина оптимального розподілу (optimal allocation) ресурсів» [Becker, 1976: 79].

П.-У. Вікстрем має у власній моделі «мотивацію» та «моральний фільтр», які лише умовно можна було б співвіднести із «наміром» Г. Беккера, однак у моделі П.-У. Вікстрема вони пояснюються через кримінальну схильність (crime propensity), що обумовлена особистісним виникненням (personal emergence), а не калькуляцією ризиків, вигод і витрат. У термінах Дж. С. Колмена – мотивація та моральний фільтр обумовлені макро-мікро переходом – впливом культури та соціоструктурних параметрів на формування підстав дії на мікрорівні. Беккеріський намір з цілеорієнтацією на максимізацію корисності, в дійсності морально нейтральний, на відміну від мотивації у моделі П.-У. Вікстрема. Раціональна оцінка ризиків настає в другій лише на етапі «процесу схвалення рішення» - причому цей процес далеко не завжди передбачає саме раціональну оцінку – у випадку, якщо злочин є узвичаєною дією, то ця оцінка не здійснюється. Модель П.-У. Вікстрема не виключає раціональну компоненту із аналізу цілком, однак відводить їй похідну, а не вихідну

позицію, і надає опціональний статус. З точки зору компонентів в аналізі дії, модель П.-У. Вікстрьома більш складна й онтологічно множинна. Якщо адаптувати у контексті нашого порівняння двох концепцій, Рис. 6, котрим вище візуалізували взаємодію ключових ситуаційних чинників злочину за П.-У. Вікстрьомом, то червоними марковані на Рис. 7 зв'язки, що можуть бути пояснені через концепцію Г. Беккера.

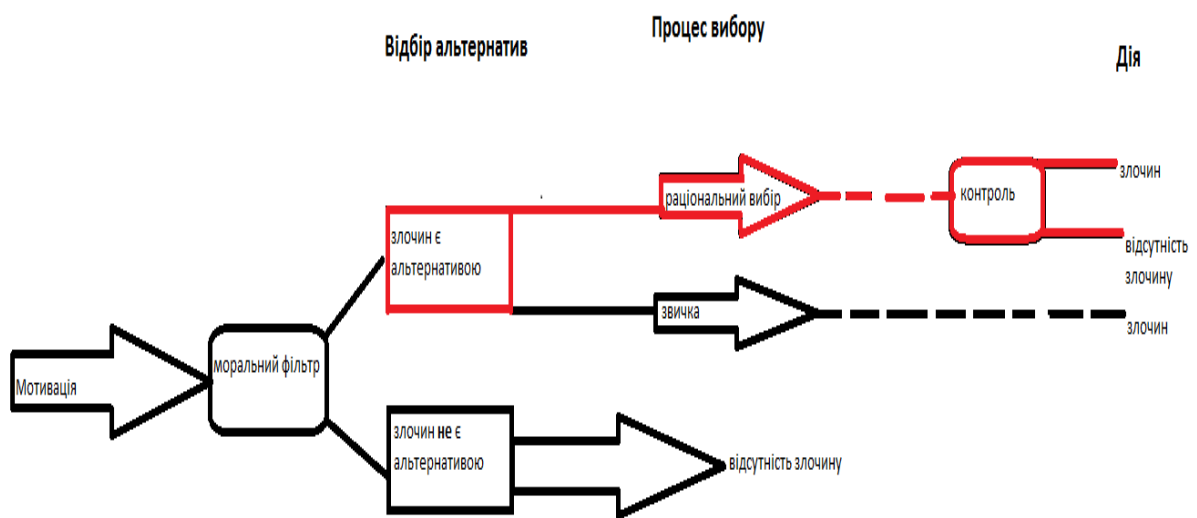

Рис. 7. Місце раціональної ціле-орієнтації (за концепцією Г. Беккера) у моделі П.-У. Вікстрема (авторська адаптація).

Позаяк за Г. Беккером, злочинець та законослухняний громадянин відрізняються між собою не мотивацією, а відмінною калькуляцією ризиків, вигод і витрат, то мотиваційні чинники злочину виносяться за дужки аналізу. Він не аналізує ірраціональні чинники поведінки, те, що у моделі П.-У. Вікстрема позначене як «контроль» фактично може вмістити в себе те, що для Г. Беккера є оцінкою ризиків і стосується показника ймовірності викриття r . Позаяк відсутність злочину за умови, коли сам злочин не є морально прийнятною альтернативою представлений у моделі П.-У. Вікстрема лише аналітично й не розглядається емпірично, то фактично вся пояснювальна відмінність зводиться до уваги до

іраціональних чинників поведінки, які ним описуються через поняття узвичаєної дії, котра теж може мати своїм наслідком злочин. І для її пояснення П.-У. Вікстрем використовує напрацьований в соціології арсенал понять – залучення індивіда у криміногенні мережі, що підвищує ризик злочинної дії. Отже, можна сказати, що підхід П.-У. Вікстрема не так альтернативний до підходу Г. Беккера, як більш загальний.

Беккерівський підхід натомість не зважає на проблему мікро-макро переходів. Позаяк розгляд мотивів дії у його контексті не вважається першочерговим завданням – для дослідника важливо збагнути не *чому* індивіди діють саме так, а *як* саме вони діють – у цьому впізнається стара позитивістська установка, яка перегукується із тезою М. Фрідмена про «позитивну» економічну та соціальну науку. Макро-мікро перехід, таким чином, аналітично виноситься за дужки, проте нормативне питання – державної реакції на злочинність, може розглядати як мікро-макро зв'язок, де злочинність – це сукупність індивідуальних дій на мікрорівні, а державна реакція є елементом макрорівня соціальних відносин. Аспект макро-мікро переходу розглядається лише в аспекті нормативного регулювання, а саме: яким чином держава чи суспільство можуть оптимально реагувати на зростання рівня злочинності? Можна також сказати, що в підвалинах беккерівського підходу лежать два вихідних припущення: 1) існування суспільства як певної цілісності, та 2) існування консенсусу стосовно збитків і вигод, де пропонована концепція мала знайти формальні моделі для реалізації цього консенсусу. На відміну від П.-У. Вікстрема, Г. Беккера менше цікавлять чому злочини стаються, а більше як найбільш оптимально на них має реагувати суспільство. У цьому сенсі його підхід більше нормативний і відразу більш технологічний. Технологічна зорієнтованість теорії раціонального вибору не останній чинник чому вона досить успішно завоювала вплив в експертному середовищі й змогла стати потужною підставою політичних рішень у багатьох країнах.

Навіть, якщо припустити, що вигоди та збитки, як справедливо зауважує Г. Беккер не завжди монетизовані, всі похідні від злочинності явища, які не вписуються в полюси «вигод» і «збитків» не можуть бути проаналізовані. Економічна версія теорії раціонального вибору оперує лише індивідами, в термінах Дж. С. Колмена, як природними особами та єдиним корпоративним актором – державою як виразником інтересів суспільства. Введення параметрів соціальної структури, зокрема, збільшення кількості чинників, які підлягають аналізу (наприклад, цінностей), а також розширення арсеналу розгляду корпоративних акторів, на чому послідовно наполягав сам Дж. С. Колмен у розробці соціологічної версії теорії раціонального вибору, може збагатити аналіз, хоча й ускладнить його з методологічної точки зору.

Пропонований Г. Беккером підхід дозволяє аналізувати злочинність лише в контексті вигод і втрат для індивідів і суспільства, однак інші аспекти контексту опиняються за межами аналізу. Наприклад, яким чином зростання рівня злочинності може впливати на ціннісні установки акторів, як злочинність пов'язана з іншими соціальними явищами, такими як довіра тощо. У випадку дослідницького інтересу до цих інших аспектів, необхідно використовувати понятійно-категоріальний апарат напрацьований у соціології і саме це означало для Дж. С. Колмена введення параметрів соціальної структури в економічний аналіз.

Узагальнене порівняння підходів Г. Беккера та П.-У. Вікстрема також дає підстави стверджувати, що вони цілком розроблені в межах тих епістемологічних і теоретико-методологічних рамок, які аналізувалися у попередньому розділі: соціологія у своїй аналітичній версії продовжує шукати «реалістичні» засновки для теорії, натомість економіка – орієнтована на технологічні рекомендації та нормативні розв'язки. Аби увиразнити пропоноване тут порівняння, сформулюймо питанням у нормативному ключі: які висновки практичного та технологічного характеру випливають з емпіричних висновків, що їх пропонує ситуаційна концепція злочинності? Виглядає досить очевидним, що в такому разі йтиметься про

необхідність посилення засобів стримування у центрі міста, місцях де сконцентрована комерційна та розважальна діяльність, а також районах із низькою колективною ефективністю в періоди ситуативної концентрації молоді (наприклад, під час свят, спортивних змагань тощо). У термінах Г. Беккера йтиметься про вплив на p – чинники, які сприятимуть зростанню ймовірності викриття та притягнення злочинця до відповідальності. Якби ситуація із молодіжною злочинністю у Пітерборо була проаналізована в термінах його підходу, ми б отримали аналогічну рекомендацію. Єдиним додатковим аргументом щодо довгострокової превенції може слугувати робота із молодіжним середовищем. На яких підставах вона має здійснюватися? Комплексна відповідь на це питання цілковито виходить за межі завдання даного пункту, лише для ілюстрації концептуальних відмінностей достатньо вказати, що з точки зору підходу П.-У. Вікстрема було б очікуваним, якби рекомендації стосувалися чинників формування того, що він називає «особистісною моральністю», тобто превенція має стосуватися блокування можливості індивідом розглядати злочин як морально прийнятну альтернативу. І цільовою групою в подібній роботі мають бути молодіжні спільноти на мікрорівні, де груповий тиск може бути доволі сильним, аби збільшувати ймовірність залучення своїх членів до протиправної діяльності. Подібний висновок, що виглядав би цілком у дусі класичного соціологічного теоретизування із його деякою схильністю до моралізаторства, успадкованого від часів Е. Дюркгайма, проігнорував би іншу обставину, яка б могла бути більш виразною з позицій ТРВ. Райони із низькою колективною ефективністю – це зазвичай райони, де сконцентроване депривоване населення, отже слабка ймовірність досягнення економічних цілей легальними засобами, робить більш імовірним вибір на користь злочину, а це вже стосується калькуляції вигод і витрат – аспекту, що в осерді ТРВ. Чи можливо структурно змінити передумови, які штовхають осіб у процесі цієї калькуляції, суб'єктивно приходити до висновку, що вчинення злочину для них є більш вигідним, аніж слідування закону? Відповідь на це питання, яке логічне випливає із економічного

підходу та теорії раціонального вибору, могло би посилити ті рекомендації, котрі надбудовуються над висновками соціологів-аналітиків.

Реалізм ситуаційної концепції злочинності все одно дещо програє в нормативній технологічності теорії раціонального вибору. У даному разі йдеться не про емпіричну чи теоретичну переконливість, бо очевидно, що більш нюансований підхід запропонований П.-У. Вікстремом враховує більш множинний набір чинників, але в спроможності генерувати корисні рекомендації.

У стосунку до нашої теми, принципово важливим є ще інший висновок – використовуючи в якості концептуального каркасу підхід Дж. С. Колмена з його ключовою ідеєю мікро-макро переходів, П.-У. Вікстрем доводить можливість застосування цієї концепції без припущення про ціле-орієнтацію актора. Це нашо вухує на закономірний висновок, що концепція мікро-макро переходів може бути звільнена від фундаменталізму наміру й використовуватися у своїх вихідних засновках поза контекстом ТРВ. Власне, такий шлях пропонує аналітична соціологія і ситуаційна концепція злочинності, яка розроблена в її межах. Ключовий же висновок, який маємо постулювати в контексті проблематики даного пункту полягає в тому, що концепція мікро-макро переходів може працювати як із вихідним припущенням про ціле-орієнтацію акторів на максимізацію корисності, так і без нього.

3. 3. Ціле-орієнтація та мікро-макро переходи: можливість синтезу (випадок інтернет-піратства)

Позаяк, на відміну від П.-У. Вікстрема, Г. Беккер пропонує узагальнену теоретичну модель без верифікації, то в цьому пункті буде здійснена спроба обговорення логіки теорії раціонального вибору та базовано на ній мікро-макро пояснення з використанням кейсу інтернет-піратства в Україні.

З 2011 по 2016 роки Україна постійно входила в перелік «пріоритетних країн» для уваги з боку Міжнародного альянсу інтелектуальної власності (ІПРА) та офісу

торгового представництва США (USTR), як грубий порушник прав інтелектуальної власності у світі, насамперед, у мережі Інтернет [Special 301 Report, 2011; Special 301 Report, 2012; Special 301 Report, 2013; Special 301 Report, 2014; Special 301 Report, 2015; Special 301 Report, 2016]. Це стосувалося масового розповсюдження в комерційних цілях неліцензійного програмного забезпечення, поширення піратських «файлообмінників» з вільним завантаженням творів, захищених авторським правом (текстових, музичних файлів тощо). У рекомендаціях за 2016 рік зазначалася слабкість законодавчого регулювання сфери авторського права та інтелектуальної власності в Україні, що створює нормативно сприятливий контекст для піратства [Ukraine 2016 Special 301 Report, 2016]. У грудні 2017 р. американський уряд позбавив українські товари митних преференцій у США мотивуючи це саме ігноруванням Україною проблеми захисту прав інтелектуальної власності [Trump, 2017]. Прикметно, що зовнішні експерти наголошують на слабкості такого регулювання, у той час, як вітчизняні – шляхом описового аналізу законодавства, наголошують, що його норми узгоджені з вимогами міжнародного права. Проблема полягає, однак, у практичному застосуванні цих норм. Хоча формально українське законодавство включило чимало засад міжнародного права до регулювання сфери інтелектуальної власності, на рівні Цивільно-процесуального кодексу лишається чимало неузгодженостей, які ускладнюють практичне застосування імplementованих норм [Денисюк, 2009; Гумега, 2014].

У 2012 році Україна була п'ятою в світі країною за кількістю з'єднань комп'ютерів, що беруть участь в несанкціонованому обміні файлами через Інтернет, а підробки та піратство загалом складають за приблизними оцінками близько 33%¹¹² тіньової економіки країни [Розвиток і захист інтелектуальної власності, 2014: с. 13, 4]. Виникають підходи, здебільшого базовані на неомарксистській логіці, котрі пояснюють піратство як «знищення надлишкової продукції» (у даному разі – цифрової), котру неможливо реалізувати на ринку [Столяренко, 2013: с. 30]. Які б не

---

¹¹² У цей показник також включені матеріальні підробки.

були особливості інформації, аналіз її соціальної природи, способів функціонування та споживання має виходити із «засади, що в межах капіталістичного способу виробництва інформація, як і будь-який інший продукт є товаром – продуктом праці, призначеним для продажу» [Столяренко, 2013: с. 29].

Порівняно не так давно внаслідок комплексної поліцейської реформи в Україні з'явилася «кіберполіція»¹¹³, яка централізовано здійснює моніторинг порушень цифрового законодавства. Це збільшує ймовірність викриття правопорушника. Однак, якщо неможливо довести корисливо мотивований характер його діяльності, настання відповідальності ускладнене.

Метою пірата, є максимізація корисності з мінімальними витратами. Підемо на аналітичне спрощення, що узгоджується із вихідними засновками концепції Г. Беккера, але відхиляється від окремих її пунктів: вважатимемо, що збиток, який отримує потерпілий (видавництво) від кожного окремого злочину (одиночного піратського привласнення книги) є тотожним вигоді, яку отримує злочинець. Хоча Г. Беккер розрізняє собівартість (net cost) злочину (D), збиток (H) і вигоду (G), у нашому випадку виходитимемо з припущення, що в монетизованій формі $D=H$, $H=G$. Під D – розумітимемо збиток від злочину.

Якщо злочинець буде виявлений, він має «сплатити» f_j за вчинену дію, однак якщо він не буде виявлений, то не сплатить нічого. Зростання як p_j , так і f_j знижує очікувану корисність (expected utility – EU) від вчинення злочину j , й в концепції Г. Беккера, має стимулювати до зниження кількості вчинених злочинів. Сама очікувана корисність описується так: $EU_j = p_j U_j(Y_j - f_j) + (1 - p_j) U_j(Y_j)$. Позаяк, з точки зору ординалістської теорії корисності – кількісно виміряти корисність об'єктивно не можна, а вона визначається лише у порівнянні товарів між собою суб'єктивно, можемо опустити ютиль U_j , який немає числового значення, тож робочий варіант моделі для оцінки очікуваної корисності від злочину, можна подати так:

$$EU = p * (Y - f) + (1 - p) * Y.$$

¹¹³ Інформація про її роботу на офіційному веб-сайті: <https://www.cyberpolice.gov.ua/>

У нашому варіанті моделі $D=Y_n*N$, де N – загальна кількість піратів у мережі, Y_n – сукупний отриманий дохід всіма піратами в мережі.

Значущим у моделі Г. Беккера є $p=1$, що надається p при високій ймовірності викриття злочинця, натомість $f=0$ у випадку, якщо покарання не передбачене за вчинення злочину й може набувати іншого додатного значення у випадку, якщо передбачені покарання різного ступеня суворості.

За цією логікою – зменшення рівня злочинності потребує присвоєння p та f таких значень, аби витрати від злочину переважали вигоди від нього й тоді, очікувано, має відбутися суттєве зниження O . Однак це означатиме й зростання витрат для суспільства. Тож виникає проблема оптимальності. Емпіричне її вирішення пропонується Г. Беккером шляхом як найширшого впровадження штрафів, по-перше тому, що штраф є «найдешевшим» для суспільства типом покарання ($b=0$), по-друге, тому, що він дозволяє відшкодувати збитки завдані злочином, на відміну, скажімо, від ув'язнення. Яким має бути штраф? І чи існуючі методи покарань в українському законодавстві є оптимальними?

Мотиви пірата в Інтернеті, який припустимо, не використовує отриману інформацію в комерційних цілях, а споживає програмне забезпечення, музику, книги та інші продукти захищені авторським правом, для власних цілей, не відрізняються від споживача (з точки зору мотивів), який здобуває ці продукти легальним чином: купуючи книгу чи диск із музикою. Так зберігається умова нейтральності щодо мотивів, яка характеризує підхід Г. Беккера, натомість дійсно відмінність полягає у калькуляції ризиків і витрат. Якщо ліцензійний продукт потребує грошових витрат, а піратський – ні, до того ж попри ймовірність викриття, виразне покарання не передбачене – очікувано, що піратство буде мати масовий характер. У термінах моделі Г. Беккера, це означає, що $p \approx 1$, $f=0$.

Найбільше, що можуть правовласники – апелюючи до моральної сторони питання, домогтися зняття конкретного твору із відкритого доступу, як це практикується на сайті Чтиво, або в кращому разі домогтися блокування піратського

каналу в цілому, якщо йдеться про соціальну мережі із централізованим адмініструванням у західній країні, де більш суворий підхід до царини інтелектуальної власності. Однак закриття піратських каналів чи перемоги в захисті стосовно окремого продукту не має наслідком настання відповідальності для порушників, навіть попри їхню ідентифікацію. З точки зору моделі Г. Беккера, апеляція до моралі є інструментом з доволі сумнівною ефективністю. При низькій ймовірності покарання та реальній можливості заощадження ресурсів при використанні піратського контенту, корисливі індивіди будуть обиратимуть піратство. Перемога в стосунку до зняття з такого чи аналогічного йому каналу, твору не означатиме систематичне викорінення цього явища.

Очікуване посилення тиску на Україну в питанні захисту інтелектуальної власності, ставить проблему оптимального регулювання.

Канал «Склад книжок українською мовою» у Telegram, який об'єднував користувачів, що могли добровільно жертвувати невеликі, довільно визначені суми для легальної купівлі одного примірника книжки, після чого сканували його та викладали файл для вільного завантаження у групі, яка на момент блокування нараховувала 2035 читачів. Після скарг правовласників, канал був заблокований. Ключову роль у блокуванні відіграло видавництво «Наш Формат», яке спеціалізується на виданні мотиваційної, наукової та здебільшого – науково-популярної літератури. Видавців обурило, що пірати таким чином розповсюдили 12 найменувань їхнього товару, насамперед, перекладні бестселери “The New York Times”, “Wall Street Journal”. Нам вдалося встановити два найменування викрадених книг («Стрімголов: історія одного життя» та «Сила інтровертів»), тож для верифікації моделі було випадковим чином обрано 10 додаткових найменувань виданої «Нашим Форматом» літератури, яка потрапляє під зазначені вище критерії. Список поданий у Табл 1.

Табл. 1. Книги у піратському каналі Telegram «Склад книжок українською мовою»*

№	Найменування товару	Ринкова вартість (грн.)
1	Олівер Сакс «Стрімголов: історія одного життя»	155
2	С'юзен Кейн «Сила інтровертів»	165
3	Генрі Кіссінджер «Світовий порядок»	165
4	Марк Рейтер, Маршалл Голдсміт «Перемикайся»	140
5	Майкл Гаят, Деніел Гаркаві «Дивись уперед»	140
6	Майкл і Сара Беннети «До біса почуття»	140
7	Джек і С'юзі Велч «Переможець»	185
8	Говард Шульц «Історія Starbucks»	150
9	Абхіджит Банерджі, Естер Дуфло «Економіка бідності»	140
10	Ніл Фергюсон «Цивілізація»	160
11	Бред Стоун «Продається все»	165
12	Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон «Чому нації занепадають?»	155

*За даними офіційного веб-сайту видавництва «Наш Формат» станом на 1 жовтня 2017 <https://nashformat.ua/>

За моделлю Беккера, при $p=1$ (тобто є високою ймовірність викриття правопорушника), значення EU суттєво залежатиме від f . При $f=0$, очікувана корисність від викрадення книги для читача каналу, який не жертвував на її купівлю, однак скористався можливістю вільного завантаження, дорівнюватиме сумі її вартості. Водночас, очікувана корисність від злочину буде нижчою для тих читачів, які пожертвували будь-яку суму на її купівлю, хай навіть ці суми незначні й коливаються на рівні від 1 грн. до 16 грн. 97 коп.. У Табл. 2 представлені систематизовані дані про пожертви 31 читача¹¹⁴ каналу на загальну суму 215 грн. 31 коп., якої достатньо для купівлі першої книги з переліку (залишок складає 60 грн. 31 коп.), а також очікувану індивідуальну корисність від отримання доступу до цієї книги (U) і відхилення від граничного значення очікуваної корисності EU ¹¹⁵ від її викрадення без пожертви (округлене відсоткове значення).

---

¹¹⁴ Замість імен та нік-неймів, подана нумерація читачів.

¹¹⁵ Граничним значенням очікуваної корисності від піратства є максимально можлива корисність у монетизованій формі, отримана читачем каналу без пожертви.

Табл. 2. Пожертви та очікувана індивідуальна корисність піратів-жертводавців*

Читачі-жертводавці	Сума пожертви (грн..)	U (грн.)	Відхилення від EU (%)
Читач 1	16.97	138.03	10.95
Читач 2	4.99	150.01	3.2
Читач 3	8.00	142	8.4
Читач 4	9.99	145.01	6.4
Читач 5	9.99	145.01	6.4
Читач 6	4.99	150.01	3.2
Читач 7	4.99	150.01	3.2
Читач 8	10.99	144.01	7.1
Читач 9	4.99	150.01	3.2
Читач 10	4.00	151	2.6
Читач 11	4.00	151	2.6
Читач 12	4.00	151	2.6
Читач 13	4.00	151	2.6
Читач 14	1.00	154	0.6
Читач 15	8.99	146.01	5.8
Читач 16	10.00	145	6.00
Читач 17	10.42	144.58	6.7
Читач 18	10.00	145	6.00
Читач 19	10.00	145	6.00
Читач 20	2.00	153	1.3
Читач 21	2.00	153	1.3
Читач 22	5.00	150	3.00
Читач 23	10.00	145	6.00
Читач 24	2.00	153	1.3
Читач 25	10.00	145	6.00
Читач 26	5.00	150	3.00
Читач 27	10.00	145	6.00
Читач 28	10.00	145	6.00
Читач 29	10.00	145	6.00
Читач 30	5.00	150	3.00

Читач 31	2.00	148	4.5
----------	------	-----	-----

*Обраховано за даними про суми «пожертв» піратів, надані видавництвом «Наш Формат».

Читач 1, який є адміністратором каналу й водночас, найбільшим жертводавцем, отримує у свою власність єдиний друкований примірник книги за ціною на 89,05% нижче ринкової вартості. Тож, його «пожертва» окупається цілком. Якщо виключити його з усередненого аналізу, позаяк він отримує додаткову перевагу, котрої не мають інші «жертводавці», тоді середнє відхилення їхньої корисності від граничного значення складає 3.95%. Можна припускати, що подібна динаміка пожертв була й в усіх інших випадках. Хоча наші дані обмежені одним із них, очевидно, що суто з економічної точки зору для читачів-жертводавців подібна стратегія все одно більш вигідна, аніж купівля книги за ринковою ціною. У будь-якому разі піратство, як для тих читачів, які «жертвували» кошти на купівлю книги, так і для тих, які не «жертвували» - окупається. В усіх випадках, актори залучені до піратства, максимізують корисність, до того ж без ризику бути покараними. У рамках «економічного підходу» Г. Беккера, середнє відхилення досягнутої індивідуальної корисності від граничного значення менше за 4%, можна було б цілком зігнорувати як незначуще. Однак із соціологічної точки зору, діяльність читачів-жертводавців можна тлумачити як зелотство [Coleman, 1994: p. 273-278]. Водночас, як впливає із вищевикладеного, ця діяльність зовсім не є «іраціональною». Зелоти так само максимізують корисність, яка лише незначно відхиляються від граничного значення, а актор, який найбільше жертвував – отримує додаткову перевагу (у вигляді єдиного примірника книги), що вочевидь, і є ключовою причиною чому він схильний жертвувати найбільше.

Навіть, якщо припустити, що зелоти певним чином, «особливо» морально мотивовані, то навіть ця мотивація цілком узгоджується із принципом максимізації корисності. Якщо припустити, що кожен читач скористався можливістю вільно завантажити всі доступні книги на цьому каналі, тоді сукупний збиток, який є

добутком суми читачів та сукупної вартості всіх доступних для завантаження книжок складатиме 3. 785. 100 грн., причому збиток видавництва може бути оцінений у суму 3. 103. 782 грн., а державний збиток від браку податкових надходжень – 681. 318 грн., позаяк видавництво сплачувало 18% податку на прибуток¹¹⁶. Приблизно такі прибутки видавництво та держава могли би отримати, якби всі читачі придбали зазначені паперові книжки легально, замість користуватися піратським каналом. Для видавництва з річним оборотом у 10 млн. грн¹¹⁷., упущена вигода доволі значна й складає 31% річного обороту.

Однак сукупні втрати суспільства від піратства більші, позаяк ідеться не лише про потенційну втрату доходу видавництвом чи податкових надходжень державою – це те, що в термінах моделі Г. Беккера позначається як D. Однак сукупна втрата L, включає також показник C – сукупні громадські витрати на протидію злочинності та притягнення винних до відповідальності. Щоби виявити порушника, ідентифікувати його особу й мати змогу притягнути його до відповідальності, необхідно утримувати кіберполіцію, забезпечену необхідними технічними засобами, а також суд, який буде здійснювати реалізацію законодавства у сфері захисту права інтелектуальної власності.

Величина L, таким чином, суттєво залежатиме від способів та ретельності обрахунку C. В аналізованому випадку можемо здійснити обрахунок C лише дуже приблизно, позаяк в Україні, як зазначалося вище, існує розрив між формальною імплементацією міжнародних стандартів у галузі захисту прав інтелектуальної власності та процедурними механізмами притягнення до відповідальності порушника. Так, українське законодавство царину захисту прав інтелектуальної власності розділяє одночасно між адміністративним, кримінальним та цивільно-процесуальним правом [Тімашов, 2016: с. 40]. Розгляд піратства в контексті кримінального права майже завжди означатиме залучення до процесу прокурора,

---

¹¹⁶ Податкова ставка станом на 2017 рік.

¹¹⁷ Такі відомості надав співвласник видавництва А. Мартинов в інтерв'ю [Віннічук, Казанцев, 2016].

отже, додаткові витрати¹¹⁸. Притягнені до відповідальності особи можуть скористатися правом оскарження рішення суду, й звернутися до апеляційної інстанції, так само, як і потерпілі. Таким чином, мають бути враховані транзакційні витрати пов'язані з апеляцією.

Навіть, якщо один інспектор кіберполіції суто технічно може ідентифікувати всіх користувачів піратського каналу, проведення слідчих дій неможливе наодинці: вилучення технічних засобів, обшук, допит при такій кількості підозрюваних не можуть бути здійснені однією особою. За даними «Юридичної газети», у середньому слідчий Національної поліції веде 130-140 справ [Алексєєв, 2017]. Хоча кожен окремий епізод користування піратським контентом може бути об'єднаний в одну справу для суду, кожен такий факт піратського користування може тлумачитися в якості окремого правопорушення й бути об'єктом окремого провадження, отже вважатися «окремою справою», тож взявши показник у 140 справ на слідчого, можемо сказати, що виходячи з поточної практики Національної поліції 15 інспекторів можуть покрити своєю діяльністю таку кількість піратів.

Якщо рахувати за мінімальними ставками, утримання¹¹⁹ одного інспектора кіберполіції обходиться державі в 6000 грн./ міс. (їх – 15), судді місцевого суду – 24 000 грн./ міс., судді апеляційного суду – 40 000 грн., прокурора – 7 140 грн.. Тоді С може бути визначене у 161. 140 грн.. І цей показник не враховує витрат на технічне забезпечення роботи кіберполіції та судів (включно із секретаріатом), витрат на документообіг тощо. За таких умов, сукупне значення L (втрат) складатиме 3. 946. 240 грн..

Отже, якими мають бути в аналізованому випадку штрафи, аби виконувалася умова оптимальності – відшкодування збитків, завданих піратством, і відновлення status quo?

¹¹⁸ Прокурор може бути залучений і у випадку адміністративного правопорушення.

¹¹⁹ Дані стосовно заробітної плати посадовців суду, прокуратури та кіберполіції взяті з відкритих джерел, зроблених із посиланням на МВС, Кабінет міністрів України та інші органи виконавчої влади [МВС назвало зарплати, 2015; Калюжний, 2017; Луценку й решті прокурорів підняли зарплати, 2017].

За нинішніх умов, $f=0$, що при будь-якому значенні Y , гарантує залежність $EU>0$, отже робить піратство економічно вигідним і, водночас, таким, що створює суспільні збитки на загальну суму майже 4 млн. грн.. Якщо $EU\leq 0$, тоді піратство втрачає економічний сенс.

Припустимо, $f=2*Y$. Тобто, сума індивідуального штрафу дорівнюватиме подвоєній сумі викраденого. При використанні цього значення при обрахунку очікуваної корисності від злочину при викраденні всіх 12 книг із переліку, $EU=-Y$. При такому значенні очікуваної корисності, піратство втрачає економічний сенс. Гранична сума штрафів¹²⁰ при такому значенні f складатиме 7. 570. 200 грн., що гіпотетично покриватиме значення L .

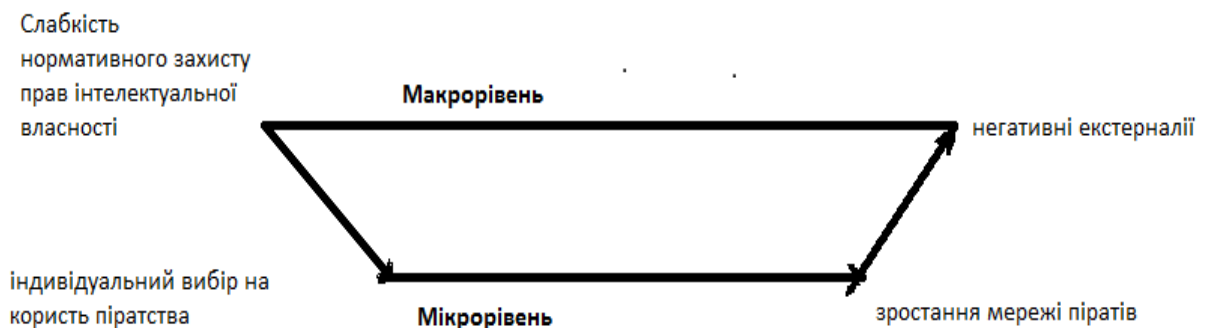
Реалізація покарання при такому значенні f , чутлива до формального регулювання. Наприклад, на якій підставі штрафувати пірата? За фактом виявлення на носіях піратського контенту? Чи лише за фактом підписки на піратський канал? Вибір першого призводитиме до збільшення транзакційних витрат, пов'язаних із реалізацією покарання. Кожного із 2035 читачів необхідно обшукати, вилучити на певний час електронні носії і це при тому, що немає гарантій виявлення всього обсягну піратського контенту, який може бути прихований, аби видалений. Таким чином може бути оштрафована лише незначна частина піратів, при тому, що для слідчих дій доведеться здійснювати додаткові витрати. За таких умов оптимальний стан може бути не досягнутий. У другому випадку можна наштотуватися на правовий спротив – притягнення до відповідальності без аналізу дії підозрюваного, виходом із якого може бути лише передбачення покарання на підставі підписки на піратські канали. Буде достатньо факту підписки на канал, діяльність якого порушує права інтелектуальної власності, безвідносно активності – навіть, якщо порушник апелюватиме до незнання того, що діяльність каналу порушувала законодавство, узгоджуватиметься із презумпцією знання законів статті 68 Конституції України. Це

¹²⁰ Під «граничною сумою штрафів» розумітимемо максимально можливу сукупну суму штрафів, що можуть бути стягнені в даному випадку з усіх піратів.

зробить законодавство більш жорстким, однак буде, по-перше, ефективним механізмом заощадження на транзакційних витратах пов'язаних із виявленням та притягненням порушника до відповідальності, по-друге, знизить ризик надмірних витрат на примус при низькій імовірності відшкодування збитків.

Найбільш оптимальним є узгодження даної норми із одночасним встановленням відношення $EU \leq 0$, що повністю позбавляє піратство економічного сенсу. Встановлення даного відношення емпірично не потребує додаткових витрат, позаяк розмір штрафу регулюється формально. Інтернет завдяки надшвидкому поширенню інформації здатний створювати негативні екстерналії навіть у випадку викрадення порівняно невеликої кількості товарів. Використовуючи «човен Колмена» як зручний інструмент систематизації залежностей, у Рис. 1 візуалізуємо мікро-макро переходи для даного прикладу [Coleman, 1994: p. 8].

Рис. 8. Мікро-макро переходи у поширенні інтернет-піратства та його екстерна лій (побудовано автором)

Слабкість нормативного захисту інтелектуальної власності – змінна, що описує явища макрорівневого характеру: державне регулювання царини інтелектуальної власності, культуру ставлення до чужої праці, передбачені (чи, радше, непередбачені у даному разі) надійні процедури притягнення винних до відповідальності. Це цілком узгоджується зі змінними, що «перебувають під контролем суспільства» у термінах Г. Беккера. Відповідно, такий стан створює

ситуацію низьких ризиків для індивідів, які максимізувати корисність в отриманні доступу до книг при мінімізації витрат на забезпечення цього доступу, що створює ймовірним вибір на користь піратства.

Швидкість поширення інформації в Інтернеті також має своїм наслідком швидке зростання мережі піратів. Якщо ініціатива заснування каналу належала одній чи кільком особам, бачимо, який відгук у середовищі корисливо мотивованих індивідів це знайшло. Причому, кількість «читачів-жертводавців» була порівняно невисокою у співставленні з загальною кількістю читачів. Припустимо, якби вказані 12 книг були викрадені як матеріальні об'єкти з книгарні чи складу – це створило би збиток на суму 1860 грн., що складає лише близько 0.05% від сукупних втрат від інтернет-піратства, аналізованого у випадку даного каналу. Потрапляння зазначених книг в Інтернет призводить до збільшення суми збитків у майже 2121, 6 разів. Тож, Інтернет не лише уможливорює зростання мережі піратів, які прагнуть максимізувати корисність з мінімальними витратами, але й створює масштабні негативні екстерналії на макрорівні (недоотримання прибутків видавництвом, недоотримання податків державою – ключові).

У Додатку 2 систематизовані дані стосовно граничного значення очікуваної корисності від піратства (EU), що подається у монетизованій формі (грн.) при $p=1$ та різних значеннях f . При існуючій системі покарання за піратство в Україні, до відповідальності може бути притягнений хіба адміністратор каналу, який може бути оштрафований на суму від 10 до 200 неоподаткованих мінімумів (відповідно до статті 164-7 Кодексу про адміністративні правопорушення України), або щонайбільше – на суму до 2000 неоподаткованих мінімумів (відповідно до статті 176 Кримінального кодексу України) [Тімашов, 2016: с. 40-41]. При існуючій правовій практиці, якщо адміністратор такого каналу – не потрапив у поле зору правоохоронних органів раніше, а також до подібної відповідальності притягається вперше, ймовірність призначення максимально можливого покарання є дуже низькою. Але навіть, якщо припустити, що він буде оштрафований на максимально

можливу суму передбачену саме карним законодавством, то сума штрафу складе в такому випадку – 34 000 грн., що жодним чином не відповідає вимозі оптимальності, оскільки не лише не компенсує L , але також не компенсує окремі складники цього показника – D та C , складаючи лише 0.86% сукупних суспільних втрат від даного випадку піратства. У такому випадку штраф – абсолютно позбавлений сенсу, позаяк він не виконує ключової функції – відшкодування збитків завданих діянням та покриття транзакційних витрат, пов'язаних із реалізацією покарання за це діяння.

Із цього послідовно випливають такі рекомендації щодо можливої зміни законодавства в напрямку збільшення його ефективності: 1) доцільним є покарання за користування піратським контентом, а не лише створення каналів де такий контент розповсюджується; 2) штрафи мають бути прив'язані не до неоподаткованих мінімумів, як це практикує актуальний стан вітчизняного законодавства, а до суми викраденого. Сума штрафу має бути щонайменше подвоєною сумою викраденого, але для всіх учасників мережі. Система, коли до покарання притягується винятково ініціатор піратського каналу, унеможливує відшкодування. За таких умов, лишається дві опції: або ув'язнення, або відмова від покарання. Криміналізація піратства є недоцільною щонайменше з двох причин: по-перше, тому що ув'язнення доцільно практикувати по відношенню до особливо суспільно небезпечних діянь, коли неможливо здійснити обрахунок монетизованих втрат від них (наприклад, у випадку зґвалтування чи вбивства), по-друге, ув'язнення збільшує транзакційні витрати для держави і не створює можливості покриття їх коштом винуватця. Друга опція недоцільна так само з економічної точки зору, позаяк піратство створює негативні екстерналії, судячи з пропонованих тут розрахунків – доволі значні, і їх необхідно відшкодувати. Якщо відповідальність буде рівномірно розподілена між всіма учасниками піратського каналу, тоді сума штрафу на одного учасника буде дорівнювати 5580 грн., що робить його цілком можливим для сплати середньостатистичним громадянином, а сумарно створює

умови відшкодування збитків без створення додаткових затрат, які б виникли у випадку ув'язнення.

Отже, оптимальним за моделлю Беккера, буде значення $f=2*Y$, при якому забезпечується відношення $EU=-Y$, тоді формально оптимальне покарання f'' визначається як: $f''=(2*Y)*N$, де N – кількість піратів у мережі (у даному разі – кількість читачів у каналі Telegram). Змістовно це може бути сформульовано так: регульовані адміністративним правом штрафні санкції, орієнтовані на всіх учасників піратської мережі (визначені на підставі підписки на піратський канал), де штраф є подвоєною сумою викраденого – є оптимальним покаранням, яке забезпечує відшкодування суспільних витрат від правопорушення, без збільшення транзакційних витрат на реалізацію самого покарання. Таке покарання робитиме очікувану корисність від злочину від'ємною, таким чином, позбавляючи сенсу корисливо мотивованих індивідів долучатися до піратської мережі. Стратегія дій «принципових» піратів, може бути змінена, наприклад, таким чином: вони купуватимуть одну книжку на кількох осіб, але без викладення її в Інтернет, що не створюватиме описаних вище негативних екстерналій на макрорівні. Як висновок, пропонована стратегія аналізу інтернет-піратства – допомагає не лише здійснювати аналіз протиправної діяльності з врахуванням ресурсного виміру у нетиповий для соціології спосіб, але й послідовно забезпечує його прагматичною складовою, виводячи на рівень технологічних рекомендацій, насамперед, у царині попередження та покарання за цю діяльність з мінімальними витратами та максимальною вигодою для суспільства. Очікувано, що така стратегія викликатиме нарікання серед соціологів, адже залучені для аналізу дані зовсім не передбачали типовий для неї вияв «мотивів» дій. Водночас, окреслюється новий напрям для подальшого дослідницького пошуку та дискусій, адже з точки зору ТРВ, проблема «корисності»/ «шкідливості» інтернет-піратства є проблемою співвідношення негативних та позитивних екстерналій ним породжених і ті дослідники, які наполягатимуть на його перевагах для суспільства, муситимуть довести, що такі

переваги існують на макрорівні. А це потребуватиме оновлення концепції, позаяк модель Беккера не передбачає інструментів для вимірювання позитивних екстерналій.

З точки зору потреби нашого теми, бачимо що звернення до принципів ціле-орієнтації та максимізації корисності (за логікою теорії раціонального вибору) не потребували з'ясування мотиваційних факторів. Припущення про ціле-орієнтацію та максимізацію корисності цілком, за логікою Г. Беккера та Дж. С. Колмена виконували роль аналітичного принципу.

Пункт 3. 4. Ціле-орієнтація як пізнавальний принцип (на прикладі політичної дії)

Виклад попереднього пункту продемонстрував, що принципи ціле-орієнтації та максимізації корисності можуть застосуватися як пояснювальні припущення без емпіричного виявлення мотиваційних факторів. У випадку аналізу мережі піратів, можна припустити, що йдеться про доволі однорідне середовище. Наскільки два згадані принципи зберігатимуть свою релевантність у випадку більш різноманітних середовищ?

Продемонстроване у попередньому пункті ілюстративне застосування моделі Г. Беккера для пояснення протиправної поведінки, інтуїтивно узгоджується із принципами мікро-макро переходів, однак у чистому вигляді, підхід Г. Беккера оперує індивідами, що схвалюють рішення самостійно, виходячи з можливості задоволення власних інтересів з мінімальними витратами. У цьому пункті замість доповнення, буде розглянуте засвоєння: безпосередньо колменівський варіант поєднання принципів максимізації корисності та ціле-орієнтації з увагою до соціоструктурних передумов дії, на прикладі протестної політичної мобілізації.

Політика традиційно вважається високо раціоналізованою сферою діяльності в тому сенсі, що політично мотивовані дії здійснюються із виразною ціле-орієнтацією.

Особливо це стосується сфери прийняття рішень органами державної влади, від яких напряму залежить розподіл ресурсів, що генерується за рахунок, насамперед, сплати податків громадянами. Раціоналізація політика була у фокусі соціології від часів М. Вебера. Отже, мотивована інтересом конкуруючих (як у ТРВ) чи конфліктуючих (як у критичній теорії) акторів, «раціональність» політичного процесу має бути спрямована на досягнення певної цілі, або ж унеможливлення досягнення цілі іншими акторами. З точки зору аналітичних потреб, розгляд політичної конкуренції та впливу всередині законодавчого органу влади чи не найкраще ілюструє амбіцію концепції мікро-макро переходів: формування законодавчого органу є наслідком електорального процесу, сам цей орган формується з конкретних індивідів, які мають, зазвичай, рівну можливість голосування при ініціюванні, блокуванні чи схваленні рішення. Саме ж це рішення, що зазвичай оформлюється у вигляді закону може створювати соціальні наслідки на макрорівні для різноманітних соціальних груп. Водночас, самі законодавці як окремі «природні особи» - не голосують довільно, а підлягають впливу інших макрочинників, завдяки яким мусять узгоджувати власну позицію. Підлягаючи, скажімо, партійній дисципліні чи тиску вулиці, вони можуть приєднуватися до коаліції чи виходити з неї.

Політична боротьба всередині законодавчого органу нерідко пов'язана з протистоянням – коли менш, коли більш конфліктним, який хоча й має багато різних вимірів, у загальному може бути змодельований, наприклад, виходячи із теорії конкуренції між групами інтересів, які діють заради політичного впливу¹²¹, розроблену Г. Беккером у межах теорії раціонального вибору. Результатом тиску таких груп на урядові органи влади, посадовців і, в тому числі, законодавчий орган влади, може бути відповідний розподіл податків та субсидій в інтересах відповідних груп, які він описує через «функції впливу» (“influence functions”). Група прагне

---

¹²¹ «Всі політичні системи, як диктаторські, так і демократичні, є об'єктами тиску зі сторони конкретних груп інтересів (interest groups), які намагаються використовувати вплив задля збільшення власного благополуччя», - стверджує Г. Беккер [Becker, 1983: 375].

отримувати більше переваг, які позначаються терміном «субсидії», перекладаючи ресурсні витрати на інші групи, які таким чином, сплачують «податки». Одна модель Г. Беккера для аналізу впливу груп інтересів підходить для вивчення кулуарних перемовин, а не самого процесу схвалення рішення у парламенті, позаяк у представницьких органах влади рішення схвалюються більшістю голосів, тоді як ключове беккерівське твердження полягає в тому, що «політично успішні групи мають тенденцію бути меншими в порівнянні з розміром груп, коштом податків яких забезпечуються їхні субсидії»¹²² [Becker, 1983: 385].

Тож положення цієї теорії радше могли би скласти підґрунтя для пояснення не процесів голосування, а того, що їм передує – чому фракції можуть діяти по-різному, наприклад, здійснюючи спротив, або ж підтримуючи певне рішення. Хоча Г. Беккер наголошує на реляційному компоненті¹²³ в своєму аналізі, все ж у вихідних засновках він демонструє виразну прив'язку до аспекту кількісного наповнення груп. Підхід Дж. С. Колмена у цьому сенсі набагато більш виразно розвиває ідею, яка Г. Беккером висловлена, але не обґрунтована: реляційний компонент аналізу: насамперед, як показує Дж. С. Колмен, впливовість групи не прямо обумовлюється кількістю членів у ній, а через співвідношення із впливом інших.

Улітку-взимку 2017 р. в Україні пройшли протести з вимогами активнішої боротьби з корупцією, проведення виборчої реформи. 17 жовтня 2017 р. близько 4,5 тис. осіб зібралися на акцію біля парламенту. Про свою підтримку цим акціям заявили ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», Самопоміч. Депутати від Опозиційного блоку, що здебільшого репрезентують фінансово-промислові групи, сприяли протестам супроти медичної реформи. Що спричинило інтерес цих партій до вуличної мобілізації? Чи можна їхню активізацію пов'язати зі слабким впливом на

---

¹²² Теорія суспільного вибору та розроблена в її межах «економічна теорія клубів», теж приходять до подібного висновку: «оптимальний розмір клубів... має тенденцію зменшуватися зі зростанням реального індивідуального доходу [членів даних клубів – прим. моя В. Ш.]» [Buchanan, 1965: 12].

¹²³ [Becker, 1983: 380].

рівні парламенту? У протестну мобілізацію були залучені партії, які репрезентують різні ідеології. Середовище більш різноманітне, ніж наприклад як припускалося, середовище піратів, аналізоване вище. Хоча всі партії мають єдину ціль з якою вони створюються – отримання та утримання політичної влади, вони часто декларують відмінні ідеології, смисли яких впорядковані часто евокативно, а не раціонально. Для контекстуалізації аналізу у цьому пункті зосередимося на соціологічних дослідженнях в Україні і стосовно українського парламенту. У порівнянні з політологами, поточний аналіз впливу та конкуренції у законодавчому органі якими здійснюється більше з опорою на інсайдерську інформацію, в українській соціології 2000-х роках здійснено низку цікавих та новаторських спроб досліджень процесів прийняття рішень в українському парламенті з опорою саме на мережеву перспективу: так, вивчалися стійкість груп і фракцій у Верховній Раді, впливовість окремих депутатів, розмежування формальної та фактичної коаліції при схваленні рішень [Горбачик, Жулькевська, 2006; Костюченко, Нагорняк, 2013; Брік, Остапчук, 2015]. Мережевий підхід, з властивою соціології претензією на реалізм, справді дозволив більш нюансовано поглянути на процеси політичної конкуренції та ствердження впливу в парламенті, у цьому сенсі він здавався кроком вперед у порівнянні із економічно ґрунтованою теорією раціонального вибору з її припущеннями про стійкість преференцій та однотипність акторів, включених у групу. Ці дослідження, безумовно, поглиблюють розуміння внутрішнього структурування груп і фракцій у парламенті в контексті політичної конкуренції та прийняття рішень, однак вони містять у собі один спільний недолік, у термінах Дж. С. Колмена, вони не аналізують мікро-макро переходу, не передбачають принаймні описового співставлення процесу схвалення рішення із тими соціальними наслідками, які цей процес може провокувати на макрорівні соціальних відносин.

Одним із добре зарекомендованих показників для аналізу процесу прийняття колективних рішень, є так званий індекс Колмена (Coleman Index)¹²⁴. Попри те, що робота Дж. С. Колмена широко цитована, але за слушним зауваженням Д. Ліча, «не взята до уваги всерйоз», що проявляється в розгляді індексу Колмена як варіанту індексу Банцафа [Leech, 2002]. Дж. С. Колмен чимало уваги присвятив питанням генерування колективних рішень, його напрацювання представляють інтерес, зокрема, для аналізу законодавчого процесу.

Дослідник пропонує декілька показників, які оцінюють різні аспекти генерування колективних рішень: 1) здатність спільнот до дії (the power of collectivities to act), 2) здатність членів спільноти попереджувати дію (the power of members to prevent action) та 3) здатність членів спільноти ініціювати дію (the power of members to initiate action). Здатність спільноти до дії як такої, «забезпечується низкою конституційних правил», власне, характером процедури: наявністю чи відсутністю вето, схвалення рішення звичайною чи абсолютною більшістю голосів тощо [Coleman, 1986с: 201]. У випадку схвалення рішень звичайною більшістю, ініціювання та попередження дії фактично збігаються за наслідками. Припустимо існування спільноти у 100 членів, де всі голосують: потрібно щонайменше 51 голос, аби схвалити будь-яке рішення, або заблокувати його. Тож, за такої конституції¹²⁵, обґрунтований Дж. С. Колменом показник, який згодом отримав назву «індекс Колмена», фактично через здатність спільноти попереджувати схвалення рішення, оцінює її загальний вплив при формуванні колективного рішення як такого. Здатність попереджувати дію – індикатор загального впливу певної спільноти на формування колективного рішення. Математичне обґрунтування показника – див. у

---

¹²⁴ Використовувався, наприклад, для аналізу процесів прийняття рішень у МВФ [Leech, 2002].

¹²⁵ Дж. С. Колмен вживає поняття «конституція» з вищим ступенем загальності, а не у винятково правовому сенсі. Йдеться про формальні та неформальні норми певної спільноти, які регулюють її діяльність та взаємодію членів між собою. Фактично, це синонімічний до «суспільного договору» термін. З огляду на це, «конституції» можуть бути у груп, організацій, соціальних систем, не лише у держав, а й у будь-яких корпоративних акторів [Coleman, 1994: 326-327].

[Coleman, 1986с: 204-205]. У спрощеній формі здатність попереджувати дію $P_i(N)$ партії чи групи i може виражатися рівнянням:

$P_i(N) = \eta_i / \omega$, де знаменник – загальна кількість переможних коаліцій, а чисельник – кількість коаліцій, в яких дана партія чи група ключова і з її виходом, коаліція втрачає більшість. Співвідношення цих параметрів і дає значення індексу.

Отже, переможною коаліцією (winning coalition) буде та, яка контролює достатню кількість голосів, аби унеможливити прийняття будь-якого рішення, котре схвалюється за умов звичайної більшості, а ключовим членом такої коаліції (“critical voter” чи “determining member”) буде та група, вихід якої із коаліції, позбавлятиме її такої здатності через втрату чисельної переваги.

Тож, змістовна логіка аналізу така: 1) необхідно визначити групи (у даному разі – партії), які представлені у спільноті (парламенті), 2) виділити із всіх можливих коаліційних комбінацій ті, які є переможними, 3) визначити в стосунку до кожної із груп її статус у кожній із таких коаліцій – є вона в ній ключовою чи ні. Після цього можна здійснити обрахунок індексу відповідно до обґрунтованого Дж. С. Колменом рівняння¹²⁶.

Крихкість формально організованої парламентарної системи, створює можливості для неформальних способів впливу на законодавчий процес: від вуличної мобілізації до кулуарних переговорів у самому парламенті, що з одного боку уможливлює схвалення важливих рішень, а з іншого – створює ризики делегітимації парламентарної системи. Це мотивує ґрунтовніше проаналізувати процес прийняття колективних рішень у межах парламенту. Парламент – спільнота, де прийняття колективних рішень підлягає певним формально визначеним правилам. Урахування цих правил, як і характеристик груп, які складають цю спільноту, може стати підставою для, запозичуючи термін Дж. С. Колмена, «раціональної реконструкції» законодавчої діяльності [Coleman, 1993a]. Ця реконструкція уможливила би більш прогностичний та прагматичний аналіз на

¹²⁶ Наразі є програма ipmle , яка дозволяє автоматизувати обрахунок індексу.

майбутнє. Того ж, парламент є тим владним інститутом, діяльність якого створює, в термінах Дж. С. Колмена – значущі соціальні наслідки на макрорівні, оскільки задає нормативне регулювання багатьом суспільним процесам, блокує чи уможлиблює своїми рішеннями доступ до різноманітних ресурсів тощо. Попри те, що взаємодія між депутатами в парламенті, фактично може розглядатися з позицій мікросоціології, через виняткове місце в політичній системі, органу в якому ці взаємодії відбуваються, може йтися про мікро-макро перехід. У даному пункті ми не маємо наміру вичерпно аналізувати всі нюанси даного мікро-макро переходу, а лише маємо на меті продемонструвати яким чином спрацьовує концепція мікро-макро переходу Дж. С. Колмена на конкретному прикладі і чи нівелюється принцип цілеорієнтації, коли йдеться про ситуацію в якій вагому роль очікувано має відігравати ідеологія.

Дж. С. Колмен підкреслював, що влада у системі панування (*in an authority system*) – це «влада над певними подіями», уможливлення їх настання чи блокування [Coleman, 1986d: 255]. Очікувано, що політичні сили із нульовим впливом в межах парламенту не зможуть досягнути ключової цілі будь-якої партії як організації, котра претендує на владу – контроль за подіями із суспільно значущими наслідками. Неможливість діяти в межах інституціоналізованих правил законодавчої діяльності мотивуватиме їх активніше апелювати до вулиці, особливо якщо рівень загального громадського невдоволення буде сприятливим і зростатиме внаслідок будь-яких чинників. Однак і протести, які підлягають загальним закономірностям колективної поведінки, передбачають те, що індивіди не діють цілком довільно [Coleman, 1994: 198-199]. Можемо припускати про існування структурно обумовленої залежності – низька ймовірність впливу певної партії в межах парламенту, створюватиме передумови для цієї партії активніше вдаватися до мобілізації вуличних протестів. Варто припустити, що згадані вище партії мають здатність попереджувати дію у парламенті наближену до 0. У цілому, ця залежність не аналізуватиметься, що потребує окремого дослідження, однак припускаємо, що

індекс Колмена можна використовувати не лише для оцінки здатності певної партії попереджувати чи ініціювати прийняття рішення в межах парламенту, але й опосередковано – для описової оцінки ступеня схильності до вуличної протестної мобілізації. Позаяк індекс набуває значення від 0 – цілковита відсутність здатності попереджувати рішення, до 1 – абсолютний вплив, спроможність блокувати будь-яке рішення (100% рішень), пропонуємо оцінювати схильність партій до вуличної мобілізації за такими параметрами: 1) значення індексу 0-0,3 – відсутній, або низький вплив у парламенті й висока схильність, внаслідок низької здатності ініціювати чи попереджати колективне рішення парламентськими методами; 2) значення індексу 0,3-0,6 – помірна схильність, вища ймовірність вступати в коаліцію чи ситуативно підтримувати її; 3) $<0,6$ – низька схильність, висока ймовірність бути ядром коаліції.

Згідно зі статтею 76 Конституції України, чисельність українського парламенту – 450 народних депутатів, які обираються за змішаною виборчою системою – частина за партійними списками у загальнонаціональному виборчому окрузі, а частина – за мажоритарними округами. Таким чином, Верховна Рада формується із депутатів обраних від партій, що подолали прохідний бар'єр у 5% голосів виборців та висуванців-переможців у регіональних мажоритарних округах, де також можуть бути обрані як представники партій, так і незалежні самовисуванці. На виборах 26 жовтня 2014 р. до Верховної Ради VIII було обрано 423 депутати у зв'язку із тим, що в частині округів внаслідок російської окупації проведення виборів не було можливими. Розподіл мандатів між представниками партій-переможців та самовисуванців поданий у Табл. 3.

Табл. 3. Розподіл мандатів за партійною належністю у Верховній Раді VIII скликання

Партія/ група	Кількість мандатів
1. Блок Петра Порошенка (БПП)	132
2. Народний фронт	82
3. «Самопоміч»	33
4. Опозиційний блок	29
5. Радикальна партія	22
6. ВО «Батьківщина»	19
7. ВО «Свобода»	6
8. Сильна Україна	1
9. Заступ	1
10.Правий сектор	1
11.Воля	1
12.Самовисуванці	96

*За даними ЦВК з голосування за партійними списками: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300?PT001F01=910> та за мажоритарними округами: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp039?PT001F01=910>

При прийнятті рішень шляхом звичайної більшості голосів за умови голосування всіх депутатів, коаліція має контролювати щонайменше 212 мандатів, аби мати змогу провести чи блокувати будь-яке рішення. Отже, переможною в нашому випадку вважатиметься коаліція, яка контролює 212 і більше мандатів. Аналіз спирається на декілька засад, які висновуються із концептуальних аргументів Дж. С. Колмена: 1) абстрагуємося від можливої внутрішньої гетерогенності груп, які представлені у парламенті. Попри існування різноманітних груп впливу в межах партій, вважаємо, що партії в стратегічних питаннях демонструють відносну

єдність; 2) абстрагуємося від ідеологічних розмежувань. Слідуючи цим принципам, для уможливлення комплексного аналізу й порівняння, абстрагуємося від внутрішньої гетерогенності самовисуванців і аналізуємо їх як цілісну групу на рівні з іншими партіями, представленими у парламенті. Імовірність кулуарних переговорів буде тим вищою, чим більш вагомим з точки зору впливу буде позиція самовисуванців у порівнянні з депутатами, обраними за партійними квотами.

Технічно можлива щонайменше 121 коаліційна комбінація, однак переможними будуть лише 13 варіантів коаліції. У таблиці подані підсумки по ключовим у переможних коаліціях партіям, а також значення індексу Колмена для них за авторськими розрахунками (Табл. 4).

Табл. 4. Здатність партій попереджувати дію (індекс Колмена, авторські розрахунки)

Партія/ група	Індекс Колмена	Число переможних коаліцій до яких входить	Ключова для переможних коаліцій
БПП	0,846	12	11
Народний фронт	0,308	12	4
Самопоміч	0	11	0
Опозиційний блок	0	10	0
Радикальна партія	0	9	0
ВО «Батьківщина»	0	8	0
ВО «Свобода»	0	7	0
Сильна Україна	0	6	0
Заступ	0	5	0
Правий сектор	0	4	0
Воля	0	3	0
Самовисуванці	0,077	2	1

Отже, БПП – ядро для коаліції й здатна блокувати до 85% рішень, Народний Фронт тяжітиме до співпраці, самовисуванці лишаються найбільш впливовим ресурсом, який коаліція могла би мобілізувати, але інколи зі шкодою для демократичного процесу, бо ці домовленості швидше за все матимуть кулуарний характер, позаяк самовисуванці зазвичай не несуть відповідальності перед жодною політичною силою як такою, формальних політичних угод з ними не може бути. Прикметно також, що самовисуванці сукупно більш впливові, ніж деякі мейнстрімні політичні партії, що робить їх не лише привабливим, але водночас – впливовим і хитким партнером для проведення рішень чи їх блокування з боку влади. Гетерогенність цієї групи завжди робитиме такі альянси зручним об'єктом критики для опозиції. На загал, важливий концептуальний висновок із використання індексу Колмена – вага групи у парламенті не прямо обумовлюється її чисельною представленістю. «Самопоміч», яка має майже вп'ятеро більше депутатів, аніж «Свобода», з точки зору фактичного впливу перебуває на однаковому з нею «нульовому» рівні. Необхідно вказати на деякі обмеження пропонованого інструментарію: 1) не враховується внутрішня гетерогенність партій. Індекс Колмена виходить із припущення про внутрішню однорідність партійних груп¹²⁷, хоча у випадку БПП – це не так. Деякі депутати від фракції, наприклад, брали активну участь у вуличних протестах у жовтні 2017 р.; 2) зауваження щодо гетерогенності також стосується і групи самовисуванців, яка аналізується цілісно, хоча безумовно складається з депутатів, котрі переслідують різні інтереси та пов'язані з різними, часом конфліктуючими групами впливу. Представлені у Табл. 2 результати, радше свідчать про стартовий потенціал, який мали партії на момент оголошення підсумків парламентських виборів. Спробуємо порівняти цей потенціал із фактичним впливом, який склався після організації фракцій та груп. Міграції самовисуванців між фракціями та самоорганізація їхніх груп, призвели до розподілу,

---

¹²⁷ Дж. С. Колмен відштовхувався від тези, що в «парламентарних системах настільки суворо нав'язується партійна дисципліна, що серйозні відхилення від неї доволі нетипові» [Coleman, 1986: 251].

поданого в Додатку 3 (станом на 30 жовтня 2017 р. український парламент складався з 422 депутатів).

Для уникнення недоліку про який говорилося вище, проаналізуємо вплив фракцій та груп за цим фактичним розподілом, ігноруючи партії, які не організували власні фракції та групи внаслідок малої чисельності (ВО «Свобода», Сильна Україна, Правий сектор тощо). Із щонайменше 63 коаліційних комбінацій, переможними є 10. Уточнені дані індексу Колмена подані у Табл. 5 Уточнених даних індексу, демонструють суттєві зміни у впливі різних груп, які обумовив насамперед фактор самовисуванців.

Табл. 5. Уточнені дані індексу (авторські розрахунки).

Фракція/ група	Індекс Колмена	Число переможних коаліцій до яких входить	Ключова для переможних коаліцій	Зміна значення індексу
БПП	0,6 (0,846)	8	6	↓0,246
Народний фронт	0,5 (0,308)	10	5	↑0,192
Самопоміч	0, 1 (0)	9	1	↑0,1
Опозиційний блок	0,1 (0)	8	1	↑0,1
Радикальна партія	0 (0)	7	0	-
ВО «Батьківщина»	0 (0)	6	0	-
Воля народу	0 (0)	5	0	-
Група «Партія Відродження»	0,1	4	1	
Позафракційні	0	2	0	-

Позафракційні депутати, які залишилися за межами організованих фракцій та груп – втратили свою вагу. Це здебільшого незалежні самовисуванці чи самовисуванці партій, які не змогли подолати 5%-й бар'єр. Перерозподілився вплив між двома ключовими партіями: БПП втратило суттєво вплив (хоча кількість членів фракції стала більшою (138), аніж обрана кількість депутатів від партії (132)), натомість Народний Фронт свій вплив посилив насамперед за рахунок падіння впливу БПП. Їхня здатність попереджувати дію майже вирівнялася. Фракційна диференціація, як бачимо, послаблює сукупний вплив коаліції, однак більше прив'язує БПП та Народний Фронт до альянсу в якому вони взаємозалежні, що можна припустити – робитиме його досить стійким. Від фракційної диференціації виграли «Самопоміч» та найбільше – Опозиційний блок. Слід відзначити, що значна частина самовисуванців (зокрема, тих що самоорганізувалися у групу «Партія Відродження» близьку до Опозиційного блоку) репрезентують колишню Партію регіонів. Негативний символічний капітал цієї партії, обумовив стратегію самовисування з подальшою самоорганізацією у парламенті. Частина колишніх «регіоналів» утворили Опозиційний блок, який ішов списком, а частина – використали можливість незалежного висунення у мажоритарних округах. Загалом, від мажоритарної компоненти у виборчій системі найбільше виграли саме колишні регіонали й програли не лише інші опозиційні, але «продемократичні» партії, але й парадоксально – правляча коаліція.

У цілому, підтверджується гіпотеза про те, що до вуличної мобілізації найбільше схильні партії із значенням індексу Колмена наближеним до 0. Це стосується осінніх протестів 2017 р. (ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», Опозиційний блок). Ці партії, а також Правий сектор, «Воля народу», Радикальна партія, «Сильна Україна», які практично не мають змоги впливати на прийняття рішень у межах парламентської зали, найбільше тяжітимуть до вуличної мобілізації, ситуативно вступаючи в альянси між собою – не формально у парламенті, а фактично на вулиці. Прикметно, що ця закономірність релевантна для партій із

різними ідеологічними профілями. Співставлення лишається описовим. Зв'язок між здатністю до попередження дії у парламенті та схильністю до вуличної мобілізації потребує окремих досліджень. Можна припускати, що ступінь здатності до вуличної мобілізації цих партій буде відмінним й залежатиме від низки інших чинників: вигод ситуативно підтримати коаліцію, ресурсних можливостей (доступу до ЗМІ, фінансів), розгалуженості партійних осередків, загального рівня підтримки серед населення чи навіть ідеологічних засад. Тут можлива висока варіативність, однак загальний огляд ситуації чітко демонструє високу ймовірність описаного сценарію.

Ситуативні альянси при голосуванні за конкретні законопроекти, здебільшого є наслідками кулуарних домовленостей. Послаблення впливу коаліції очікувано мотивуватиме її частіше вдаватися до подібної практики. Водночас, це даватиме ширшу можливість для маневру з боку тих сил, з якими такі ситуативні альянси укладатимуться¹²⁸. Ситуативне зближення не означає стійкого альянсу, а детермінується хиткою кон'юктурою взаємних виборів. Як показав Дж. С. Колмен, актори зустрічаються із «послідовністю соціальних виборів, тому можуть обмінюватися контролем над подіями, які цікавлять їх менше, задля отримання контролю над подіями в яких вони зацікавлені найбільше» [Coleman, 1966b: 615]. Коаліція може вступати в альянс, скажімо, з популістами-радикалами, ідеологічно близькою право-ліберальною Самопоміччю, чи навіть із ідеологічно аморфними групами, що виражають інтереси відстороненої від влади після Євромайдану олігархії. Однак це не означає, що кулуарні перемовини цілком і повністю підривають демократичний процес, вони радше призводитимуть до зростання вартості для суспільства впровадження реформ. Адже кожна з цих груп, особливо ті, що репрезентують інтереси олігархії, вимагатиме певних поступок.

¹²⁸ Що узгоджується із виявленою Дж. С. Колменом закономірністю – переваги від приєднання (ситуативного – у цьому випадку) до коаліції тим більші, чим менший її розмір, бо це збільшує вагу голосу при схваленні рішення [Coleman, 1970: 52-53]. Переформульовуючи цю закономірність у термінах впливу, а не чисельності, можна обґрунтовано припускати, що зі зменшенням впливу коаліції оціненою здатністю попереджувати дію, зростатиме вплив тих груп, які ситуативно підтримають таку коаліцію.

Стає більш зрозумілою позиція деяких мейнстрімних, але відносно маловпливових партій (ВО «Батьківщини», насамперед), які наполягають на проведенні виборчої реформи, що запровадила би вибори повністю за партійними списками. Це би підірвало важливий ресурс для будь-якої коаліції – вступати в ситуативні альянси із самовисуванцями, таким собі, «болотом» у термінах Французької революції і змусило тих афілювати себе з певною партією, що посилює власне партійні організації і в перспективі сприяло їх більшій вазі у парламенті майбутніх скликань.

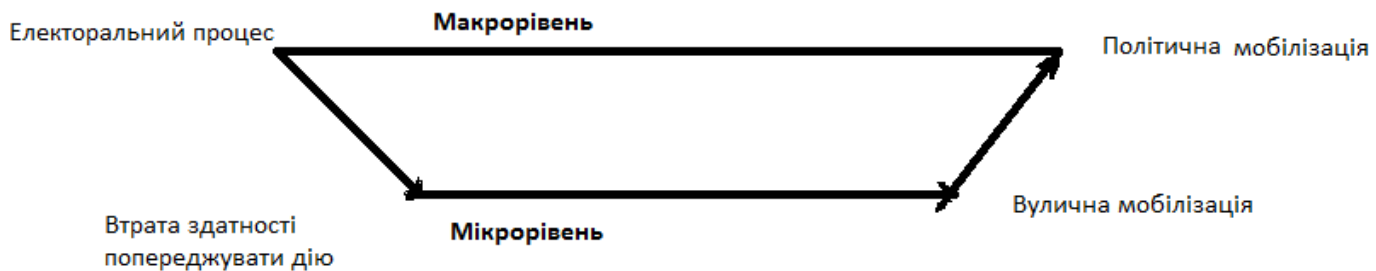
У зв'язку із тим, що ступінь готовності суспільства до протестів на момент активізації вуличної мобілізації – помірний¹²⁹, а рівень довіри до партій незначний¹³⁰ – вулична мобілізація навряд чи матиме наслідком суттєвий перегляд політики правлячої коаліції. Подальші події, підтвердили цю тенденцію. Дана пояснювальна схема цілком узгоджується із основним принципом ТРВ – орієнтацією на максимізацію корисності. Якщо корисністю вважати спроможність впливу на схвалення політичного рішення, то актори, для яких рамки конституції створюють непродуктивні умови для впливу в межах парламентської спільноти, здатні по-перше, активно каналізувати найменше суспільне невдоволення у масовий протест, по-друге, ситуативно об'єднуватися за принципом «ворог мого ворога – мій друг». Бачимо досить чіткий зв'язок між впливовістю у парламенті та стратегією колективної дії. Можна виправдано припускати, що додатковим чинником заохочення відносно маловпливових політичних сил, мобілізувати позапарламентські методи впливу є загальна соціальна напруга в суспільстві. Попри порівняно невисокі показники протестних настроїв, за даними дослідження проведеного у липні 2017 року Фондом демократичні ініціативи – 61% українців схильні оцінювати суспільну напругу в країні як високу, а 48% оцінює становище в

¹²⁹ Результати дослідження протестних настроїв Фонду демократичних ініціатив наразі не оприлюднені, але оцінені станом на кінець вересня 2017 р. в 21% [Напруга в суспільстві, 2017].

¹³⁰ За звітом Центру Разумкова станом на 2016 р. близько 50% українських виборців не підтримували жодну з існуючих партій [Україна 2016-2017, 2017: 5].

країні як вкрай тяжке – таке, що його «більше не можна терпіти». Причому, 74% вважають, що ключовий винуватець суспільних бід – влада [Соціальна напруга та протестна активність, 2017]. Подібний контекст загального невдоволення очікувано мотивує політичних аутсайдерів сподіватися на власну спроможність каналізувати невдоволення у протест, за рахунок вуличної мобілізації, який стане чинником більш рішучого впливу на проурядову коаліцію та уряд з метою досягнення власних політичних цілей.

Рис. 9. Здатність попереджувати дію в парламенті та вулична протестна мобілізація в Україні влітку-взимку 2017 року (гіпотетична схема).

У підсумку, можна стверджувати, що пропонований тут оглядовий аналіз з опорою на концепцію мікро-макро переходів та теорію раціонального вибору, створює можливості для більш ґрунтовного дослідження політичного процесу в Україні, який багатий на протестну активність та політичні кризи. Чи виявлена для конкретно даного періоду структурна закономірність, яка полягає в тому, що дисбаланс між цілями та засобами політичних партій у межах парламенту, за сприятливого макросоціального контексту, проковує використання позапарламентських методів тиску на владу – вуличної протестної мобілізації, може бути екстрапольована на інші приклади протестної активності, потребує порівняльних досліджень, які б включали більше число випадків, а також потребували співставлення між спроможністю політичної сили попереджувати дію в

парламенті, оцінкою загального суспільного невдоволення владним курсом та фактом протестної активності. І саме концепція мікро-макро переходів Дж. С. Колмена слугує релевантною теоретичною рамкою для узгодження трьох вищевказаних компонентів, які можуть скласти основу евристичної моделі пояснення політичної конкуренції за умов високого рівня суспільного невдоволення та напруги.

У цьому пункті продемонстровано, що хаотичний на перший погляд процес політичного протистояння, цілком вкладається в логіку ціле-орієнтації, а також підлягає структурно детермінованій закономірності – ступеню впливовості певної політичної групи в парламенті. Це дає підстави стверджувати, що теорія раціонального вибору у колменівській версії в стосунку до політичної конкуренції досить конструктивно поєднує принципи ціле-орієнтації, максимізації корисності із увагою до структурних переудмов дії акторів, що меншою мірою було властиво класичному економічному підходу Г. Беккера. А також демонструє, що значення ідеологічних розбіжностей не настільки вагоме в порівнянні із фактором інтересів. Навіть занурення принципів ціле-орієнтації та максимізації корисності в контекст із яскраво вираженою ідеологічною модальністю, не позавбляє їх релевантності.

Висновки до Розділу 3.

У розділі розглянуто питання епістемологічного статусу принципів ціле-орієнтації та максимізації корисності у концепції мікро-макро переходів. Для Дж. С. Колмена інкорпорація цих принципів у теоретичне пояснення мала імперативний характер, однак ставлення у сучасній соціологій теорії до них двояке. На прикладі послідовного слідуванню ТРВ, яка ці принципи поділяє та аналітичної соціології, яка не надає їм пріоритетного значення, проаналізовано наскільки змінюється спосіб артикуляції концепції мікро-макро переходів у зв'язку з обов'язковим/необов'язковим постулюванням цих принципів.

Аналітична соціологія – реформістський рух всередині соціологічної теорії, що представляє сукупність концептуальних стратегій, які критично засвоїли теоретичний спадок Дж. С. Колмен, поклавши його принцип мікро-макро переходів у підстави власного аналізу соціоструктурних процесів, однак пішов шляхом обмеження застосування принципів ціле-орієнтації та максимізації корисності. Проаналізований приклад застосування ситуаційної теорії дії, розробленої в межах аналітичної соціології девіантної поведінки є зразком використання логіки мікро-макро переходів без звернення до двох вище зазначених принципів. Водночас, порівняльний аналіз ситуаційної теорії дії із ТРВ у стосунку до злочинності дає підстави стверджувати, що ці підходи не так суперечать один одному, скільки відрізняються рівнем загальності охоплення об'єкту: для ТРВ характерним є звуження фокусу, тоді як для ситуаційної теорії дії – розширення, яке здійснюється в цілому, з орієнтацією на дюрксоніанські принципи аналізу соціоструктурних процесів.

Комбіноване застосування теорії раціонального вибору разом із базованій на ній концепції мікро-макро переходів до проблематики інтернет-піратства (без звернення до аналізу мотиваційних факторів) дає підстави стверджувати, що принцип ціле-орієнтації зберігає свій евристичний потенціал саме як аналітичний інструмент.

Ілюстративне порівняння двох концептуальних стратегій: раціонально-орієнтованої теорії девіантної поведінки та ситуаційної теорії дії, продемонструвало, що остання пропонує, в термінах генеративної моделі П.-У. Вікстрема, більш прискіпливу увагу до мотиваційних чинників, що описуються через «моральний фільтр» і «звичку», тоді як ТРВ, залишаючи їх за дужками, фокусує увагу лише на «раціональному виборі» та «контролі».

В аспекті переходу від пояснення («опису» в термінах аналітичної соціології) до практичних рекомендацій, було продемонстровано, що всупереч більш громіздкій і «реалістичній» (у термінах І. Селені) схемі, ситуаційна теорія дії та

раціонально-орієнтована стратегія суттєво не відрізняється, що ставить важливе методологічне питання: яка доцільність робити пояснювальну схему більш софістичною – байдуже, що більш «реалістичною», якщо з точки зору переходу до потенційних прикладних рекомендацій, концепції скеровані однаковою логікою? На більш абстрактному теоретичному рівні, дане питання доречно переформулювати: яка доцільність здійснювати реалістичне ускладнення аналізу? Осмислення цього питання на прикладі обговорення ціле-орієнтації у контексті протестної активності та ефективності політичного протистояння у парламенті, засвідчило високу пояснювальну силу ТРВ за умови мотиваційної нейтральності. Партії представлені фракціями у Верховній Раді VIII скликання, які не мають здатності протистояти схваленню рішення, що було оцінено через індекс Колмена, схильні здійснювати вуличну мобілізацію прихильників, або долучатися до низових політичних протестів. Вулична політика компенсує низьку парламентську ефективність. Класично зорієнтована на примусову силу норми соціологічна дослідницька логіка ймовірно скеровувала б дослідження через емпіричне виявлення мотиваційних чинників безпосередніх учасників протесту мобілізованих цими партіями, але що би дав більш ретельна мотиваційна реконструкція розумінню процесу протистояння у стінах парламенту? Принципи ціле-орієнтації та максимізації корисності слугували аналітичним інструментом – *припускалося*, що актори скеровані ним без необхідності емпіричної фіксації їхньої дійсної скерованості. Дане припущення не потребувало додаткових припущень (наприклад, про специфічну ідеологічну зумовленість партій, що вдаються до протесту тощо). З епістемологічної точки зору впливає, що евристичний потенціал принципів ціле-орієнтації та максимізації корисності полягає у спрощенні дослідницького процесу, перетворенні його на інтуїтивно зрозумілий.

З точки зору місця цих принципів у загальній логіці концепції, можна сказати, що концепція мікро-макро переходів може працювати як із вихідним припущенням

про ціле-орієнтацію акторів на максимізацію корисності, так і без нього. Ставлення до даних принципів у межах соціологічного теоретизування, хоча й на поверхні диктується логікою реалізму засновків та емпіричними міркуваннями, але насправді пропонуваній тут аналізу засвідчує, що зумовлене легітимними стандартами соціологічного теоретизування. ТРВ, як така, що послідовно впливає з економічної науки їх поділяє, аналітична соціологія – відкидає. Таким чином, необов'язковість принципів ціле-орієнтації та максимізації корисності в межах аналітичної інтерпретації концепції мікро-макро переходів є легітимізуючим фактором – «перепусткою» в соціологічне теоретизування. Таким чином відповідь на питання про те чи доцільно включати в пояснювальну модель принципи ціле-орієнтації та максимізації корисності має обумовлюватися інструментальною зручністю від їх використання. Всупереч поширеній у дотеперішній соціології дискусії про ціле-орієнтацію як онтологічну властивість об'єкта, її слід мислити саме як складник пізнавальної стратегії. За таких умов концепція мікро-макро переходів не втрачатиме на пояснювальному потенціалі через залучення/вилучення цих принципів. Однак скерованість дослідницького пошуку цими принципами при відомові від реалістичного опису – може стати чинником його методологічного спрощення.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні представлена реконструкція епістемологічного виміру концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена як підстава для більш цілісної оцінки її евристичного потенціалу. Епістемологічна реконструкція – це процес виявлення пізнавальних принципів і підстав концепції в контексті її теоретичної генези. Отримані такі результати:

1) на підставі аналізу опорних понять (мікро- та макро-зв'язки соціальних процесів, соціальний обмін, природні особи, корпоративні актори) та засадничих пізнавальних принципів (ціле-орієнтація та максимізація корисності), виявлено, що засновки концепції мікро-макро переходів детерміновані не так соціологічною класикою, як утилітарною моральною філософією та теорією суспільного договору. Визначені ключові напрямки критики концепції (психологічний редукціонізм та перенесення економічної логіки в соціологічне теоретизування).

2) Передумову ускладнення інкорпорації положень концепції мікро-макро переходів до соціологічної теорії, пояснено через поняття онтологічного аргументу. Онтологічною є та аргументація, яка ігнорує конструйований характер об'єкту дослідження й сприймає його характеристики як непроблематично дані. Виявлено, що критика як тих авторів, що цілком заперечували евристичність концепції мікро-макро переходів на підставі принципів теорії раціонального вибору, так і тих авторів, які погоджувалися з окремими її положеннями, в усіх випадках спиралася на принципове неприйняття колменівської спроби обґрунтувати положення концепції через максимізацію корисності та ціле-орієнтацію. Критична рецепція концепції мікро-макро переходів здійснювалася у двох стратегіях – повне відкидання її евристичності, та часткова інкорпорація положень концепції у соціологічну теорію дюрксоніанського типу. Ключове епістемологічне напруження (стан пізнавальної неузгодженості чи несумісності конкурентних засновків і

концептуальних принципів, яка часто мають відмінну історико-теоретичну генезу, у межах однієї системи наукових знань (теорії чи науки) орієнтовану на одну предметну галузь) полягало в тому, що колменівські епістемологічні орієнтири більше тяжіли не так до класичної соціологічної теорії, як до континентальної соціальної філософії класичної доби, тоді як обговорення евристичності його підходу здійснювалося в координатах класичного соціологічного теоретизування, у суті своїй альтернативного згаданій традиції.

3) Визначений загальний теоретичний контекст формування концепції мікро-макро переходів, яким був «економічний імперіалізм» у соціальних науках – теоретична ситуація, коли пояснювальна логіка, базована на калькуляції вигод і витрат, використовувалася до неекономічних форм поведінки. Економічний імперіалізм був обумовлений активністю Чиказької економічної школи й стимулював становлення теорії раціонального вибору, авторську версію якої запропонував сам Дж. С. Колмен в якості платформи для концепції мікро-макро переходів. Виявлено, що неприйняття положень, спертих на засади теорії раціонального вибору, слід розглядати не просто в контексті дискусій між різними теоріями у межах соціології, але через принципово відмінні способи концептуалізації та проблематизації, що властиві соціологічному та економічному теоретизуванню. «Очевидність» засновків, які Дж. С. Колмен кладе в основу концепції мікро-макро переходів (відмова від заданості норми та ціле-орієнтація актора на мікрорівні), входить у суперечність із легітимними стандартами соціологічного теоретизування.

4) Виявлено епістемологічну зумовленість ускладнення інкорпорації концепції мікро-макро переходів до легітимної соціологічної теорії. Дж.С. Колмен зосереджувався на уможливленні діалогу, керуючись імперативом методологічної зручності, який однак не зачіпав глибших епістемологічних підстав соціологічного пізнання. Ціле-орієнтація не була «досвідно очевидною» для соціологічного теоретизування як джерела легітимності в межах соціологічної науки, яка

скеровувалася не принципом аналітичної зручності, а епістемологічним реалізмом. Саме ця невідповідність спровокувала закиди його підходу як редукціоністському. Водночас встановлено, що всупереч типовим зауваженням згаданої критики, теоретико-методологічне підґрунтя колменівської концепції не є механічним перенесенням економічного підходу до соціологічного теоретизування. Дж.С. Колмен модифікував його засновки, підкресливши неможливість заміни категорії соціальної структури категорією ринку, що пропонувалося в економічній версії теорії раціонального вибору.

5) Аналіз дискусій 1990–2000-х років стосовно релевантності концепції мікро-макро переходів здійснено через звернення до критичної рецепції підходу Дж. С. Колмена у концепції інституційних логік та в аналітичній соціології. Продемонстровано, що всупереч сучасній інтерпретації, раціональність у межах концепції може розглядатися не як онтологічна характеристика, а як пізнавальний принцип. Аналітична перспектива окреслена на прикладі дослідження злочинності як зразку елімінації засадничих принципів концепції мікро-макро переходів. З'ясовано, що ідея міжрівневого зв'язку соціальних процесів, властива колменовому підходу, зберігається, однак принципи ціле-орієнтації та максимізації корисності замінюються принципом механіцистського опису, що відповідає епістемологічному імперативу реалізму у засновках, який лишається легітимним для соціології. Це, однак, не має наслідком принципово іншої логіки прикладних рекомендацій. Реалістичне припущення, що лежить в основі механіцистського опису, ускладнює дослідницький процес без відчутних прикладних вигод.

б) На сучасному етапі рецепції концепції мікро-макро переходів виникла парадоксальна ситуація: принципи, які були «очевидними» в межах економічного теоретизування й використовувалися як підстава для концептуальних побудов, такими не були для теорії соціологічної. Від самого початку Дж. С. Колмен зігнував цю обставину, зосередившись на онтологічній аргументації, чим зробив концепцію мікро-макро переходів зручною мішенню для критики. Дж. С. Колмен

порушив умову сумісності, прийняту в межах соціологічного теоретизування. Елімінація принципів ціле-орієнтації та максимізації корисності обумовлена не так пізнавальними перспективами, як умовою сумісності – аби уможливити включення колменівського здобуту в соціологічне теоретизування.

Проблема з інкорпорацією концепції мікро-макро переходів до легітимного поля соціологічного теоретизування полягала в тому, що реконструкції епістемологічного виміру концепції раніше не було зроблено, а верифікаціоністські дискусії про її евристичність, які на поверхні мали методологічний характер, між тим ігнорували епістемологічний вимір своїх (контр)аргументів. Слідування колменівській концепції означатиме контріндуктивний шлях (за П. Феєрабендом), який суперечить усталеному стандарту соціологічного теоретизування. Але саме такий шлях, з погляду постпозитивістської епістемології, може стати вагомим стимулом приросту знання в соціології, стати основою для нового епістемологічного орієнтиру для соціологічного теоретизування – орієнтиру аналітичної зручності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аджемоглу Д. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства та бідності / Д. Аджемоглу, Дж. Робінсон, пер. з англ. О. Дем'янчука. – К.: Наш Формат, 2016. – 440 с.
2. Арістотель. Політика / Арістотель, пер. з давньогрецької О. Кислюка, 3-є вид.. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. – 239 с.
3. Арон Р. Етапи розвитку соціології думки / Р. Арон, пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 393 с.
4. Бентам Дж. Про принцип корисності / Дж. Бентам, пер. з англ. О. Проценка, за ред. В. Лісового // Лібералізм: ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза, антологія. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 155-156.
5. Бауман З. Мыслить социологически / З. Бауман, пер. с англ. под ред. А. Филиппова. – М.: Институт «Открытое общество», Аспект-Пресс, 1996. – 255 с.
6. Бодріяр Ж. В тіні мовчазної більшості, чи Кінець соціального / Ж. Бодріяр, пер. з фр. Т. Матіїв / Незалежний культурологічний часопис «І», 2002. - №25. – с. 78-88.
7. Брік Т., Остапчук Д. Аналіз мереж у Верховній Раді через розгляд законодавчого співтовариства [Електронний ресурс] // Vox Ukraine. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://voxukraine.org/2015/12/07/analyzing-ukrainian-parliament-networks-through-legislative-co-authorship-ua/>
8. Вебер М. Свобода і примус у правових спільнотах / М. Вебер, пер. з нім. О. Погорілого // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С. 83-86.

9. Вебер М. Про деякі категорії соціології розуміння / М. Вебер, пер. з нім. О. Погорілого // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С. 104-156.
10. Вебер М. «Об'єктивність» соціально-наукового пізнання / М. Вебер, пер. з нім. О. Погорілого // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С. 192-263.
11. Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки / М. Вебер, пер. з нім. О. Погорілого // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 1998. – С. 311-338.
12. Вебер М. Поняття союзу та його різновиди // Вебер М. Господарство і суспільство / Макс Вебер; пер. з нім. М. Кушнір. — К.: Всесвіт, 2012. – С. 58-59.
13. Вебер М. Розпад домашньої спільноти: зміни її функціонального стану й наростаюча «обліковість». Виникнення сучасних торговельних товариств // Вебер М. Господарство і суспільство / Макс Вебер; пер. з нім. М. Кушнір. — К.: Всесвіт, 2012. – С.318-323.
14. Вітгенштайн Л. Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн, пер. з нім. Є. Поповича // Вітгенштейн Л. Logico-Philosophicus. Філософські дослідження. – К.: Основи, 1995. – С. 87–310.
15. Габермас Ю. Постметафізичне мислення / Ю. Габермас, пер. з нім. В. Купліна. – К.: Дух і літера, 2011. – 280 с.

16. Гацков М. Соціологічний аналіз і логос: експлораторна схема аналітичної соціології / М. Гацков // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – №4. – С. 143-161.
17. Гацков М. Епістемологічні засади аналітичної соціології / М. Гацков // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – №1. – С. 146-172.
18. Гоббс Т. Левіафан, або суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Гоббс, пер. з англ. Р. Димерця, В. Єрмоленка, Н. Іванової, Є. Мірошниченка, Т. Олійник. – К.: Дух і літера, 2000. – 606 с.
19. Головаха Е. Феномен «аморального більшинства» в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине / Е. Головаха // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2002. - №6. – Електронний ресурс. – Режим доступу до ресурсу: <http://ecsocman.hse.ru/data/291/985/1219/04golovaha-20-22.pdf>
20. Головаха Е., Панина Н. Постсоветская аномия: особенности выхода из состояния анемической деморализованности в России и на Украине // Общественные науки и современность. – 2008. – №6. – С. 5-10.
21. Горбачик А., Жулькевська О. Мережевий підхід до вивчення структури українського парламенту / А. Горбачик, О. Жулькевська // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №3. – С. 161-181.
22. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / М. Горкгаймер, пер. з нім. М. Култаєвої. – К.: ППС-002, 2006. – 282 с.
23. Гоулднер А. Наступаючий кризис Западной социологии / А. Гоулднер, пер. с англ. – СПб: Наука, 2003. – 575 с.

- 24.Гофман И. Стигма и социальная идентичность / И. Гофман, пер. М. Добряковой // Социологический форум. – 2001. – №1. – С. 1-40.
- 25.Грановеттер М. Сила слабых связей / М. Грановеттер, пер. с англ. З. Котельникова // Экономическая социология. – 2009. – Т. 10, №4. – С. 31-50.
- 26.Гарфінкел Г. Дослідження з етнометодології / Г. Гарфінкел. пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Курс, 2005. – 340 с.
- 27.Говді Дж. Мисливці-збирачі та міфологія ринку [Електронний ресурс] / Дж. Говді, пер. з англ. Д. Рачок, І. Шматка // Журнал соціальної критики «Спільне». – Режим доступу до ресурсу: <https://commons.com.ua/uk/mislivtsi-zbirachi-ta-mifologiya-rinku/>
- 28.Дейнека А. Соціальна топологія та проблематика агентності у акторно-мережевій концепції Джона Ло / А. Дейнека // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2015. – Т. 1, №28. – С. 43-50.
- 29.Демків О. Розвиток та основні напрямки мереженого аналізу / О. Демків // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 161-166.
- 30.Дерріда Ж. Позиції / Жак Дерріда, пер. з фр. А. Ситника. – К.: Дух і літера, 1994. – 158 с.
- 31.Канеман Д. Мислення швидко й повільно / Д. Канеман, пер. з англ. М. Яковлева. – К.: Наш Формат, 2017. – 480 с.
- 32.Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант, пер. з нім. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.

33. Канторович Э. Х. Два тела короля. Исследование по средневековой политической теологии / Э. Х. Канторович. – М.: Институт Гайдара, 2015. – 520 с.
34. Костюченко Т., Нагорняк К. Структура зв'язків між депутатами Верховної Ради України 6-го та 7-го скликань: порівняння мереж формування політики / Т. Костюченко, К. Нагорняк // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2013. – Т. 148. – С. 38-44.
35. Коуз Р. Природа фирмы / Р. Коуз, пер. с англ. // Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. Т.1. / под ред. В. Гальперина. – СПб.: Экономическая школа, 1999. – [Электронный ресурс] – Режим доступа/
http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type=in&links=./in/coase/works/coase_w1.txt&img=works_small.gif&name=coase
36. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман, пер. с англ. Л. Стрельниковой, А. Стасенко // Общественные науки и современность. – 2001. – №3 – С. 122-139.
37. Коулман Дж. С. Экономическая социология с точки зрения теории рационального выбора / Дж. Коулман, пер. с англ. М. Добряковой // Экономическая социология. – 2004. – Т. 5, №3. – С. 35-44.
38. Коулман Дж. Введение социальной структуры в экономический анализ / Дж. Коулман, пер. с англ. А. Куракина // Экономическая социология. – 2009. – Т.10, №3. – С. 33-40.
39. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун, пер. з англ. О. Васильева. – К.: Port-Royal, 2001. – 228 с.
40. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию / Б. Латур, пер. с англ. И. Полонской. – М.: ВШЭ, 2014 – 384 с.

- 41.Латур Б. Про деякі емоційні наслідки капіталізму / Б. Латур, пер. з англ. А. Дейнеки, під ред. Т. Цимбала // Всеукраїнський соціологічний часопис «СВОЄ». – 2015. – № 1(11). — С. 36-49.
- 42.Локк Дж. Цілі політичного правління і врядування / Дж. Локк, пер. з англ. Р. Димерця, за ред. О. Проценка, В. Лісового // Лібералізм: ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза, антологія. – К.: Смолоскип, Наукове товариство ім. В. Липинського, Простір, 2009. – С. 639-643.
- 43.Мертон Р. О социологических теориях среднего уровня / Р. Мертон, пер. с англ.. Е. Егоровой // Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – М.: Хранитель, 2006. – С. 64-104.
- 44.Мілль Дж. С. Індивідуальність як один із елементів добробуту / пер. з англ.. Є. Мірошниченка // Лібералізм: ліберальна традиція від Джона Локка до Джона Роулза, антологія / упор. В. Лісовий, О. Проценко. – К.: Смолоскип, Наукове товариство ім. В. Липинського, Простір, 2009. – С. 157-170.
- 45.Милль Дж. С. Система логики силлогической и индуктивной: изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования / Дж. С. Милль, пер. под ред. В. Ивановского. – М.: ЛЕНАНД, 2011. – 832 с.

46. Миллс Ч. Р. Социологическое воображение / Ч. Р. Миллс, пер. с англ. О. Оберемко. – М.: Nota Bene, 2001. – 264 с.
47. Напруга в суспільстві – стабільно висока, але очікувати масових протестів найближчим часом не варто (круглий стіл «Соціальна напруженість та протестна активність: погляд соціологів», 22 вересня 2017 р., Київ, Інститут соціології НАН України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://dif.org.ua/article/napruga-v-suspilstvi-stabilno-visoka-ale-ochikuvati-masovikh-protestiv-nayblizhchim-chasom-ne-varto>
48. Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп / М. Олсон, пер. з англ. С. Слухай. – К.: Лібра, 2004. – 272 с.
49. Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / Е. Остром, пер. з англ. Т. Монтян. – К.: Наш час, 2012. – 398 с.
50. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс, пер. Н. Поляковой // THESIS. – 1993. – Вып. 2. – С. 94-122.
51. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс, пер. с англ.. – М.: Академический проект, 2000 – 880 с.
52. Петров В. Історіософічні етюди / В. Петров // Україна модерна. – 2008. – №13(2). – С. 177-201.
53. Петров В. Монтеस्क'є й його «Дух законів» / В. Петров Розвідки у трьох томах, упор. В. Брюховецький. – Т. 2. – К.: Темпора, 2013. – С. 1080-1147.
54. Пікетті Т. Капітал у ХХІ столітті / Т. Пікетті, пер. з англ. Н. Палій. – К.: Наш Формат, 2016. – 696 с.
55. Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени» / К. Поланьї, пер. с англ. А. Васильева, А. Шурбелева. – СПб: Алетейя, 2002. – 320 с.

56. Рассел Б. Історія західної філософії / Б. Рассел, пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука. – К.: Основи, 1995. – 759 с.
57. Резнік В. Теорії соціального порядку: особливості структурування та викладання за пояснювальною схемою Дж. Коулмена / В. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – №4. – С. 174–201.
58. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Ж.-Ж. Руссо, пер. з фр. О. Хоми. – К.: Port-Royal, 2001. – 349 с.
59. Рущенко И. «Криминальная революция» как социетальный фактор / И. Рущенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – №3. – С. 194–210.
60. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: панорама новітньої науки / Ж. Рюс, пер. з фр. В. Шовкуна. – К.: Видавництво Основи, 1998. – 669 с.
61. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Дж. Себайн, Т. Торсон, пер. з англ. М. Габлевич, І. Гарника, В. Івашка, В. Івченка, О. Коваленка, В. Корнієнка, О. Мокровольського, Е. Хоменка, Я. Чердаклі. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
62. Селені І. Потрійна криза соціології / І. Селені, пер. з англ.. А. Дейнеки // Всеукраїнський соціологічний часопис «СВОЄ». – 2015. – №2-3(12-13). – С. 56-61.
63. Сото де Е. Загадка капіталу: чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше / Е. де Сото, пер. з англ.. М. Климчука, наук. ред.. Т. Цимбал. – К.: Ніка-центр, 2009. – 232 с.
64. Старосольський В. Держава і політичне право у 2-х частинах / В. Старосольський. – Ч. 2. – Прага: Видавниче товариство при УГА в ЧСР, 1925. – 464 с.

- 65.Судаков В. Типи теоретичного синтезу та їх пізнавальний потенціал в соціальних міждисциплінарних дослідженнях / В. Судаков // Міжнародні відносини. Серія «Економічні науки». – 2018. – №13. – С. 14-16.
- 66.Талер Р. От Homo economicus к Homo sapiens / Р. Талер, пер. с англ. А. Писарева // Логос. – 2014. – №1 (97). – С. 141-154.
- 67.Терон І. Методична схема регіонального аналізу розвитку соціального капіталу / І. Терон // Стратегія розвитку України: економіка, соціологія, право. – 2011. – №2 – С. 200-207.
- 68.Туган-Барановский М. Очерки из новейшей истории политической экономии / М. Туган-Барановський. – СПб: Мир Божий, 1913. – 435 с.
- 69.Туган-Барановський М. Політична економія: курс популярний / М. Туган-Барановський. – К.: Наукова думка, Інститут економіки НАН України 1994. – 265 с.
- 70.Україна 2016-2017: ознаки прогресу та симптоми розчарування (аналітичні оцінки) / Якименко Ю., Биченко А., Замятін В. [та ін.] ; за ред. А. Чернова. – К.: Центр Разумкова, 2017. – 94 с.
- 71.Фейерабенд П. Против методологического принуждения / пер. А. Никифорова. – М.: Прогресс, 1986. – С. 125-450.
- 72.Фітісова А. Історія дисципліни, конвенційний набір «класиків» та «класика» як центральні складові дисциплінарної ідентичності соціології / А. В. Фітісова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2015. – № 3(1). – С. 50-60.
- 73.Фридмен М. Методология позитивной экономической науки / М. Фридмен, пер. с англ. М. Шерстнева // Thesis. – 1994. – Вип. 4. – С. 20-52.

- 74.Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко, пер. с франц. – М.: Касталь, 1996.- 448 с.
- 75.Фуко М. Археологія знання / М. Фуко, пер. з фр. В. Шовкуна. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
- 76.Швери Р. Теоретическая социология Джеймса Коулмена: аналитический обзор / Р. Швери // Социологический журнал. – №1-2. – 1996. – С. 62-81.
- 77.Шелухін В. Концепція норм Дж. С. Колмена: мікро-макро теоретичні рамки та їх критичне прочитання / В. Шелухін // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. – №7. – 2016. – С. 23-27.
- 78.Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман, пер. з нім. В. Кебуладзе. – К.: Український Центр духовної культури, 2004. – 560 с.
- 79.All Prizes in Economic Sciences / Nobel prize. – 2017. – [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/
- 80.Anselm of Canterbury. Proslogion / trans. by M. J. Charlesworth // Anselm of Canterbury. The Major Works / Ed. by B. Davies, G. R. Evans. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – P. 82-104.
- 81.Arrow K. Rationality of Self and Others in an Economic System / K. Arrow // The Journal of Business. – Vol. 59, №4 (Part 2: The Behavioral Foundations of Economic Theory). – 1986. – P. S385-S399.
- 82.Bauman Z. Towards a Critical Sociology: an Essay on Commonsense and Emancipation / Z. Bauman. – New York: Routledge, 2010. – 104 p.
- 83.Becker G. Investment in Human Capital: a Theoretical Analysis / G. Becker // The Journal of Political Economy. – 1962. – Vol. 70, №5. – P. 9-49.

84. Becker H. *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance* / H. Becker. – New York: Free Press, 1963. – 179 p..
85. Becker G. *Crime and Punishment: An Economic Approach* / G. Becker // *Journal of Political Economy*. – 1968. – Vol. 76, №2. – P. 169-217.
86. Becker G. *A Theory of Marriage: Part I* / G. Becker // *Journal of Political Economy*. – 1973. – Vol. 81, №4. – P. 813-846.
87. Becker G. *A Theory of Marriage: Part II* / G. Becker // *Journal of Political Economy*. – 1974. – Vol. 82, №2. – P. 11-26.
88. Becker G. *The Economic Approach to Human Behavior* / G. Becker. – Chicago, London: University of Chicago Press, 1976. – 294 p.
89. Becker G., Landes E., Michael R. *An Economic Analysis of Marital Instability* / G. Becker, E. Landes, R. Michael // *Journal of Political Economy*. – 1977. – Vol. 85, №6. – P. 1147-1187.
90. Becker G. *A Theory of Competition Among Pressure Groups for Political Influence* / G. Becker // *Quarterly Journal of Economics*. – 1983. – Vol. 98, №3. – P. 371-400.
91. Becker G. *The Economic Way to Looking at Life: Nobel Memorial Lecture* [Электронный ресурс] / G. Becker // *Economic sciences*. – 1992. – P. 38-58. – Режим доступа до ресурсу: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1992/becker-lecture.pdf
92. Becker G. *Human Capital: a Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*/ G. Becker, 3 ed. – Chicago, London: Chicago University Press, 1993 – 412 p.

93. Bentham J. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation / J. Bentham, ed. by J. Bennett. – Early Modern Text. – 2017. – [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/bentham1780.pdf>
94. Boudon R. Ordinary Rationality: the Core of Analytical Sociology // Analytical Sociology and Social Mechanisms/ R. Boudon, ed. P. Demeulenaere. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – P. 33-49.
95. Buchanan J. An Economic Theory of Clubs / J. Buchanan // *Economica*. – 1965. – Vol. 32, №125. – P. 1-14.
96. Carrabine E., Cox P., Lee M., Plummer K., Sought N. Criminology: a Sociological Introduction, 2nd edition / E. Carrabine, P. Cox, M. Lee, K. Plummer, N. Sought. – London, New York: Routledge, 2009. – 530 p..
97. Coase R. The Institutional Structure of Production: Nobel Lecture [Электронный ресурс] – 1991. – Режим доступа до ресурсу: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1991/coase-lecture.html
98. Coleman J. The Mathematical Study of Small Groups // Mathematical Thinking in the Measuring of Behavior / J. S. Coleman, ed. by H. Solomon. – Glencoe: Glencoe Free Press, 1960. – P. 1-149.
99. Coleman J. Introduction to Mathematical Sociology / J. S. Coleman. – London, Glencoe: The Free Press of Glencoe, Collier-Macmillan Limited, 1964. – 554 p.
100. Coleman J., Katz E., Menzel H. Medical Innovation: a Diffusion Study / J. Coleman, E. Katz, H. Menzel. – Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1966a. – 246 p.

101. Coleman, J. S. Foundations for a Theory of Collective Decisions / J. S. Coleman // *The American Journal of Sociology*. – 1966b. – Vol. LXXI, №6. – P. 615-627.
102. Coleman, J. S. The Benefits of Coalition / J. S. Coleman // *Public Choice*. – 1970. – Vol. 8, №1. – P. 45-61.
103. Coleman J. S. Social Theory, Social Research, and a Theory of Action / J. S. Coleman // *The American Journal of Sociology*. – 1986a. – Vol. 91, №6. – P. 1309-1335.
104. Coleman J. Collective decisions // Coleman J. Individual interests and collective action. – Cambridge, New York, Oslo: Cambridge University Press, Norwegian University Press, 1986b – P. 15-32.
105. Coleman J. Control of Collectivities and the Power of a Collectivity to Act // Coleman J. Individual interests and collective action. – Cambridge, New York, Oslo: Cambridge University Press, Norwegian University Press, 1986c – P. 192-225.
106. Coleman J. S. Legitimate and Illegitimate Use of Power // Coleman J. Individual interests and collective action. – Cambridge, New York, Oslo: Cambridge University Press, Norwegian University Press, 1986d – P. 246-266.
107. Coleman J. S. Free Riders and Zealots: The Role of Social Networks / J. S. Coleman // *Sociological Theory*. – Vol. 6, №1. – 1988. – p. 52-57.
108. Coleman J. S. The Vision of “Foundations of Social Theory” / J. S. Coleman // *Analyse und Kritik*. – №14. – 1992. – P. 117-128.
109. Coleman J. S. The Rational Reconstruction of Society: Presidential Address 1992 / J. S. Coleman // *American Sociological Review*. – Vol. 58. – 1993a. – p. 1-15.

110. Coleman J. S. The Impact of Gary Becker's Work on Sociology / J. S. Coleman // *Acta Sociologica*. – 1993b. – Vol. 36, №3. – P. 169-178.
111. Coleman J. S. *Foundations of Social Theory* / J. S. Coleman. – Cambridge, London: Harvard University Press, Belknap Press, 1994. – 994 p. + XVIII.
112. Dequech D. Neoclassical, Mainstream, Orthodox, and Heterodox Economics / D. Dequech // *Journal of Post Keynesian Economics*. – 2007. – Vol. 30, №. 2. – P. 279–302.
113. Dewey D. The Economics of Discrimination by Gary Becker: Review / D. Dewey // *Southern Economic Journal*. – 1958 – Vol. 24, №4. – P. 494-496.
114. Ebeling R. Milton Friedman and the Chicago School of Economics [Электронный ресурс] / R. Ebeling // Foundation for economic education. – Режим доступа до ресурсу: <https://fee.org/articles/milton-friedman-and-the-chicago-school-of-economics/>
115. Elster J. Emotions and Economic Theory / J. Elster // *Journal of Economic Literature*. – 1998. – Vol. 36, №1, - P. 47–74.
116. Elster J. Coleman on Social Norms / J. Elster // *Revue française de sociologie*. – 2003. – Vol. 44, №2. – P. 297-304.
117. Elster J. Indeterminacy of Emotional Mechanisms / J. Elster // *Analytical Sociology and Social Mechanisms*/ P. Demeulenaere (ed). – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – P. 50-63.
118. England P. A Feminist Critique of Rational-Choice Theories: Implications for Sociology / P. England // *The American Sociologist*. – Vol. 20, №1. – 1989. – P. 14-28.
119. Favell A. James Coleman: Social Theorist and Moral Philosopher? / A. Favell // *American Journal of Sociology*. – Vol. 99, №3. – 1993. – P. 590-613.

120. Franzosi R. Analytical Sociology and Quantitative Narrative Analysis: Explaining Lynchings in Georgia (1875-1930) / R. Franzosi // Analytical Sociology: Actions and Networks / Ed. by G. Manzo. – New York: Wiley, 2014. – P. 127-148.
121. Friedland R., Alford R. Bringing Society Back in: Symbols, Practices, and Institutional Contradictions / W. Powell, P. DiMaggio (eds) // The New Institutionalism in Organizational Analysis. – Chicago: University of Chicago Press, 1991. – P. 232-266.
122. Friedland R., Mohr J. W., Roose H., Gardinali P. The Institutional Logics of Love: Measuring Intimate Life / R. Friedland, J. W. Mohr, H. Roose, P. Gardinali // Theory and Society. – 2014. – Vol. 43, №3-4. – P. 333-370.
123. Gierke O. F. Political Theories of the Middle Age / O. F. Gierke, trans. F. W. Maitland. – Cambridge, London: Cambridge University Press, 1913. – LXXX+198.
124. Granovetter M. Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness / M. Granovetter // American Journal of Sociology. – 1985. – Vol. 91, №3. – P. 481-510.
125. Granovetter M. Getting a Job: a Study of Contacts and Careers / M. Granovetter. – Chicago, London: The University of Chicago Press, 1995. – 251 p.
126. Greenwald R., Hedges L. V., Laine R. D. The Effect of School Resources on Student Achievement / R. Greenwald, L. V. Hedges, R. D. Laine // Review of Educational Research. – Vol. 66, №3. – 1996. – p. 361-396.
127. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Vol. 1. Reason and the Rationalization of Society/ J. Habermas, translated into English by T. McCarty. – Boston, Beacon Press, 1984. – XLV+466 p.

128. Hannan M. Rationality and Robustness in Multilevel Systems / M. Hannan // Rational Choice Theory: Advocacy and Critique / J. S. Coleman, T. J. Fararo (eds.). – Newbury Park: Sage Publications, 1992. – P. 120-136.
129. Heckman J. Skill Formation and Economic of Investing in Disadvantage Children // Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective / J. Heckman, ed. by D. Grusky. – Boulder: Westview Press, 2014. – P. 412-416.
130. Heckman J. Introduction to a Theory of the Allocation of Time by Gary Becker / J. Heckman // The Economic Journal. – 2015. – Vol. 125. – P. 403-409.
131. Hedström P., Swedberg R. Social Mechanisms: an Introductory Essay // Social Mechanisms: an Analytical Approach to Social Theory / P. Hedstrom, R. Swedberg, ed. by P. Hedström, R. Swedberg. – Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, San Paolo: Cambridge University Press, 2005. – P. 1-31.
132. Hedström P. Dissecting the Social: on the Principles of Analytical Sociology / P. Hedström. – Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, San Paolo: Cambridge University Press, 2005. – 188 p.
133. Hedström P. Explaining Social Change: An Analytical Approach / P. Hedström // Revista de Sociologia. – 2006. – Vol. 80. – P. 73-95.
134. Hedström P., Stern C. Rational Choice and Sociology [Электронный ресурс] / P. Hedström, C. Stern // The New Palgrave Dictionary of Economics (eds.). Palgrave Macmillan, London: Palgrave Macmillan, 2008. – Режим доступа до ресурсу: https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1057/978-1-349-95121-5_2736-1

135. Hedstrom P., Ylikoski P. Causal Mechanisms in the Social Sciences / P. Hedstrom, P. Ylikoski // *The Annual Review of Sociology*. – 2010. – №36. – P. 49-67.
136. Hedström P., Ylikoski P. Analytical Sociology // *The SAGE Handbook of the Philosophy of Social Sciences* / P. Hedström, P. Ylikoski, ed. by I. C. Jarvie, J. Zamora-Bonilla. – London, Los Angeles, Melbourne, Singapore, New Delhi, Washington: SAGE Publications, 2011. – P. 386-398.
137. Hedström P., Ylikoski P. Analytical Sociology and Rational-Choice Theory // *Analytical sociology: actions and networks* / P. Hedström, P. Ylikoski, ed. by G. Manzo. – New York: Wiley, 2014. – P. 57-70.
138. Hess D. Chicago School of Economics / D. Hess // *Encyclopedia Britannica*. – 2017. – [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.britannica.com/topic/Chicago-school-of-economics>
139. Hodgson M. G. Marshall, Schumpeter and the Shifting Boundaries of Economics and Sociology // *Marshall and Schumpeter on Evolution: Economic Sociology of Capitalist Development* / G. M. Hodgson, ed. by Y. Shionoya, T. Nishizawa. – Cheltenham: Edward Elgar Pub, 2008 – P. 93-115.
140. Holton J. R. Talcott Parsons and the Integration of Economic and Sociological Theory / R. J. Holton // *Sociological Inquiry*. – 1991. – Vol. 61, №1. – P. 102-114.

141. Jepperson R., Meyer W. J. Multiple Levels of Analysis and the Limitations of Methodological Individualisms / R. Jepperson, W. Meyer // *Sociological Theory*. – 2011. – Vol. 29, №1. – P. 54-73.
142. Kalberg S. Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History / S. Kalberg // *The American Journal of Sociology*. – 1980. – Vol. 85, №5. – P. 1145-1179.
143. Keuschnigg M., Wolbring T. Disorder, Social Capital, and Norm violation: Three Field Experiments on the Broken Windows Thesis / M. Keuschnigg, T. Wolbring // *Rationality and Society*. – Vol. 27, №1. – 2015. – P. 96-126.
144. Kilgore S. The Life and Times of James S. Coleman / S. Kilgore // *Education Next*. – 2016. – Vol. 16, №2. – [Электронный ресурс] – Режим доступа/
<http://educationnext.org/life-times-james-s-coleman-school-policy-research/>
145. Knight F. Risk, Uncertainty and Profit / F. Knight. – New York: Sentry Press, 1964. – 381 p.
146. Kroneberg C., Kalter F. Rational Choice Theory and Empirical Research: Methodological and Theoretical Contributions in Europe / C. Kroneberg, F. Katler // *Annual Review of Sociology*. – 2012. – Vol. 38. – P. 73-92.
147. Lazear E. Economic Imperialism / E. Lazear // *The Quarterly Journal of Economics*. – 2000. – Vol. 115, №1. – P. 99-146.
148. Latour B. Gabriel Tarde and the End of the Social // *The Social in Question. New Bearings in History and the Social Sciences* / P. Joyce (ed.). – London: Routledge, 2002. – P. 117 – 132.
149. Leech D. Voting Power in the Governance of the International Monetary Fund / D. Leech // *Annals of Operations Research*. – 2002. – Vol. 109, №1. – P. 373-395.

150. Little D. Causal Pathways Through Coleman's boat [Электронный ресурс] / D. Little // Little D. Varieties of Social Explanation. – 2012. – Режим доступа: <http://understandingsociety.blogspot.com/2012/02/causalpathways-through-colemans-boat.html>
151. Maitland F. W. Translator's Introduction / F. W. Maitland // Gierke O. Political Theories of the Middle Age. – Cambridge, London: Cambridge University Press, 1913. – P. I-XIV.
152. Mäki U. Economic Imperialism: Concept and Constraints // Philosophy of the Social Sciences. – Vol. XX, №10. – P. 351-380.
153. Manzo G. Analytical Sociology and its Critics / G. Manzo // European Journal of Sociology. – 2010. – Vol. 51, №1. – P. 129-170.
154. Manzo G. Principles of Analytical Sociology // Analytical Sociology: Actions and Networks / ed. by G. Manzo. – New York: Wiley, 2014. – P. 4-52.
155. Manzo G. Macrosociology-Microsociology // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences / Editor in chief J. D. Wright. – Amsterdam: Elsevier, 2015. – P. 414-421.
156. Marsden P. The Sociology of James S. Coleman / P. Marsden // Annual Review of Sociology. – Vol. 31. – 2005. – P. 1–24.
157. Marshall A. Principles of Economics / A. Marshall. – London: Macmillan, 1890 – 759 p.
158. McKay D. Why is there European Political Science? / D. McKay // Political Science and Politics. – 1988. – Vol. 21. – P. 1051-1056.
159. McTeer B. Frank H. Knight: Origins of the Chicago School of Economics [Электронный ресурс] // Economic Insights. – 2002. – Vol. 7, №3. – режим

доступу

до

ресурсу:

<https://www.dallasfed.org/~media/documents/research/ei/ei0203.pdf>

160. Messner S., Rosenfeld R. Crime and the American Dream / S. Messner, R. Rosenfeld. – Boston: Wadsworth, 1994 – 130 p..
161. Messner S., Rosenfeld R. Political Restraint of the Market and Levels of Criminal Homicide: a Cross-National Application of Institutional-Anomie Theory / S. Messner, R. Rosenfeld // Social Forces. – 1997. – Vol. 75, №4. – P. 1393-1416.
162. Merton R. Resistance to the Systematic Study of Multiple Discoveries in Science // European Journal of Sociology. – 1963. – Vol. 4, №2. – p. 237-282.
163. Milanovic B. Global Income Inequality by the Numbers: in History and Now [Electronic resource] / B. Milanovic // The World Bank Policy Research Working Paper 6259. – 2012. – Режим доступа: <http://documents.worldbank.org/curated/en/959251468176687085/pdf/wps6259.pdf>
164. Mincer J. Investment in Human Capital and Personal Income Distribution / J. Mincer // Journal of Political Economy – 1958. – Vol. 66, №4. – P. 281–302.
165. Montesquieu C. The Spirit of Laws / Charles Montesquieu, T. Nugent (trans.). – Kitchener: Batoche Books, 2001. – 726 p.
166. Munch R. Rational Choice Theory: A Critical Assessment of its Explanatory Power // Rational Choice Theory: Advocacy and Critique / J. S. Coleman, T. J. Fararo (eds.). – Newbury Park: Sage Publications, 1992. – P. 139-163.
167. Norkus Z. Mechanisms as Miracle Makers? The Rise and Inconsistencies of the “Mechanismic Approach” in Social Science and History / Z. Norkus // History and Theory. – 2005. – Vol. 44, №3. – P. 348–372.

168. Opp K-D. Explanations by Mechanisms in the Social Sciences. Problems, Advantages and Alternatives / K.-D. Opp // *Mind and Society*. – 2005. – Vol. 4, №2. – P. 163–178.
169. Opp K.-D. What is Analytical Sociology? Strengths and Weaknesses of a New Sociological Research Program / K.-D. Opp // *Social Science Information*. – 2013. – Vol. 52, №3. – p. 329-360.
170. Parsons T. The American Family: its Relations to Personality and to the Social Structure // Parsons T., Bales R. *Family, Socialization and Interaction Process*. – New York: The Free Press, Macmillan Publishing Co., 1955 – P. 3-33.
171. Piskorski M. J., Gorbatâi A. Testing Coleman’s Social-Norm Enforcement Mechanism: Evidence from Wikipedia / M. J. Piskorski, A. Gorbatâi // *American Journal of Sociology*. – Vol. 122, №4. – 2017. – P. 1183-1222.
172. Production function // OECD glossary of statistical terms. – 2001. – [Электронный ресурс] – Режим доступа / <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=2163>
173. Reder M. W. The Economics of Discrimination: Review / W. M. Reder // *The American Economic Review*. – 1958. – Vol. 48, №3. – P. 495-500.
174. Stigler G. The Economics of Information / G. Stigler // *The Journal of Political Economy*. – 1961. – Vol. 69, №3. – P. 213-225.

175. Scheff T. J. Rationality and Emotion: Homage to Norbert Elias // Rational Choice Theory: Advocacy and Critique / J. S. Coleman, T. J. Fararo (eds.). – Newbury Park: Sage Publications, 1992. – p. 101-119.
176. Schotter A. Strong and Wrong: The Use of Rational Choice Theory in Experimental Economics / A. Schotter // Journal of Theoretical Politics. – Vol. 18, №4. – 2006. – P. 498-511.
177. Social Theory and Social Policy: Essays in Honor of James S. Coleman / A. Sorensen, S. Spilerman (eds.). Westport: Praeger, 1993. – 280 p.
178. Stigler G. Information in the Labor Market / G. Stigler // The Journal of Political Economy. – 1962. – Vol. 70 №5. – P. 94-105.
179. Stigler G. The Theory of Economic Regulation / G. Stigler // The Bell Journal of Economics and Management Science. – 1971. – Vol. 2, №1. – P. 3-21.
180. Stigler G. Merton on Multiples, Defied and Affirmed // Transactions of New York Academy of Sciences. – 1980. – Vol. 39, 2. – P. 143-146.
181. Stigler G. The Process and Progress in Economics: Nobel Memorial Lecture [Электронный ресурс] // Nobel prize: Economics Sciences. – 1982. – P. 57-76. – Режим доступа/ https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1982/stigler-lecture.pdf
182. Stigler G. Economics: The Imperial Science? / G. Stigler // The Scandinavian Journal of Economics. – 1984. – Vol. 86, №3. – P. 301-313.
183. Sunstein C. Democracy and Shifting Preferences // The idea of Democracy/ ed. by D. Copp, J. Hampton, J. Roemer. – Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1995. – P. 196-230.
184. Tilly C. James S. Coleman as a Guide to Social Research/ C. Tilly // The American Sociologist. – 1997. – №28. – P. 82-87.

185. Thaler R. Anomalies: the Ultimatum Game / R. Thaler // The Journal of Economic Perspectives. – 1988. – Vol. 2, №4. – P. 195-206.
186. The Frank H. Knight Page [Электронный ресурс]. – Режим доступа/
<https://msu.edu/~emmettr/fhk/basicbio.htm>
187. Thornton P., Ocasio W. Institutional Logics / P. Thornton, W. Ocasio // The Sage Handbook of Organizational Institutionalism / ed. by R. Greenwood [et al.]. – Los Angeles, London: SAGE, 2008. – P. 99-129.
188. Thornton P., Ocasio W., Lounsbury M. The Institutional Logics Perspective: A New Approach to Culture, Structure and Process / P. Thornton, W. Ocasio, Lounsbury M.. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 235+XIV p.
189. Treiber K. Situational Action Theory and PADS+: Theoretical and Methodological Advances in the Study of Life Course Criminology // The Routledge International Handbook of Life-Course Criminology / K. Treiber, ed. by A. Blokland, V. van der Geest. – New York: Routledge, 2017. – P. 50-73.
190. Tullock G. Economic Imperialism // Theory of Public Choice, ed. by J. Buchanan, R. Tollison. – Ann Arbor: Michigan University Press, 1972 – p. 317-329.
191. Udehn L. Methodological Individualism: Background, History and Meaning / L. Udehn. – London, New York, 2002. – 450 p.+ XIII.
192. Van der Pijl K. A Survey of Global Political Economy [Электронный ресурс] / K. Van der Pijl. – Falmer: Center for Global Political Economy, 2009 – 292 p. – Режим доступа/
<http://libcom.org/files/A%20survey%20of%20global%20political%20economy.pdf>

193. Wallerstein I. *Unthinking Social Science: Limits of XIXth Century Paradigms* / I. Wallerstein. – Philadelphia: Temple University Press, 1991 – 296 p.
194. Wikström P.-O. *Why Crimes Happens: a Situational Action Theory* // *Analytical sociology: Actions and Networks* / P.-O. Wikström, ed. by G. Manzo. – New York: Wiley, 2014. – P. 74-94.
195. Winch P. *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy* / P. Winch. – London: Routledge, 1990. – 143 p.
196. Yair G. *Insecurity, Conformity and Community: James Coleman's Latent Theoretical Model of Action* / G. Yair // *European Journal of Social Theory*. – 2008. – Vol. 11, №1. – P. 51-70.
197. Ylikoski P. *Micro, Macro, and Mechanisms* // *The Oxford Handbook of Philosophy of Social Science* / P. Ylikoski, ed. by H. Kincaid. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – P. 21-45.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Компоненти емоційного механізму за Й. Ельстером*

Емоція	Діяльнісна тенденція
Гнів	змусити об'єкт емоції страждати
Ненавість	спровокувати зникнення об'єкту, змінити спосіб його існування
Презирство	уникнення об'єкту емоції
Сором	«провал крізь землю», втеча, вбивство
Провина	каяття, завдання шкоди самому собі
Заздрість	Знищення об'єкту чи явищ із ним пов'язаних
Страх	бій, втеча, запаморочення
Любов	зближення, доброта, допомога об'єкту емоції
Жалість	розрада чи полегшення турбот об'єкту емоції
Вдячність	допомога об'єкту емоції

* За [Elster, 2011: 57].

Додаток 2. Гранична очікувана корисність від піратського використання продуктів при різних формах покарань (розраховано за моделлю Беккера)

№	Найменування товару	EU при $f=0$	EU при $f=2*Y$
1	Олівер Сакс «Стрімголов: історія одного життя»	155	-155
2	С'юзен Кейн «Сила інтровертів»	165	-165
3	Генрі Кіссінджер «Світовий порядок»	165	-165
4	Марк Рейтер, Маршалл Голдсміт «Перемикайся»	140	-140
5	Майкл Гаят, Деніел Гаркаві «Дивись уперед»	140	-140
6	Майкл і Сара Беннети «До біса почуття»	140	-140
7	Джек і С'юзі Велч «Переможець»	185	-185
8	Говард Шульц «Історія Starbucks»	150	-150
9	Абхіджит Банерджі, Естер Дуфло «Економіка бідності»	140	-140
10	Ніл Фергюсон «Цивілізація»	160	-160
11	Бред Стоун «Продається все»	165	-165
12	Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон «Чому нації занепадають?»	155	-155

Додаток 3. Депутатські фракції та групи у Верховній Раді VIII скликання (станом на 30 жовтня 2017 р.)

Фракція/ група	Кількість членів
1. Блок Петра Порошенка (БПП)	138
2. Народний фронт	81
3. «Самопоміч»	25
4. Опозиційний блок	43
5. Радикальна партія	20
6. ВО «Батьківщина»	20
7. Група «Партії Відродження»	26
8. Воля народу	19
9. Позафракційні	50

* Дані з офіційного веб-сайту ВРУ/ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_fractions